

ROLUL CREȘTINISMULUI ÎN FORMAREA POPORULUI

ROMÂN

ALEXANDRU MADGEARU

Rolul creștinismului în formarea poporului român

Cartea a apărut cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor.

Rolul creștinismului în formarea poporului român
Alexandru Madgearu

Copyright © 2001 – **Editura BIC ALL**

Toate drepturile sunt rezervate Editurii **BIC ALL**.

Nici o parte din acest volum nu poate fi copiată fără permisiunea scrisă a Editurii **BIC ALL**.

Drepturile de distribuție în străinătate aparțin în exclusivitate editurii.

Copyright © 2001 by **BIC ALL**

All rights reserved.

The distribution of this book outside Romania without the written permission of **BIC ALL** is strictly prohibited.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale

MADGEARU, ALEXANDRU

Rolul creștinismului în formarea poporului român /

Alexandru Madgearu - București: Editura **BIC ALL**, 2001

184 p.; 21 cm (Essential)

ISBN 973-571-317-9

28

Editura BIC ALL

București, Bd Timișoara nr. 58,
sector 6, cod 76548

☎ 402 26 00

Fax: 402 26 10

Departamentul
difuzare

☎ 402 26 20

Fax: 402 26 30

Comenzi la:

comenzi@all.ro

URL:

<http://www.all.ro>

Redactor: Lia Decei

Coperta: Stelian Stanciu

Tiparul: „*Masil*” Sibiu ● Tel & Fax: 069/23.11.10

Alexandru Madgearu

**Rolul creștinismului
în formarea
poporului român**

**Această carte a apărut cu sprijinul
Ministerului Culturii**

Cuprins

Cuvânt înainte	7
Introducere	9
Capitolul I. Pătrunderea creștinismului în Dacia Romană.....	18
Capitolul II. Creștinismul nord-dunărean până la mijlocul secolului al V-lea.....	33
Capitolul III. Generalizarea creștinării (din a doua jumătate a secolului al V-lea până la începutul secolului al VII-lea).....	74
Capitolul IV. Creștinismul nord-dunărean în secolele VII-VIII	92
Concluzii	107
Repertoriul vestigiilor creștine din secolele IV-VIII	114
Abrevieri	138
Bibliografie	140
Abstract. The Role played by Christianity in the Genesis of the Romanian People	154
Planșe	163
Index	174

Cuvânt înainte

Lucrarea de față nu este o istorie a epocii vechi a creștinismului pe teritoriul României. O carte despre primul mileniu al creștinismului românesc rămâne încă un deziderat. Nu ne ocupăm aici de feluritele chestiuni legate de creștinătatea din provinciile sud-dunărene care au făcut parte din aria de formare a poporului român (cele două Moesii, Dacia Ripensis și Scythia); nu vom aminti (decât tangențial) nici răspândirea creștinismului la neamurile barbare care au stăpânit teritoriul daco-roman.

În ultimii ani s-a scris mult despre creștinismul daco-roman și despre vechimea evanghelizării românilor. Arheologi și istorici ai Bisericii s-au străduit a demonstra legătura indisolubilă dintre creștinism, romanitate și continuitate. Această legătură este o realitate cu care suntem de acord, dar pe care dorim să o prezentăm mai nuanțat decât s-a făcut, de obicei, până acum.

Din păcate, această carte era deja scrisă atunci când a apărut o lucrare de mare importanță pentru ceea ce ne preocupă: teza de doctorat a colegului nostru ieșean Nelu Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor* (Institutul Român de Tracologie, București, 1997). Am putut ține seama de ideile exprimate în ea doar la redactarea finală.

Le sunt profund recunoscător profesorilor care m-au îndrumat și mi-au oferit sugestii, idei și informații, care se regăsesc în paginile următoare: prof. univ. dr. Ion Barnea, prof. univ. dr. Alexandru Barnea, prof. univ. dr. Ligia Bârză, prof. univ. dr. Stelian Brezeanu, dr. Petre Diaconu, dr. Ștefan Olteanu, prof. univ. dr. Victor Spinei, dr. Al. Suceveanu, prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor.

Introducere

Etnogeneza este una dintre cele mai dezbătute probleme în istoriografia românească, încă de la începuturile sale. Pentru orice popor, problema originilor ocupă o poziție însemnată în studierea istoriei, măcar într-o anumită etapă a evoluției științei istorice. În cazul poporului român, împrejurări istorice, dar și politice, au făcut ca această chestiune a originilor să capete o importanță ieșită din comun și o netăgăduită constanță - fapt care deosebește istoriografia românească (în special cea contemporană) de alte istoriografii europene.

Deoarece formarea unui popor este în primul rând un proces de natură culturală, studierea etnogenezei românilor nu se poate face fără a lua în discuție religia și procesul de acculturație specific ei, care este convertirea (aşadar, creștinarea).

Legătura dintre etnogeneză și creștinare a fost susținută de-a lungul timpului de către numeroși istorici români, iar originile creștinismului românesc au fost căutate în epoca daco-romană. Dar, până la descoperirea unor mărturii arheologice (ceea ce s-a întâmplat, de fapt, mai ales în ultimele cinci decenii), singurul argument solid (ce-i drept, și foarte însemnat) al vechimii daco-romane a creștinismului românesc a rămas terminologia creștină de origine latină din limba română. După cum multă vreme au lipsit probele materiale ale continuității etnice, tot așa au lipsit și dovezile materiale ale creștinării populației romanice nord-dunărene. Au fost astfel posibile teorii care plasau creștinarea românilor într-o epocă târzie, în urma și datorită bulgarilor și chiar a maghiarilor. Am avut astfel surpriza să întâlnim, într-o lucrare a marelui bizantinolog Dimitri Obolensky,

afirmația că românii s-au creștinat începând din secolele IX-X, procesul încheindu-se tocmai în secolul al XIV-lea¹.

Existența terminologiei creștine latine nu implică de la sine și existența unui creștinism nord-dunărean în epoca migrațiilor. Dimpotrivă, ea a fost adusă uneori drept argument în sprijinul teoriei imigrării populației romanice de la sudul Dunării, unde creștinismul de expresie latină se găsea, până la invazia slavilor, într-o stare înfloritoare. Printre cei care au susținut această teorie s-a numărat și D. Onciul, care era de părere că, după 275, în Dacia a rămas o parte a populației, care a fost însă sporită ulterior printr-o masivă imigrare a romanicilor sud-dunăreni, desfășurată în secolele VII-VIII. Daco-romanii convertiți la creștinism în timpul lui Constantin cel Mare ar fi fugit peste Dunăre în momentul invaziei hunice, iar creștinismul românesc s-ar putea explica doar prin imigrația romanicilor creștini din secolul al VII-lea². J. Zeiller, acceptând teoria lui Onciul, arăta că "l'existence en Roumanie d'une Eglise d'origine latine n'implique nulle obligation de reconnaître une christianisation préalable de la Dacie Trajane au IIe ou au IIIe siècle"³. Este corectă observația că doar terminologia creștină de origine latină nu este suficientă pentru a dovedi permanența creștinismului la nordul Dunării. Ea probează doar originea latină a creștinismului românesc. Foarte recent, un tânăr cercetător aprecia că "explicația cea mai firească a originii acestui vocabular creștin este proveniența sa din mediile creștine vorbitoare de limbă latină existente în Dobrogea și în sudul Dunării, acestea din urmă, în fața amenințării slave, migrând către nord cu începere din secolul al VIII-lea, înainte ca influența limbii slave să se poată exercita masiv asupra vocabularului creștin deja constituit"⁴.

Pentru a dovedi o continuitate a creștinismului la nordul Dunării sunt necesare mărturii capabile să arate că la noua religie se convertise o parte considerabilă dintre daco-romani, în **perioada anterioară dizlocării romanității creștine sud-dunărene**. În lipsa unor asemenea mărturii, teoria creștinării romanicilor nord-dunăreni prin cei sud-

¹ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, London, 1971: 207.

² Onciul 1968: I, 251-255; II, 9-12, 163-164.

³ Zeiller 1918: 40.

⁴ Timotin 1998: 152 (vezi, în general, 150-152).

dunăreni nu ar putea fi, practic, respinsă. Or, aceste indicii nu pot fi furnizate decât de către descoperirile arheologice.

În această carte vom încerca să arătăm în ce măsură descoperirile arheologice pot sprijini ideea continuității dintre creștinismul daco-roman și cel românesc. De asemenea, vom analiza raportul dintre romanizare și creștinare, precum și rolul jucat de creștinism în desăvârșirea sintezei daco-romane, în formarea poporului român și a identității sale spirituale.

Înainte de toate, trebuie să aruncăm o privire generală asupra relației dintre romanitate și creștinism, altfel nefiind posibilă o discuție asupra legăturii dintre romanizare și creștinare. O primă observație poate fi făcută asupra rolului Imperiului Roman în pregătirea condițiilor răspândirii noii religii. Avem în vedere unificarea economică, politică și culturală a lumii mediteraneene. În condițiile ruperii hotarelor materiale și mentale dintre diferitele regiuni și popoare, statul roman a devenit o lume în general unitară, în care circulația oamenilor și a ideilor a fost facilitată și de excelenta rețea de drumuri. Expansiunea teritorială a creștinismului nu a avut decât de profitat de pe urma acestei situații⁵. Înșiși Părinții Bisericii au remarcat importanța existenței Imperiului Roman pentru răspândirea Evangheliei. Astfel, în viziunea lui Origene (*Contra lui Celsus*, II. 30), existența Imperiului face parte din planul divin al mântuirii omenirii, deci el are un rol pozitiv în Istorie.

Înainte de 313, atitudinea creștinilor față de Imperiul Roman a oscilat între două tendințe, care își găsesc primele expresii deja în Noul Testament. Prima, reprezentată îndeosebi de Sf. Hippolit Romanul (170-236), este net antiromană. Imperiul este considerat o încarnare a diavolului, este condamnat și i se prevede sfârșitul apropiat, care va coincide cu sfârșitul lumii. Cealaltă tendință nu este contestatară, ci încearcă să găsească un *modus vivendi* între Biserică și Stat, proclamând loialismul creștinilor față de împărat. Tertullian (*Ad Scapulam*, 2) afirma: "Creștinul nu dușmănește pe nimeni, cu atât mai puțin pe împărat, pentru că, știind că acesta e pus de Dumnezeu, socotește necesar să-l iubească și pe el, să-l respecte, să-l cinstească, să-i dorească mântuirea cu întregul Imperiu Roman, până

⁵ Simon 1972: 65-69.

la sfârșitul veacului, căci el va dura până atunci". Mai mult, Tertullian socotea că împăratul este al doilea după Dumnezeu. Dar, același Tertullian făcea o netă distincție între *Romani* și *Christiani*. Creștinii nu sunt ostili Imperiului și păgânilor (*Romani*), dar ei formează un grup aparte⁶. Nici nu putea fi altfel, atâta timp cât Biserica, după expresia lui Gibbon, forma un Stat în Stat. În secolele I-III, ideea înnoirii omului și a lumii prin creștinism le-a dat creștinilor un sentiment de grup care a condus la o anumită izolare a lor în societatea care refuza mesajul Evangheliei. De aceea, înainte de 313 nu poate fi vorba de o identificare a Creștinătății cu Romanitatea, indiferent de faptul că unii teologi au căutat, în scrierile apologetice adresate păgânilor, să demonstreze atașamentul creștinilor față de Imperiu. Un studiu atent al gândirii lui Tertullian arată că, dincolo de loialismul profesat în *Apologeticum* și *Ad Scapulam*, există la el o contestare globală a ceea ce chiar el numea *Romanitas*⁷. Doar după "pacea Bisericii" a devenit posibilă identificarea Creștinătății cu Romanitatea, în condițiile în care Imperiul devenea creștin. Scriitorii creștini din secolele IV-V au dat expresie unei contopiri a creștinismului cu patriotismul roman. Într-o epocă în care lumea romană, devenită acum o *Romania*, încerca să reziste presiunii barbare, pentru un autor ca Sf. Ambrozie, creștinismul ortodox se suprapunea Romanității, barbarii neputând fi decât ori păgâni, ori eretici (așa cum mai târziu va afirma și Salvianus, *De Gubernatione Dei*, 677: *aut barbari aut pagani sint aut heretici*)⁸. Pentru poetul Prudențiu, problema se punea la fel de tranșant, cuplului antinomic *Romani / Barbari* asociindu-se cuplul *Christiani / Pagani*⁹. Este drept

⁶ Despre atitudinea creștinilor față de Imperiul Roman, vezi, între altele: F. Paschoud, *Roma Aeterna. Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes migrations*, Neuchâtel, 1967: 172-179; J. Beaujeu, *Les apologètes et le culte du souverain*, în vol. *Le culte des souverains dans l'Empire Romain*, Genève, 1973: 103-136; P. Siniscalco, *L'idea dell'eternità e della fine di Roma negli autori cristiani primitivi*, "Studi Romani", 25, 1977, 1: 1-26.

⁷ J. Beaujeu, *op. cit.*: 129, 135.

⁸ F. Paschoud, *op. cit.*: 169-332; Simon 1972: 420.

⁹ F. Paschoud, *op. cit.*: 229-233; J. Fontaine, *Romanité et hispanité dans la littérature hispano-romaine des IVe et Ve siècles*, în vol. *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques, Bucarest-Paris, 1976: 315.

că Sf. Augustin și Salvianus au adoptat o atitudine diferită. Pentru ei, barbarii sunt un instrument al voinței lui Dumnezeu, care-i pedepsește pe romanii decăzuți și păcătoși. Trebuie observat însă că aceasta nu este o apologie a barbarilor și a barbariei ori o respingere a romanității, ci o justificare teologică a victoriei barbarilor asupra romanilor. (Evenimentul care a stimulat nașterea acestei atitudini a fost prădarea Romei de către Alaric, în 410)¹⁰.

Dacă în epoca anterioară edictului de la Milano, creștinismul nu putea fi un factor de romanizare, căci el nu era purtătorul valorilor culturii romane, ulterior noua religie și-a subsumat aceste valori. Nu este întâmplător faptul că termenul *Romania*, care atestă sentimentul unității "naționale" în fața barbariei, a apărut tocmai în vremea lui Constantin cel Mare¹¹. Doar începând din secolul al IV-lea, creștinarea a putut deveni și un factor de romanizare. În ce măsură această posibilitate s-a transformat în realitate, vom încerca să stabilim pe parcursul acestei lucrări. De aceea, chiar dacă în Dacia Romană au existat creștini, eventuala răspândire a noii religii printre autohtoni nu a putut juca nici un rol în procesul romanizării lor, la acea dată. Doar după retragerea autorităților romane din Dacia (fapt care pentru eventualii creștini din Dacia a fost echivalent cu un edict de toleranță) și, mai ales, începând din vremea lui Constantin cel Mare, se poate vorbi de posibilitatea unei acțiuni conjugate a romanizării și creștinării.

Dar, pentru a stabili care a fost relația dintre romanizare și creștinare, se cuvine să începem prin a preciza ce este romanizarea. Într-un remarcabil studiu, Nicolae Gudea o definea astfel: "un proces istoric foarte complex, de o anumită durată, în continuă dezvoltare (evoluție) prin care o populație "barbară" (din punctul de vedere al romanilor), trăind în condițiile economice, social-politice și spirituale ale imperiului roman, a preluat formele vieții economice, cultura materială, organizarea socială și politică și cultura spirituală de tip roman și le-a însușit. Locul cel mai important în acest proces dialectic îl ocupă viața materială, care condiționează toate celelalte aspecte ale procesului, proces care se concretizează și atinge apogeul

¹⁰ F. Paschoud, *op. cit.*: 234-275, 293-310, 328-329.

¹¹ *Ibidem*: 18, nota 30.

prin preluarea limbii latine¹². Factorii prin care s-a săvârșit romanizarea au fost: administrația, armata, veteranii, coloniștii, orașele și dreptul roman. Procesul a cunoscut trei etape. Înainte de cucerirea Daciei s-a exercitat o influență romană care a pregătit romanizarea; a doua etapă este coextensivă cu durata stăpânirii romane, iar etapa finală, de desăvârșire a romanizării, a fost condiționată de păstrarea legăturilor fostei provincii romane cu Imperiul, până în secolul al VI-lea¹³.

În înțelegerea romanizării trebuie să se țină seama și de observațiile făcute de Hadrian Daicoviciu, într-unul dintre ultimele sale studii. Constatând diversitatea accepțiunilor termenului de "romanizare", el arăta că: "romanizarea, în sensul propriu al cuvântului, nu este un fenomen aparținând culturii materiale". Simpla preluare a unor elemente de cultură materială romană nu înseamnă romanizare, căci aceasta "este mai cu seamă un fenomen lingvistic și, în al doilea rând, un fenomen spiritual". De aceea, este necesar să distingem între "romanizarea exterioară" (adoptarea culturii materiale, dobândirea cetățeniei romane etc.) și "romanizarea esențială" (adoptarea limbii latine și dobândirea unei *forma mentis* romane). Este evident că romanizarea exterioară este condiția materială necesară a romanizării propriu-zise, esențiale, dar între ele nu există o relație ca de la cauză la efect. Romanizarea esențială nu urmează în mod obligatoriu unei romanizări exterioare. Pentru ca ea să se producă, sunt necesare trei condiții: 1) o colonizare intensă cu elemente latinofone (inclusiv în mediul rural); 2) o conviețuire reală și permanentă a autohtonilor cu coloniștii; 3) superioritatea în ansamblu a civilizației romane față de cea autohtonă¹⁴.

În această perspectivă, credem că se poate trasa o paralelă între procesul de romanizare și cel de creștinare. În primul rând, ambele sunt procese de tipul acculturației, care implică atât adoptarea unei culturi străine, cât și conservarea unor elemente aparținând vechii culturi. Asupra elementelor lingvistice și culturale autohtone (dacice, în cazul pe care îl discutăm), nu este nevoie să insistăm.

¹² Gudea 1975: 98.

¹³ *Ibidem*: 105-108.

¹⁴ H. Daicoviciu 1984: 137-138.

Trebuie să amintim însă că și în creștinism au supraviețuit, în măsură mai mică ori mai mare, diferite rămășițe păgâne. De fapt, s-ar putea spune că nicăieri creștinarea nu a fost deplină. Sub diferite forme, religia populară a menținut ritualuri și credințe păgâne. Canoanele conciliilor și alte texte teologice medievale sunt pline de condamnări ale diferitelor reminiscențe păgâne. Nu este mai puțin adevărat că și Biserica a fost nevoită să accepte și să creștineze o serie de practici păgâne care nu contraveneau flagrant dogmaticii creștine, tocmai pentru a înlesni convertirea în masă¹⁵.

În al doilea rând, procesul de romanizare poate fi privit ca un proces de **convertire**, el fiind astfel similar creștinării. Potrivit lui A. D. Nock, convertirea este, spre deosebire de aderență, un proces spiritual care implică interiorizarea unei ideologii (religioase), nu doar simpla practicare a unor rituri¹⁶. Socotim că această definiție se poate extrapola și pentru romanizare, dacă înlocuim religia cu *forma mentis* romană. Vasile Pârvan observa că "marea putere a Romei, nouă ni se arată în aceea că înfățișa, pentru sine ca și pentru toate popoarele pământului (...) un nou fel de religie. Pentru întâia oară și - până azi - pentru cea din urmă, în istoria omenirii se creă acel măreț concept al Statului-Zeu, cu teribila voință a unei divinități abstracte, Roma (...). A fi roman însemna a fi un om de specie unică, a fi membru al imensului colegiu religios militant al adoratorilor Romei..."¹⁷. La concluzii similare ajungea și Andrei Cornea, în interesanta sa carte despre morfologia culturii antichității târzii. Fie-ne îngăduit să cităm *in extenso* un pasaj: "Aderarea la numele de "roman" (...) oferă totul oamenilor ce pierduseră totul: salvarea și restaurarea (...); "miracolul" romanizării este în esența sa, asemănător scenariului inițierii mistice: mai întâi neofitul este "umilit", "strivit", chiar "ucis" spiritualmente, pentru a putea fi apoi "înălțat" și pentru a

¹⁵ Bibliografia acestei chestiuni este enormă. Cităm câteva studii, dintre care unele se referă și la elementele păgâne din folclorul românesc: Dufourcq 1903; Schmitt 1976: 941-953; Freund 1980; Le Goff 1986: 7-84; Beza 1928; Popinceanu 1964: 20-55; Eliade 1995: 259; Iorga 1985 a: 185-189; Zugravu 1997.

¹⁶ A. D. Nock, *Conversion. The Old and New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, London, 1961: 8. Nu ne-a fost accesibilă. Cităm după Helgeland 1979: 818.

¹⁷ V. Pârvan, *Parentalia*, în Idem, *Scrieri*, ed. A. Zub, București, 1981: 538.

putea "renaște". La fel, învinsul este înjosit și "ucis" ca "barbar", împreună cu zeii săi "barbari", spre a renaște însă ca "roman", deopotrivă cu vechii săi zei, intrați acum în Pantheon. "Miracolul" romanizării ne apare așadar a fi un act de "convertire la romanitate", iar motivația acestei convertiri este dorința de "mântuire", văzută posibilă doar între limitele riturilor și emblemelor unui grup. În ceea ce a însemnat Imperiul Roman trebuie, deci, descris și marcat nu numai un imperialism, ci și o difuză, dar reală soteriologie"¹⁸.

Iată, deci, că **între romanizare și creștinare există unele asemănări tipologice**, care se constituie în premise ale unei posibile corelații între cele două procese. În ce măsură această corelație a existat, aceasta este una dintre problemele pe care și le pune cartea de față.

Înainte de a încheia această introducere, ne rămâne să explicăm de ce am ales limitele cronologice ale secolelor IV și VIII. În privința limitei inferioare, am arătat că până în secolul al IV-lea era imposibilă o corelare a creștinării cu romanizarea. Totuși, este necesară și o investigație preliminară asupra posibilității pătrunderii creștinismului în Dacia, înaintea retragerii aureliene. Primul capitol îi este consacrat. Pe de altă parte, secolele VII-VIII au fost o perioadă de ruptură, de discontinuitate culturală (vezi, pe larg, în lucrarea noastră *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, Editura Universității București, 1997). La capătul acestei epoci de tranziție, într-o mare parte a ariei locuite de proto-români s-a constituit și s-a răspândit cultura Dridu. Geneza culturii Dridu (în cursul secolului al VIII-lea) constituie o limită cronologică importantă, pe care o putem considera punctul final al investigației noastre. Mai adăugăm că, după prima treime a secolului al VII-lea (care corespunde epocii lui Phokas și Heraklios), contactele economice și culturale dintre aria carpato-dunăreană și Imperiul devenit acum Bizantin s-au redus foarte mult. Când Imperiul a revenit la Dunăre la finele secolului al X-lea, el nu mai era roman decât cu numele păstrat ca un factor de legitimitate istorică; el devenise grec.

¹⁸ A. Cornea, *Mentalități culturale și forme artistice în epoca romano-bizantină (300-800)*, București, 1984: 68-69.

De fapt, am fi putut opri investigația noastră în secolul al VI-lea, dacă nu ar fi absolut necesară o discuție atentă pe marginea unor vestigii arheologice din secolele VII-VIII (ne referim la mormintele de incinerare și la problema raporturilor dintre ritualul incinerării și creștinism). Tot prin secolul al VII-lea se încheie prima etapă a procesului de etnogeneză a românilor (când a fost desăvârșită romanizarea), urmată de cea finală, în secolele VIII-IX, când se cristalizează ca atare limba română (concomitent cu celelalte limbi romanice)¹⁹. În secolul al VII-lea s-a petrecut și dizlocarea unei părți a populației romanice sud-dunărene (din cauza invaziilor slavilor). Dacă se poate dovedi că romanicii nord-dunăreni erau în linii mari creștini înaintea acestor eventuale imigrări de la sud la nord de Dunăre, atunci se poate admite și descendența creștinismului românesc din cel al populației daco-romane din secolele IV-VII. (*Quod erat demonstrandum*).

Paginile care urmează vor încerca să arate că procesul de creștinare a decurs în paralel și în legătură cu desăvârșirea romanizării, adică a fost o parte indisolubilă a relațiilor menținute de daco-romani cu lumea romană și creștină de la sudul Dunării.

¹⁹ Vezi Îndecosebi Ivănescu 1980: 177-180; Teodor 1980 a: 75-83.

Capitolul I

Pătrunderea creștinismului în Dacia Romană

La începutul secolului al IV-lea, adică imediat înaintea "Păcii Bisericii", creștinismul era răspândit într-o măsură mai mare doar în Asia Mică, sudul Thraciei, Cipru, Edessa, Roma. În aceste zone, creștinii reprezentau circa o jumătate din populație. În schimb, în alte părți, noua religie se difuzase mai puțin. Ea era, de exemplu, practic inexistentă în Gallia centrală și nordică sau în Britannia. În Dalmația și în provinciile de la Dunărea inferioară și mijlocie - deci în vecinătatea fostei Dacii Traiane - creștinismul era de asemenea mai puțin răspândit, în comparație cu zonele de mare concentrare creștină¹.

A pătruns creștinismul și în Dacia Romană ? Diferiți cercetători au răspuns afirmativ. Să-i lăsăm la o parte pe cei care, fără nici un fel de dovezi și fără o cunoaștere reală a creștinismului în primul său secol, au afirmat pătrunderea noii religii chiar și în Dacia pre-romană². Ipoteza predicării Sfântului Apostol Andrei la nordul Dunării, frecvent susținută de istorici laici și mai ales bisericești, nu se întemeiază pe nimic. Nici măcar prezența acestuia în Dobrogea nu este sigură³.

Istoricii mai vechi au admis existența creștinilor în Dacia Romană, pe baza unui pasaj din Tertullian (*Adversus Iudaeos*, 7), în

¹ F. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1936: 42. Vezi mai recent la Gudea, Ghiurco 1988: 96-98 și Zugravu 1997: 182-186.

² Popescu-Spineni 1934: 42-43; Mehedinți 1941: 44-46; I. N. Floca, *Consi-derații privind începuturile creștinismului și problema existenței unei Biserici organizate pe pământul țării noastre*, MA, 17, 1972, 9-10: 698; Rămureanu 1974: 174.

³ Vezi demonstrația făcută de Pippidi 1967: 483-490, precum și foarte documentatul capitol din Zugravu 1997: 143-155.

care dacii (alături de sciți și sarmați) erau incluși printre neamurile (*gentes*) creștinate. Textul datează din anul 197. Critica făcută de către A. Iordănescu și apoi de către D. M. Pippidi⁴ a stabilit că acest pasaj nu poate fi luat în seamă într-o discuție istorică, deoarece Tertullian ținea să demonstreze că noua religie se răspândise deja în toată lumea locuită (*Oikumene*). Neamurile enumerate fixau tocmai limitele acestei lumi. Să mai adăugăm că dacii din acest text nu pot fi locuitorii Daciei Romane, ci dacii liberi. Or, este imposibil ca aceștia să fi cunoscut atât de repede creștinismul. A mai fost invocat și alt izvor, un pasaj din "Comentariul la Evanghelia după Matei", scris de Origene, în care sunt iarăși pomeniți dacii, de această dată însă printre popoarele care încă nu au fost creștinate. (Unii cercetători au tradus greșit pasajul, înțelegând afirmația lui Origene în sensul că doar cea mai mare parte a dacilor nu trecuse încă la creștinism). Iată deci că aceste izvoare literare, contradictorii și vagi, nu cuprind decât afirmații fără acoperire, făcute în scopuri apologetice. Ele nu pot sluji drept argumente pro sau contra, în discuția pe marginea vechimii creștinismului daco-roman. La această concluzie ajunsese deja Vasile Pârvan, în 1911⁵. Cu toate acestea, chiar și după severa critică făcută de D. M. Pippidi, unii autori au continuat să invoce textele lui Tertullian și Origene ca dovezi ale pătrunderii creștinismului în Dacia Romană⁶.

Singurele argumente valabile pot fi aduse de descoperirile arheologice. Vasile Pârvan, la vremea sa, era nevoit să apeleze la o "necesitate logic-istorică" și la o unică descoperire: o inscripție funerară (pierdută) de la Napoca, a orientalei Aurelia Marina, care purta - după părerea lui Pârvan - monograma lui Hristos⁷. În realitate, pretinsa monogramă (care probabil nici nu exista ca simbol creștin înaintea începutului secolului al IV-lea) era o siglă pentru cuvântul latin OPT(O), care făcea parte din formula finală a inscripției⁸.

⁴ Iordănescu 1940: 193-204; Pippidi 1967: 481-483. Vezi acum și Zugravu 1997: 175-176.

⁵ Pârvan 1992: 202-203

⁶ Giurescu 1975: 139-140; Teodor 1991: 52.

⁷ Pârvan 1992: 203-208

⁸ C. Daicoviciu 1936: 195-199.

Ulterior, însă, au fost descoperite alte vestigii, care pot indica pătrunderea creștinismului în Dacia Romană. Atragem atenția că unele dintre ele se pot data și mai târziu, după 275, în timp ce altele au un caracter creștin nesigur. De asemenea, unele nu sunt propriu-zis creștine, ci gnostice. Sunt cunoscute 8 geme gnostice, datate în secolul al III-lea (anterioare retragerii aureliene), descoperite la: Porolissum (I)⁹, Porolissum (II)¹⁰, Romula (I)¹¹, Romula (II)¹², Orlea¹³, Micia (trei exemplare)¹⁴. Altă gemă provine de la Apulum. Este vorba de o piesă tipic gnostică, pe care este reprezentată zeița Isis, dar care a fost modificată ulterior prin gravarea unei inscripții care ar putea fi interpretată ca abreviere a numelui lui Hristos¹⁵. Caracterul ei creștin rămâne incert. La Dierna au fost găsite și două plăcuțe de aur cu texte gnostice, datate la finele secolului al III-lea¹⁶.

⁹ N. Gostar, L. David, *O gemă gnostică în Muzeul istoric din Cluj*, în vol. *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956: 135-138; Ionescu 1973: 88, nr. 1; Horedt 1982: 218, nr. A. 2; Barnea 1985: 101, nr. I. 11; Gudea, Ghiurco 1988: 160-161, B. a. 1.

¹⁰ Ionescu 1973: 88, nr. 2; E. Lakó, N. Gudea, *Despre o gemă gnostică cu inscripție din Muzeul de istorie și artă din Zalău*, AMP, 3, 1979: 449-450; N. Vlăsa, *Despre inscripția unei geme magice de la Porolissum*, "Marisia", 10, 1980: 65-68; Horedt 1982: 218, nr. A. 3; Dănilă 1982: 737, nr. 17; Barnea 1985: 101, nr. I. 10; Gudea, Ghiurco 1988: 161, B. a. 2.

¹¹ Gh. Popilian, *O gemă gnostică la Romula*, SCN, 5, 1971: 211-213; Ionescu 1973: 90, nr. 5; Gudea, Ghiurco 1988: 162, B. a. 3.

¹² D. Benea, *O gemă gnostică din colecțiile Muzeului Regiunii Porțile de Fier*, RM, 9, 1972, 4: 346-347; Ionescu 1973: 90-91, nr. 6; S. Sanie, *Classica et Orientalia (IV)*, SCIVA, 37, 1986, 1: 76-79; Gudea, Ghiurco 1988: 162-163, B. a. 4.

¹³ Ionescu 1973: 89-90, nr. 4; Toropu 1976: 109; Gudea, Ghiurco 1988: 165, B. a. 12.

¹⁴ L. Țeposu-David, *Gemele și cameele din Muzeul arheologic din Cluj*, în *Omagiu lui C. Daicovicu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960: 527-528; Eadem, *O gemă de la Micia cu reprezentarea lui Harpocrate*, SCIV, 15, 1964, 2: 257-262; Gudea, Ghiurco 1988: 165-166, B. a. 2. 1, B. a. 2. 3, B. a. 2. 4.

¹⁵ Vlăsa 1976: 219-224; Dănilă 1982: 733, nr. 1; Horedt 1982: 218, A. 1; Barnea 1983: 263-264, nr. 14; Barnea 1985: 101, nr. I. 9; Gudea, Ghiurco 1988: 171, B. b. 3; Zugravu 1997: 179.

¹⁶ D. Benea, A. Șchiopu, *Un mormânt gnostic la Dierna*, AMN, 11, 1974: 115-125; N. Vlăsa, *O nouă plăcuță de aur gnostică de la Dierna*, AMN, 14, 1977: 205-219; Mărghitan 1980: 163-164; Gudea, Ghiurco 1988: 182-183, B. g. 1-2.

(Pe atunci, Orșova continua să fie stăpânită de Imperiul Roman). Gnosticismul a fost un curent religios oriental, apărut înaintea creștinismului (avem aici în vedere doar gnosticismul antic, nu *Gnoza* în sensul ei extins¹⁷). Au existat și secte gnostice care se pretindeau creștine, dar este binecunoscută ostilitatea Părinților Bisericii împotriva acestor pseudo-creștini. Părintele Ion Ionescu este de aceea îndreptățit să considere că piesele gnostice nu sunt dovezi ale pătrunderii creștinismului și că, eventual, doar indirect se poate presupune că pe lângă gnostici, existau și creștini¹⁸.

Două monumente funerare cu reprezentarea banchetului funebru, descoperite la Gilău¹⁹ și Turda (Potaissa)²⁰, sunt considerate creștine, deoarece ambele înfățișează câte o farfurie cu un pește și o pâine crestată în formă de cruce (*panis decussatus*) - simboluri paleocreștine. Autorii descoperirilor, urmași și de alți cercetători²¹, admit caracterul creștin al acestor reprezentări. În schimb, I. I. Russu era sceptic, iar D. Protase și N. Zugravu nu sunt de acord cu caracterul creștin al monumentelor²². După părerea noastră, este foarte posibil ca asocierea peștelui și a pâinii crestate - aceasta din urmă, frecventă pe reprezentările creștine din secolele II-III - să fie un indiciu al caracterului creștin, ori, mai bine zis, criptocreștin al celor două monumente. (Simbolurile creștine au fost integrate într-o reprezentare care, pentru profani, putea trece drept păgână).

Recent, un cercetător al trecutului creștinismului românesc a atras atenția asupra unor monumente funerare din Dacia Romană, care poartă alte simboluri paleocreștine: delfinul asociat cu un trident, precum și alte reprezentări, care pot fi însă și necreștine (vița de

¹⁷ Vezi opera fundamentală a lui Ioan Petru Culianu, *Gnozele dualiste ale Occidentului*, București, 1995.

¹⁸ Ionescu 1973: 92-96.

¹⁹ A. Bodor, *Un nou monument funerar de la Gilău înfățișând banchetul funebru*, în vol. *Omagiu lui C. Daicovicu...*: 41-53.

²⁰ Z. Milea, V. Feneșan, *Monument funerar de la Potaissa, reprezentând un banchet funerar*, RM, 3, 1966, 3: 267-268.

²¹ Protase 1966: 143, nr. 11; Bărbulescu 1980: 179, nota 99; Bărbulescu 1982 a: 64-65; Gudea, Ghiurco 1988: 184-185, C. a. 2, C. a. 3; Rusu 1991: 91; Ionescu 1998: 18.

²² Russu 1958: 331-332.; Protase 1966: 143; Zugravu 1997: 180-181.

vie, perechea de păuni)²³. Este vorba în principal de un monument de la Potaissa²⁴ (altul decât cel prezentat mai sus), pe care este reprezentat un delfin însoțit de un trident, și care mai prezintă, se pare, și alte simboluri creștine (*Alpha* și *Omega*, vrejuri de iederă, vrejuri de viță de vie). Simbolistica înfățișată pe celelalte monumente aduse în discuție (de la Apulum, Micia, Sarmizegetusa, Cășei) nu ni se pare suficient de concludentă pentru a admite caracterul lor creștin.

Una dintre cele mai interesante descoperiri este o inscripție funerară de la Napoca, din secolul al III-lea, transformată ulterior (cândva în secolul al IV-lea) în bază de sarcofag. În litera O din text a fost incizată o cruce, iar monograma care conține formula finală OPT(o) S(it) T(ibi) T(erra) L(evis) cuprinde și literele A și Ω - care au fost interpretate ca având semnificație creștină. C. Daicoviciu considera că aceste elemente au fost adăugate în secolul al IV-lea, când monumentul a fost refolosit și creștinat²⁵. În realitate, pretinsele litere A și Ω sunt, de fapt, A și E, ele făcând parte din prescurtarea formulei finale. Doar crucea din litera O este un simbol creștin²⁶. D. Protase a mai observat însă că "era și este oare logic ca semnul crucii să se fi aplicat pe o piatră de inscripție funerară păgână când aceasta, în secolul IV, a fost transformată în sarcofag, care atunci s-a îngropat definitiv, fără ca monumentul astfel "creștinat" să mai poată fi văzut de adepții noii credințe?"²⁷. Într-adevăr, inscripția se află în interiorul sarcofagului, pe fundul lui. De aceea, D. Protase este îndreptățit să conchidă că acea cruce s-a putut adăuga înaintea retragerii aureliene, de către un criptocreștin²⁸. În ceea ce ne privește, subscriem la interpretarea lui D. Protase. Deci, monumentul se poate înscrie printre mărturiile care dovedesc existența creștinilor în Dacia înaintea retragerii aureliene.

²³ Ionescu 1998: 14-21. Vezi și Timotin 1998: 61.

²⁴ Z. Milea, *Un coronament de altar funerar descoperit la Potaissa*, SCIV, 24, 1973, 3: 539-540.

²⁵ C. Daicoviciu 1936: 199-200. Vezi și C. Daicoviciu 1948: 120, nr. 3.

²⁶ Protase 1985: 334.

²⁷ Ibidem: 335.

²⁸ H. Daicoviciu 1984: 169, nota 120 este de părere că "nu există temeiuri serioase pentru acceptarea acestei ipoteze".

Dintr-o construcție romană de la Gornea, jud. Caraș-Severin (punctul Căunița de Sus) provine un opaiț datat în mod sigur în secolul al III-lea, care, în locul unde ar fi trebuit să se afle numele producătorului, prezintă un motiv decorativ care a fost apropiat de reprezentarea *chrismon*-ului (literele X și R suprapuse - ca abreviere a numelui lui Hristos). Alături de această monogramă au mai fost citite și literele A și Ω, văzute și ele tot ca simboluri creștine²⁹. Nu este sigur că această reprezentare reproduce simbolul creștin; *chrismon*-ul este specific pentru secolul al IV-lea³⁰. Totuși, atribuirea creștină a acestui obiect nu poate fi exclusă cu desăvârșire.

Din castrul Praetorium II (Racovița, jud. Vâlcea) provine o placă de gresie (încă inedită), decorată cu o cruce și cu inscripția XIAIA (pusă în legătură cu erezia milenaristă)³¹. Nici în acest caz nu putem fi siguri de caracterul creștin. Semnificația cuvântului "o mie" poate fi și una profană, legată de măsurători făcute pentru construcții, ori în alte scopuri. Din același castru mai provine o cărămidă ornamentată cu un pește incizat, iar în castrul vecin de la Copăceni s-a descoperit un *dolium* (vas de provizii) care are un pește incizat³². Peștele era unul dintre cele mai răspândite simboluri creștine în secolele I-III.

În castrul Potaissa (Turda) s-a descoperit recent un fragment dintr-o cupă cu decor în relief, care reprezintă un șir de cruci cu brațele egale (de tip grec), asociat cu un registru de vrejuri de viță de vie. Vița de vie este un răspândit simbol creștin din epoca timpurie³³. Ni se pare indiscutabil caracterul creștin al acestui vas. El este con-

²⁹ O. Bozu, *Considerații cu privire la un opaiț paleocreștin descoperit la Gornea, județul Caraș-Severin*, "Banatica", 7, 1983: 226-227. Vezi și Rusu 1991: 90, Pl. VI/5.

³⁰ Caracterul creștin al opaițului de la Gornea este respins de Dănilă 1984 c: 158 și Dănilă 1986 a: 79, dar pe baza unei descrieri care este incompletă (obiectul încă nu fusese publicat).

³¹ Dănilă 1984 b: 331, 336-337; Rusu 1984: 61, nr. 88 (placă de calcar); Gudea, Ghiurco 1988: 198, D. f. 2. (placă de gresie); Barnea 1988: 122 (placă de gresie). Gramatopol 1982: 227 vorbește de o amuletă creștină cu cruce, ochiul în triunghi și numele lui Hristos (?).

³² Dănilă 1984 b: 337, 339; Gudea, Ghiurco 1988: 186, 191, C. b. 3, C. d. 3, Pl. XXXV; Rusu 1991: 87, 91; Dvorski 1996: 47.

³³ Bărbulescu 1994: 172, fig. 37/2.

temporan cu epoca funcționării castrului, adică se datează înaintea retragerii aureliene.

În castrul Micia (Vețel) au fost descoperite două capace de vase care poartă cruci incizate înainte de ardere, precum și fragmentele unor farfurii decorate cu ciorchini de struguri și cu un pește (ambele, simboluri creștine). Toate aceste piese datează din secolul al III-lea. A. Nemoianu considera că acestea sunt piese creștine³⁴, dar așa cum arată N. Dănilă și I. Barnea - acest fapt este îndoielnic³⁵. În privința farfuriei, N. Dănilă observa că este vorba, de fapt, de fragmente de la două farfurii (deci peștele nu este asociat cu strugurii). Peștele este și el fragmentar.

Crucile de pe capace pot fi considerate simboluri creștine, dar cu semnul întrebării, fiindcă înaintea secolului al IV-lea, crucea ca simbol era destul de rară³⁶. I. Barnea apreciază, de aceea, că asemenea capace pot fi trecute printre piesele paleocreștine doar dacă se datează după retragerea aureliană (ceea ce nu ar fi exclus, în cazul pieselor de la Micia; de aceea, aceste capace figurează și în repertoriul descoperirilor din secolul al IV-lea, sub nr. 22-23). Cele spuse aici sunt valabile și pentru capacele similare și pentru alte vase cu incizii cruciforme descoperite la Bologa, Caransebeș, Galiciuica, Locusteni, Micăsasa, Porolissum, Râșnov, Sarmizegetusa, Slăveni, Tibiscum, Vețel, datate toate în secolele II-III³⁷. Alte vase (descoperite la Gherla, Micăsasa, Vețel) au reprezentări pești³⁸.

Un caz mai aparte este cel al unei farfurii descoperite în castrul de la Drajna de Sus, jud. Prahova. Întrucât se știe că acesta a funcționat numai până în 118³⁹, este sigur că obiectul respectiv datează de

³⁴ Nemoianu 1979: 131-133.

³⁵ Dănilă 1982: 735, nr. 11; Barnea 1983: 263.

³⁶ Dar există, totuși. Vezi V. Prelipeanu, *Vechimea crucii ca obiect de cinstire și simbol creștin în lumina descoperirilor arheologice mai noi*, MMS, 34, 1958, 5-6: 441-447; C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane*, "Pontica", 17, 1984: 129; Teodor 1991: 75; Gudea 1994: 95-110.

³⁷ Răileanu 1978: 261-267; Gudea, Ghiurco 1988: 188-190, C. c. 6-14, 19; 192-195, C. e. 2. 1-9, 12, 14, 15; Rusu 1991: 87-91; Dvorski 1996: 47.

³⁸ Protase 1985: 336; Gudea, Ghiurco 1988: 191, C. d. 1, 2; 196, D. b. 1, 2; Rusu 1991: 86, 87.

³⁹ Vezi recenta lucrare a lui M. Zahariade, T. Dvorski, *The Lower Moesian Army in Northern Wallachia (A.D. 101-118)*, București, 1997.

la începutul secolului al II-lea. Dacă ar fi creștin, ar fi, așa cum afirmă M. Rusu, cel mai vechi dintre cele descoperite în spațiul daco-roman. Problema este că nu există nici o garanție asupra semnificației creștine a ornamentului compus din cruci ștampilate dispuse în formă de cruce. Farfuria este un produs oriental, adus aici poate de soldații cohorței *I Flavia Commagenorum*. Este drept că în același sit au mai apărut un pahar de lut ornamentat cu cruci de tipul *decussates* (în formă de X), precum și o fibulă emailată, care este decorată cu două șiruri de câte patru cruci⁴⁰. Datarea atât de timpurie a celor trei obiecte de la Drajna de Sus ne îndeamnă la multă prudență. Deși ele sunt publicate de mult timp, ele nu au fost luate în considerare ca posibile piese paleocreștine decât în 1991, de către Mircea Rusu.

Recent, Nicolae Gudea a efectuat o amplă investigație asupra semnelor cruciforme incizate pe diverse obiecte de uz curent din secolele I-III (ceramică, în special), ajungând la concluzia că aceste semne aveau, cel mai probabil, semnificație creștină⁴¹. Oricare ar fi adevărul, nu putem ignora faptul că semnul crucii, în felurile sale variante, a fost încă din preistorie un simbol solar, astfel că inciziile cu pricina nu documentează în mod obligatoriu prezența creștinilor. **Vasele cu decor cruciform nu pot fi socotite printre descoperirile cu caracter creștin indubitabil.** Pe de altă parte, nu putem împărtăși nici scepticismul exagerat al lui Nelu Zugravu, care nu acceptă nici descoperiri cu caracter creștin destul de probabil, precum cupa de la Potaissa⁴².

În continuare vom prezenta câteva piese cu datare incertă, care pot fi și ulterioare retragerii aureliene. Totuși, se pare că ele nu depășesc epoca lui Constantin cel Mare, astfel că ele dovedesc pătrunderea creștinismului la nordul Dunării înaintea Edictului din Milano și înaintea reocupării unor părți din fosta provincie Dacia, în vremea primului împărat creștin.

Este vorba, mai întâi, de două geme creștine cu reprezentarea Bunului Păstor (ipostază a lui Hristos, care poartă un miel pe umeri),

⁴⁰ Rusu 1991: 84-85.

⁴¹ Gudea 1994: 95-110. Vezi și Gudea, Ghiurco 1988: 49-50.

⁴² Zugravu 1997: 179-180.

descoperite una la Potaissa, iar cealaltă într-un loc necunoscut din Transilvania (vezi Pl. I/1, 2)⁴³.

La Romula s-a descoperit o gemă, pe care sunt figurați doi pești (delfini ?), plasați simetric în câmpurile laterale ale unei cruci de tip latin (vezi Pl. I/4). P. Diaconu, care o datează între 150-250, consideră că aceasta nu poate fi creștină, fiindcă peștii nu sunt însoțiți și de cuvântul-monogramă IXΘΥΣ. Datarea este controversată: I. Ionescu o plasează în secolele IV-V, D. Tudor în secolul al IV-lea, O. Toropu în a doua jumătate a secolului al III-lea și la începutul celui de-al IV-lea, I. Barnea înainte de 275, N. Gudea în secolul al III-lea. Piese de analogie prezintă cruci în formă de ancoră și sunt datate în secolul al III-lea⁴⁴. Suntem de părere că putem totuși include gema de la Romula printre descoperirile cu caracter creștin, având în vedere că simbolurile reprezentate erau specifice pentru secolul al III-lea; forma crucii amintește de o ancoră.

Într-un mormânt de la Romula, dezvelit prin săpături clandestine și distrus, s-a descoperit un opaiț creștin decorat pe disc cu o cruce cu brațele egale, mărginite de cerculețe incizate⁴⁵ (vezi Pl. I/3). Datat inițial de către D. Tudor în prima jumătate a secolului al III-lea, pe baza obiectelor de inventar recuperate⁴⁶, opaițului i-a fost contestat caracterul creștin de către C. Daicoviciu (crucea ar fi un simplu ornament, o variantă de rozetă). Ulterior, D. Tudor a renunțat la datarea atât de timpurie, optând pentru o datare în secolul al IV-lea. Totuși, s-a arătat (în primul rând de către C. Daicoviciu) că acest tip de opaiț este specific pentru secolul al III-lea. Savantul clujean i-a contestat caracterul creștin deoarece era încredințat că simbolul

⁴³ C. Daicoviciu 1948: 120-121, nr. 4, 12; Protase 1966: 148 (nr. 5), 150 (nr. 8); Barnea 1979: 11; Bărbulescu 1980: 176-178; Bărbulescu 1982 a: 61; Horedt 1982: 218, B. 6-7; Barnea 1985: 101, nr. I. 12-13; Gudea, Ghiurco 1988: 169-170, B. b. 1-2; Bărbulescu 1994: 180-181; Zugravu 1997: 179.

⁴⁴ P. Diaconu, *O "gemă" descoperită la Romula*, SCN, 4, 1968: 277-278; I. Ionescu, *Despre "gema" descoperită la Romula*, MO, 22, 1970, 3-4: 212-215; Tudor 1978: 465; Toropu 1976: 64, 109; P. Diaconu, *recenzie la Barnea 1979*, "Pontica", 14, 1981: 374; Barnea 1985: 100, nr. I. 3; Gudea, Ghiurco 1988: 172, B. b. 5; Barnea 1988: 122; Zugravu 1997: 179.

⁴⁵ D. Tudor, *Antichități creștine de la Romula*, "Arhivele Olteniei", 12, 1933, nr. 67-68: 213-218.

⁴⁶ Acestea provin de fapt din două morminte; nu a fost posibilă separarea lor.

crucii nu a fost folosit înaintea epocii lui Constantin cel Mare⁴⁷. Astăzi, nu se mai poate susține această opinie tranșantă. Cele mai noi studii admit datarea opaițului de la Romula în secolul al III-lea, eventual după 275⁴⁸. Cel mai probabil, acest opaiț poate fi trecut printre descoperirile databile în jurul retragerii aureliene.

Din Transilvania mai provin câteva piese cu caracter creștin îndoielnic, datate în epoca imediat următoare retragerii aureliene. La Porolissum a ieșit la iveală un fragment de pahar de ceramică, cu inscripția (incizată înainte de ardere) VTERE FE(lix) SIX FELIX V(tere felix)⁴⁹. Această urare ("folosește-l fericit!") era obișnuită atât la creștini, cât și la păgâni, astfel că nu se poate decide caracterul ei. Doar N. Vlassa era sigur că este un obiect creștin. Nici datarea nu este certă. Dacă, potrivit lui H. Daicoviciu, paharul este greu de atribuit epocii postareliene (din cauza bunei sale calități), în schimb N. Vlassa nu exclude această datare. Aceleași îndoieli asupra caracterului creștin și asupra datării pot fi exprimate și în cazul celor două inele de aur de la Potaissa și Bologa, care poartă tot inscripția VT(ere) F(elix)⁵⁰. La Micia și într-o localitate necunoscută din jud. Hunedoara s-au descoperit fragmentele unor centuri militare cu decor ajurat constând din aceeași inscripție VTERE FELIX. Ca și în cazul paharelor, formula nu ar putea fi socotită creștină decât dacă ea ar fi asociată cu simboluri indubitabil creștine - or, nu este cazul⁵¹.

Iată deci care este situația mărturiilor creștine din provincia Dacia din epoca preconstantiniană. Există cinci descoperiri datate înainte de 275 (cele trei monumente funerare de la Potaissa și Gilău, inscripția funerară de la Napoca și fragmentul de cupă de la Potaissa). La acestea se adaugă patru piese cu datare incertă, care

⁴⁷ Daicoviciu 1936: 301; *Idem, Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia Romană*, AISC, 4, 1944: 298-299.

⁴⁸ Dănilă 1986 a: 76 (nr. 12), 80; Gudea, Ghiurco 1988: 54, 152, A. f. b. 6.

⁴⁹ H. Daicoviciu, *Un fragment ceramic cu inscripție de la Porolissum*, AMN, 14, 1977: 201-203. Vezi și Vlassa 1979: 184; Dănilă 1982: 737-738, nr. 18; Horedt 1982: 219, C. 6; Barnea 1983: 264; Barnea 1985: 102, nr. II. 36; Gudea, Ghiurco 1988: 187, C. c. 1; Rusu 1991: 88; Zugravu 1997: 179.

⁵⁰ Vlassa 1976: 217-218; Dănilă 1982: 736, nr. 13, 14; Bărbulescu 1982 a: 67; Horedt 1982: 219, C. 2, 12; Barnea 1983: 264-265; Barnea 1985: 102, nr. II. 34, 35; Gudea, Ghiurco 1988: 173, B. c. 1-2; Ionescu 1998: 11-24.

⁵¹ Dănilă 1987 a: 44.

sunt totuși, probabil, anterioare epocii lui Constantin cel Mare (gemele cu Bunul Păstor, gema și opaițul de la Romula). Alte descoperiri se datează în mod sigur înainte de 275, dar caracterul lor creștin nu este cert. Între acestea, cele mai importante sunt placa de gresie de la Racovița, opaițul de la Gornea și capacul de la Micia.

Obiectele paleocreștine nu lipsesc, dar sunt puține. Oricum, ele sunt suficiente pentru a demonstra prezența creștinilor în Dacia Romană. Pentru o perioadă atât de veche, depistarea creștinilor prin mărturii arheologice este o sarcină foarte dificilă, fiindcă religia era ilicită și existau puține forme de exprimare a ei prin obiecte purtătoare de simboluri.

Existența creștinismului în perioada anterioară retragerii aureliene a fost susținută de numeroși cercetători⁵². Aproape toți sunt de acord că adepții noii religii erau puțini și că alcătuiau comunități mici și izolate. S-au exprimat și câteva opinii asupra motivelor slabei răspândiri a creștinismului. Nu credem că se poate acorda prea multă importanță presupusului control mai riguros exercitat de către autorități în Dacia (din cauza pericolului barbar)⁵³, căci nu trebuie să ne imaginăm primele trei secole ale istoriei Bisericii ca pe o permanentă persecuție. În realitate, au existat și unele perioade de acalmie, iar persecuțiile oficiale, declanșate de stat, au început abia la jumătatea secolului al III-lea, în timpul lui Decius. Epoca Severilor, când Dacia a cunoscut o epocă de înflorire, a fost o vreme fericită și pentru Biserică. Pe de altă parte, alți autori au presupus că, dimpotrivă, pericolul barbar i-a făcut pe romani să manifeste în Dacia o anumită toleranță religioasă (este o afirmație gratuită)⁵⁴, ori că Dacia - ca provincie marginală - a fost un fel de loc de refugiu pentru creștinii persecutați (posibil, dar nedovedit)⁵⁵. O altă cauză adusă în discuție - "principală", după părerea lui C. Daicoviciu - a fost "caracterul civili-

⁵² Dobrescu 1910: 105-109; Iorga 1928: 12-13; Sacerdoțeanu 1936: 194-195; Giurescu 1975: 139; Păcurariu 1980: 57-60; Dănilă 1982: 731; Bărbulescu 1982 a: 58-59; Horedt 1982: 163; Gramatopol 1982: 226-227; Barnea 1985: 94; Epifanie Norocel 1986: 202; Rusu 1991: 81-112; Teodor 1991: 51-53; Zugravu 1997: 184-194.

⁵³ Moisescu, Lupșa, Filipașcu 1957: 41; Protase 1966: 142.

⁵⁴ P. I. David, *Coincidențe și relații generale (indirecte) între traco-daci - celto-britani și Anglia-Dacoromania (sec. ? - XIII d. Hr.)*, București, 1975: 30-31.

⁵⁵ Nifon Ploieșteanul 1902: 31.

zației din provincia noastră, cu o structură economico-socială mai apropiată de forma de viață "barbară" a Daciei libere, decât de forma societății romane, cu începuturi de colonat (feudal) din restul Imperiului"⁵⁶. Trebuie să observăm însă că situația lumii rurale (căci la aceasta se referă, desigur, C. Daicoviciu) nu este de luat în seamă aici, deoarece pe atunci creștinismul era încă o religie aproape exclusiv urbană. De aceea, s-ar putea spune, mai curând, că slaba răspândire a creștinismului se poate explica prin mai micul grad de urbanizare al Daciei, comparativ cu provinciile orientale.

După părerea noastră, pătrunderea creștinismului în Dacia Romană a fost direct condiționată de răspândirea sa în acea arie mai largă din care provincia Dacia făcea parte, în care ea era integrată prin multiple legături economice, culturale, etnice. Este vorba de provinciile Dalmatia, Pannonia Superior și Inferior, Moesia Superior și Inferior. Or, în aceste provincii, creștinismul era puțin răspândit în secolele II-III. De aceea, **numărul mic al creștinilor din Dacia nu este nicidecum surprinzător, ci este chiar firesc**. Rămânem la cele spuse de Pârvan, anume că Illyricum-ul fiind practic păgân la acea dată, nici în Dacia nu s-a putut propaga în chip semnificativ creștinismul, înaintea retragerii aureliene⁵⁷.

Se cuvine să spunem și câteva lucruri despre mediile sociale în care și prin care s-a răspândit noua religie. Principalii ei purtători au fost orientalii - coloniști, negustori sau militari - așa cum s-a întâmplat în toată partea occidentală a Imperiului. Între aceștia, militarii de origine siriană sau care au trecut prin provinciile orientale au jucat, se pare, un rol deosebit⁵⁸. Nu putem preciza în ce măsură creștinii din Dacia au făcut parte și din rândul populației stabile, căci negustorii și militarii erau, în general, flotanți. Important pentru dezvoltarea unei creștinătăți durabile în Dacia era ca în sânul ei să intre și populația stabilă a provinciei. Altfel, retragerea aureliană ar fi condus, poate, la dispariția creștinilor din Dacia Romană.

S-a presupus și o eventuală pătrundere a creștinismului printre dacii liberi din Moldova, prin intermediul prizonierilor luați din

⁵⁶ C. Daicoviciu, *În jurul creștinismului în Dacia*, "Studii", I, 1948: 123.

⁵⁷ Pârvan 1992: 170-171.

⁵⁸ Pentru răspândirea creștinismului în armată, vezi Helgeland 1979: 724-834.

Imperiu⁵⁹. Sunt invocate unele incizii în formă de cruce de pe unele vase carpice descoperite la Bărboasa (com. Oncești, jud. Bacău) și Poiana Dulcești (jud. Neamț), la care se adaugă mai multe amfore de import, care poartă semnul X incizat după ardere sau pictat, descoperite la: Drăgești (jud. Vaslui), Homiceni (jud. Neamț), Poienești (jud. Vaslui), Vădeni (jud. Vaslui), Vlădiceni (jud. Neamț)⁶⁰. După părerea noastră, este greu de admis că aceste semne aveau o semnificație creștină pentru carpi. Semnul crucii, am mai spus-o, este cunoscut din preistorie ca simbol solar; în această calitate el apare și pe ceramica dacică.

Dacă pentru teritoriul provinciei s-ar putea lua în considerare, în principiu, caracterul creștin al inciziilor cruciforme de pe ceramică, în schimb acest lucru nu poate fi extrapolat în mod mecanic pentru spațiul barbar, unde o eventuală pătrundere a creștinismului trebuie probată prin descoperiri neîndoielnice. În privința amforelor de import, chiar dacă semnele aveau semnificație creștină, nu este deloc sigur că ele au fost făcute de carpii la care au ajuns; ele puteau fi importate cu semne cu tot, din Imperiu (bunăoară, de la Barboși). Pandantivul cruciform de bronz descoperit la Căndești, com. Dumbrăveni, jud. Vrancea nu provine din așezarea dacică din secolele I-II, așa cum afirma cineva⁶¹. Acest obiect ar putea aparține așezării din secolele VI-VII, care a suprapus-o pe cea dacică. Pe de altă parte, nici nu putem fi siguri de semnificația sa creștină, deoarece forma este atipică pentru o cruce pectorală⁶².

Dacă din teritoriul dacilor liberi nu se cunosc până în prezent mărturii creștine datate în secolele II-III, în schimb există unele vestigii creștine într-o fortificație romană (Barboși-Galați), care constituia un avanpost al Imperiului în *Barbaricum*. Un sarcofag din necropolă, datat între 268-275, este orientat V-E și conține, între altele, o fibulă pe care este incizat numele tipic creștinesc

⁵⁹ Popescu 1994: 160-161; G. Coman 1979: 209; Teodor 1991: 53, 77. Și Barnea 1989: 165-166 pare să admită această ipoteză.

⁶⁰ Popescu 1976: 401, nr. 443; Dănilă 1987 b: 76, nr. 31-39; Barnea 1988: 122; Teodor 1991: 156, nr. 10, 158-160, nr. 10, 18, 21, 28-32.

⁶¹ Gabor 1986: 84.

⁶² Vezi Dănilă 1987 b: 71, nr. 18; Barnea 1989: 169; Teodor 1991: 161, nr. 8, fig. 7/2.

INNOCENS. În sarcofag se mai afla și o cățuie dacică, element care ne arată că decedatul a fost, probabil, un "fruntaș autohton romanizat"⁶³. Pe baza monedelor de la Claudius II (268-270), mormântul s-ar data în jurul anului 270, dar fibula (o variantă timpurie a celor cu capete în formă de bulbi de ceapă) este ceva mai târzie, din perioada 280-320. De aceea, s-ar putea ca mormântul să dateze, de fapt, din perioada Tetrarhiei sau din prima parte a domniei lui Constantin cel Mare. În acest caz, însă, el nu mai este relevant pentru subiectul nostru, fiindcă provine dintr-o așezare integrată în Imperiu⁶⁴. Lăsând la o parte două inscripții pe amfore posibil creștine care pot fi interpretate și altfel, tot la Barboși s-au mai descoperit o cruciuliță și un pandantiv cu decor cruciform, care, prin contextul lor, se datează în secolul al III-lea. Ne reține atenția îndeosebi cruciulița de sidef descoperită într-o locuință cu numeroase materiale dacice (din prima jumătate a secolului al III-lea)⁶⁵. Aceasta ar fi una dintre primele reprezentări ale crucii din sud-estul Europei, dar "e posibil ca să fie vorba de un simplu ornament necreștin"⁶⁶. În orice caz, se poate admite că legăturile intense cu Asia Mică ale așezării de la Barboși au putut ușura pătrunderea creștinismului încă dintr-o epocă foarte timpurie. Dar, este practic exclusă o expansiune a noii religii și în teritoriul dacilor liberi. **Dacă a fost cu puțință convertirea unui fruntaș dac la creștinism, aceasta s-a petrecut datorită integrării sale în societatea urbană romană.**

Aruncând o privire asupra celor expuse mai sus, putem trage concluzia că în Dacia Romană a existat un mic număr de creștini, care au continuat să trăiască aici și după retragerea aureliană. Mormântul de la Barboși arată că, sporadic, la creștinism s-au putut converti și unii dintre dacii care locuiau în mediul urban. Mediul

⁶³ Sanie 1981: 83-84; Teodor 1991: 75-77, 155, nr. 4; Ioniță 1993: 54-56; Zugravu 1997: 177, 191-192.

⁶⁴ Vezi Opreanu 1995: 240, nota 14.

⁶⁵ Sanie 1981: 220-221; Barnea 1979: 46 (planșa 5); Barnea 1985: 100, nr. 1; Dănilă 1987 b: 65-66, nr. 3-7; Barnea 1989: 166-167; Rusu 1991: 87-88; Teodor 1991: 75-76, 155-156, nr. 2-9; Zugravu 1997: 176-177.

⁶⁶ Barnea 1979: 48 (planșa 6). Vezi și Barnea 1989: 167 (forma prea elaborată a crucii pare să indice un simplu obiect de podoabă, nu o piesă cu semnificație creștină). Asupra crucii ca simbol creștin în secolul al III-lea, vezi nota 36 din acest capitol.

rural a rămas probabil pe deplin păgân, chiar și în cazul satelor formate din coloniști romani. Toate descoperirile creștine din Dacia Romană provin din centrele urbane și din caste.

Deși nu împărtășim afirmația tranșantă că puținii creștini din perioada provinciei nu au avut nici o importanță pentru evoluția ulterioară a creștinismului daco-roman⁶⁷, este limpede că "creștinismul românesc nu-și trage izvorul întreg din acei eventuali creștini din orașele Daciei lui Traian"⁶⁸. Acei creștini din Dacia Romană, care au rămas la nordul Dunării și după 275, au constituit doar **nucleul viitoarei creștinătăți daco-romane, care s-a dezvoltat mai cu seamă începând din vremea lui Constantin cel Mare.**

⁶⁷ Protase 1966: 141-142. Timotin 1998: 106 afirmă la fel de categoric că "vechile nuclee creștine" din Dacia Romană au pierit o dată cu viața urbană, după retragerea aureliană. De fapt, așa cum vom aminti mai jos, viața urbană nu a încetat brusc în 275, ea continuând în forme din ce în ce mai degradate pe parcursul secolului al IV-lea. De aceea, afirmația tânărului cercetător Andrei Timotin că doar în Dobrogea a existat o continuitate creștină între secolele III și IV este exagerată.

⁶⁸ Panaitescu 1969: 96.

Capitolul II

Creștinismul nord-dunărean până la mijlocul secolului al V-lea

Retragerea administrației și a armatei romane din Dacia în 275 nu a provocat și întreruperea legăturilor dintre populația daco-romană rămasă pe teritoriul fostei provincii și Imperiu. Aceste legături se reflectă în menținerea unei culturi materiale de tip roman provincial, în existența unei circulații a monedei de bronz (care rămâne destul de intensă până către sfârșitul secolului al IV-lea), în pătrunderea a numeroase importuri din Imperiu. După 275, Imperiul Roman a continuat să stăpânească o parte din sudul Banatului, iar în epoca lui Constantin cel Mare s-a adăugat o zonă din Oltenia și Muntenia. În Banat, de fapt, a subzistat o parte din sistemul de apărare al Imperiului, cu fortificațiile de pe malul nordic al Dunării (Gornea, Orșova), cu valurile din vest ridicate probabil sub Constantin cel Mare și chiar cu o fortificație situată mai în interior, la Mehadia (Praetorium)¹. Cercetările recente făcute la Tibiscum (Jupa) au determinat-o pe Doina Benea să considere că acest important oraș din Banatul roman a fost păstrat de Imperiu (de provincia Dacia Ripensis, mai precis), aproximativ până în al treilea sfert al secolului al IV-lea. Armata romană continua deci să controleze drumul de pe valea Cernei². Partea de sud a Olteniei (până la Brazda lui Novac) a fost la rândul ei o parte componentă a Imperiului, probabil până la Valens. La

¹ Pentru aceasta din urmă, vezi acum **M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia**, București, 1993: 30-31, 47 (nivelul de refacere din prima jumătate a secolului al IV-lea). Din acest nivel provine și un capac de vas cu *chrison* incizat pe buton, după ardere (34, 84, Pl. VI/6).

² **Benea 1996**: 139-140, 187.

Romula s-a descoperit o inscripție dedicată împăraților Valens și Valentinian I, datată în 374³. Ea dovedește nu doar simpla supraviețuire a orașului, ci și prezența unei garnizoane romane⁴.

În general vorbind, timp de circa un secol după retragerea aureliană, teritoriul fostei provincii Dacia nu a suferit invazii grave. Atacurile goților vizau sudul Dunării; în Transilvania, ei nu s-au așezat decât în ultimul sfert al secolului al IV-lea. Primul eveniment care a avut consecințe mai serioase pentru populația autohtonă de la nordul Dunării a fost invazia hunilor din 376, care a fost urmată de constituirea unor centre de putere hunice în nordul Moldovei, estul Munteniei și în Oltenia. (În al doilea deceniu al secolului al V-lea, centrul de putere al hunilor s-a mutat în pusta dintre Dunăre și Tisa). În fosta Dacie Romană, începutul perioadei de criză este marcat de îngroparea unor tezaure în primele două decenii care au urmat după 375 (la Bistreț, Celei, Drănic, Gherla, Laslea, Orșova, Redea, Rupea-Hoghiz ș.a.)⁵.

În ultima vreme se conturează tot mai mult ideea⁶ că teritoriul fostei provincii nord-dunărene Dacia s-a aflat în timpul lui Constantin cel Mare și până prin 376 sub un fel de **protectorat** al Imperiului. Autoritatea imperială își exercita protectoratul prin intermediul unor conducători locali, care proveneau din foștii *honestiores* din timpul provinciei, din frunzașii comunităților urbane și rurale. Unele descoperiri arheologice oferă indicii asupra existenței acestor conducători, care aveau un statut similar cu al funcționarilor din Imperiu. Cunoscuta fibulă de argint de la Micia, care are incizată inscripția QVARTINE

³ D. Tudor, *Un fragment epigrafic de la Romula Malva din secolul al IV-lea e.n.*, SCIVA, 31, 1980, 1: 143-147.

⁴ Pentru menținerea dominației romane la nordul Dunării între 275-375 și a legăturilor cu Imperiul, vezi în special: Comșa 1965 a: 29-32; Comșa 1965 b: 283-289; Comșa 1977: 220-223; Gh. Diaconu 1977: 301-311; Gh. Diaconu, *Noi descoperiri privind prezența romană în nordul Dunării în secolul al IV-lea*, RdI, 33, 1980, 6: 1063-1069; Bârză 1980 b: 161-182; Comșa 1988: 297-302; Bârză, Brezeanu 1991: 191-192; Zugravu 1997: 66-71; Timotin 1998: 154-156.

⁵ Pentru aceste tezaure, vezi V. M. Butnariu, *Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (275-491)*, AMold, 12, 1988: 183-187 și 14, 1991: 95-97.

⁶ Vezi Comșa 1988: 297-302 și în special Diaconescu, Opreanu 1989: 571-575.

VIVAS, a fost recent interpretată de A. Diaconescu și C. Opreanu ca un însemn de putere acordat unui asemenea conducător local. (Așadar, inscripția nu are semnificație creștină, așa cum s-a crezut atâta timp; de aceea, nu o includem în repertoriul pieselor creștine)⁷. În general, fibulele cu capete de ceapă erau insigne de putere. Prezența lor la nordul Dunării - într-un număr semnificativ mai mare în fosta provincie decât în afara ei - poate indica supraviețuirea unor forme de conducere locală⁸. Paftalele (garniturile de centură) de la Sic (jud. Cluj) și Feisa (jud. Alba), datate în a doua jumătate a secolului al IV-lea și la începutul celui următor sunt piese de echipament militar (*cingulum*) și însemne de grad. Ele au ajuns în Transilvania probabil ca urmare a menținerii unor forme de organizare militară locală, în legături cu armata romano-bizantină⁹.

Plecarea armatei romane a făcut necesară constituirea acestor forme autonome de organizare militară. În unele așezări urbane s-au făcut lucrări de fortificare (în amfiteatrul de la Sarmizegetusa, la Răcari), iar în mediul rural au apărut unele fortificații cu val de pământ, care uneori refoloseau fortificații mai vechi (la Târnăvioara, Cioroiul Nou). De asemenea, s-a locuit în unele dintre castrele care fuseseră abandonate de trupele romane (Alba Iulia, Turda, Brâncovenești, Comolău, Râșnov, Sărățeni, Olteni, Vețel, Gilău etc.)¹⁰. Este interesant că, de fapt, unele dintre castrele enumerate mai sus au fost ocupate nu de către daco-romanii localnici, ci de către grupuri de daci din afara provinciei care au pătruns în Transilvania, fiind alungați de goți¹¹.

⁷ Pentru fibula de la Micia ca presupusă mărturie creștină, vezi **Protase 1966**: 132, nr. 29; **Horedt 1982**: 219, nr. C. 13; **Rusu 1984**: 62, nr. 109; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 33; **Dănilă 1987 a**: 46; **Gudea, Ghiurco 1988**: 177, B. f. a. 1. Vezi, de asemenea, **B. Filipescu, Descoperiri din perioada secolelor III-V e.n. de la Micia, SCIVA**, 38, 1987, 1: 49 pentru destinația specială a acestui fel de fibule cu inscripție. **Diaconescu, Opreanu 1989**: 580 demonstrează că piesa nu a fost transformată în inel (ea a fost deformată de descoperitori).

⁸ Vezi **Bârzu-Brezeanu 1991**: 198, 227, nota 128.

⁹ **Diaconescu, Opreanu 1989**: 581-582.

¹⁰ Vezi **Tudor 1978**: 210-212, 294; **Diaconescu, Opreanu 1989**: 583-587; **Opreanu 1993**: 235-260; **M. Blăjan, Așezarea fortificată de la Târnăvioara**, "Eph. Nap.", 4, 1994: 228-230.

¹¹ **Opreanu 1993**: 235-260.

Fenomen petrecut în toată lumea romană, ruralizarea a condus și în Dacia secolelor IV-V la o serie de evoluții care au marcat pentru mult timp istoria societății romanice nord-dunărene. Ruralizarea a avut două laturi. Mai întâi, este vorba de modificarea tipului de habitat, de transformarea orașelor în așezări cu aspect rural, în care dispar treptat edificiile publice, iar viața economică decade până la diminuarea și apoi dispariția economiei monetare. După o expresie sugestivă introdusă de arheologia britanică, se trece de la viața de tip urban la "viața în oraș"¹². A doua latură a ruralizării (care a fost, de fapt, o a doua etapă) a însemnat deplasarea în vecinătate a locuitorilor fostului oraș, a cărui vatră a fost abandonată. Au apărut astfel roiri de mici așezări rurale¹³. Spre deosebire de provinciile romanice occidentale, în Dacia ruralizarea a fost totală, în sensul că aici au dispărut toate orașele romane, în cursul secolului al V-lea. De-a lungul secolelor IV-V, viața în aceste așezări (Apulum, Sarmizegetusa, Napoca, Potaissa, Porolissum ș.a.) a continuat, dar în forme modeste, sărăcicioase. Deplasarea populației în jurul orașelor este atestată la Napoca, Potaissa, precum și în cazul așezărilor civile dezvoltate lângă castrerele Berzobis (Berzovia) și Arcidava (Vărădia)¹⁴. Procesul de ruralizare a fost de fapt o perioadă de tranziție, în care au coexistat și elemente de viață tipic urbană. Cercetările recente de la Sarmizegetusa și Tibiscum arată că în secolul al IV-lea se mai ridicau încă edificii cu ziduri de piatră legate cu mortar¹⁵.

¹² Pentru fenomenul ruralizării, vezi și **Madgearu 1997**: 108-111, cu unele date despre situații similare.

¹³ Despre ruralizare în mediul romanic occidental s-a scris destul de mult. Amintim aici câteva lucrări mai importante: **R. Latouche**, *Les origines de l'économie occidentale (IVe-XIe siècles)*, Paris, 1956: 11-13, 114-123, 134-135; **H. von Petrikovits**, *Das Fortleben römischer Städte an Rhein und Donau*, în *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesen*, Konstanz, 1958: 63-76; **K. Weidemann**, *Untersuchungen zur Siedlungsgeschichte des Landes zwischen Limes und Rhein vom Ende der Römerherrschaft bis zum Frühmittelalter*, "Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz", 19, 1972 (1974): 99-154.

¹⁴ **I. Hica**, *Urme de locuire din secolul al IV-lea e.n. la Cluj-Mănăstur*, în *In Memoriam C. Daicoviciu*, Cluj, 1974: 171; **E. Iaroslavschi**, **Gh. Lazarovici**, *Așezări de secol IV în sudul Banatului*, AMN, 15, 1978: 258; **D. Isac**, *Monede postauréliene de la Gilău*, AMN, 15, 1978: 252; **Bărbulescu 1980**: 185; **Chirilă**, **Gudea 1982**: 132.

¹⁵ **Diaconescu**, **Opreanu 1989**: 574-575.

Ruralizarea a avut și un efect benefic în perspectiva istoriei. Datorită deplasărilor, populația romană a fostelor orașe a intrat într-un contact mai strâns cu comunitățile rurale - fapt care a înlesnit **desăvârșirea romanizării acestora din urmă**. Cât de important a fost rolul jucat în romanizare de acești orășeni mutați în mediul rural, ne-o arată unele cuvinte din limba română. *Pământ*, care provine din lat. *pavimentum*, adică dintr-un termen specific urban, nu se poate explica decât prin deplasarea la țară a orășenilor care, în virtutea funcției lor de agenți de romanizare, au putut impune cuvântul care le era familiar¹⁶. La fel stau lucrurile și în cazul cuvântului *mormânt* (< lat. *monumentum*)¹⁷. Acesta a eliminat cuvintele *tumba* și *sepulcrum*, care s-au păstrat în celelalte limbi romanice, ca și în dialectele aromân și meglenoromân (*tumbă*)¹⁸. De remarcat că, tot în dialectele sudice ale limbii române, *țară* (< lat. *terra*) s-a conservat și cu sensul original de "terre"¹⁹, spre deosebire de dacoromână, unde a învins cuvântul derivat din *pavimentum*. Deci ruralizarea termenilor urbani este specifică numai romanității nord-dunărene. **Aceste fapte de limbă demonstrează fără putință de îndoială că dialectul dacoromân s-a format pe teritoriul fostei provincii.**

Ruralizarea a avut ca efect final ștergerea deosebirilor culturale dintre fostele orașe și așezările rurale populate de daci și de urmașii coloniștilor și veteranilor romani, deosebiri care s-au menținut și în cursul secolului al IV-lea. Vom vedea mai jos cum ritualul funerar al incinerăției a rămas predominant în mediul rural în secolul al IV-lea, în vreme ce în orașe înhumația se generalizase.

Prin urmare, în răstimpul de circa un secol care a urmat după retragerea aureliană nu s-a petrecut o ruptură profundă față de situația anterioară. A fost o perioadă de relativă liniște, care a favorizat continuarea romanizării. Se poate spune chiar că procesul de romanizare a fost într-un fel stimulat de retragerea aureliană, căci aceasta a

¹⁶ Pârvan 1992: 216-219; Iorga 1992: 107-108; E. Lozovan, *Le "village" dans la toponymie et l'histoire roumaines*, "Zeitschrift für romanische Philologie", 73, 1957, 1-2: 133; Ivănescu 1980: 170-171.

¹⁷ Ivănescu 1980: 247.

¹⁸ I. Fischer, în *Istoria limbii române*, București, 1969: 171.

¹⁹ Ivănescu 1980: 171.

înlăturat orice eventuale motive de rezistență antiromană, care, dacă au existat, se îndreptau împotriva autorităților, nu a coloniștilor.

În ceea ce-i privește pe dacii liberi, romanizarea "exterioară" a lor a continuat și după dispariția provinciei romane nord-dunărene. Faptul este devedit de marele număr de obiecte de origine romană pătrunse în așezările și cimitirele din Moldova și Muntenia, datate în secolul al IV-lea. Diferențele în cultura materială dintre teritoriul fostei provincii și cel al dacilor liberi se mențin însă. Ceramica de origine dacică rămâne încă destul de răspândită în special în Moldova, în mediul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov (la care ne vom referi mai jos). Cu atât mai mult este de așteptat ca această deosebire să fi fost mai accentuată în privința romanizării propriuzise. Delimitarea dintre cele două mari zone ale spațiului dacic s-a menținut și în secolele IV-V. De o generalizare a culturii materiale de tip roman provincial sau romanic, în teritoriile dacilor liberi, nu se poate vorbi decât din ultima parte a secolului al V-lea (culturile Ciurel și Costișa-Botoșana). Teritoriul dacilor liberi a intrat sub dominație gotică la începutul secolului al IV-lea - spre deosebire de cel al fostei provincii, care a rămas liber. Din punct de vedere arheologic, schimbarea se reflectă în extinderea culturii Sântana de Mureș-Cerneahov pe teritoriul Moldovei și Munteniei. De observat însă că la geneza acesteia (în forma ei deplină) au contribuit nu numai goții și sarmații, ci și dacii, adăugându-se și o însemnată influență romană²⁰.

Purtătorii culturii Sântana de Mureș-Cerneahov au pătruns și în estul și centrul Transilvaniei, dar mai târziu, în ultimul sfert al secolului al IV-lea. Așadar, răspândirea culturii Sântana de Mureș-Cerneahov a menținut și chiar a accentuat deosebirile culturale dintre cele două zone ale spațiului dacic²¹. Firește că această diferențiere s-a

²⁰ Pentru această influență romană, vezi **Ioniță 1982**, passim și, mai recent, **I. Ioniță**, *Römische Einflüsse im Verbreitungsgebiet der Sântana de Mureș-Černjachov Kultur*, AMold, 17, 1994: 109-116 și studiile din volumul *Die Sântana de Mureș - Černjachov - Kultur*; Bonn, 1999.

²¹ **Comșa 1988**: 300 este de părere că în perioada 275-375 s-a petrecut "uniformizarea populației din afara provinciei cu cea din fosta provincie", ca urmare a unor deplasări de locuitori între cele două zone. Asemenea instalări de daci liberi în fosta provincie sunt atestate arheologic, dar deosebirile din cultura materială rămân evidente. Abia în secolul al VI-lea se poate vorbi de o relativă uniformizare.

repercutat și asupra procesului de romanizare a dacilor liberi, care a fost mai lent decât cel al populației autohtone din Transilvania, Banat și Oltenia. Nu este mai puțin adevărat că prezența unor prizonieri luați de goți din Imperiu a stimulat romanizarea dacilor din Muntenia și Moldova. De asemenea, ocuparea de către Constantin cel Mare a unei părți din Muntenia, în urma victoriei împotriva goților din 332, a întărit influența romană. Pătrunderea goților a provocat însă și refugiarea unor daci liberi în interiorul arcului carpatic, în special în sud-estul Transilvaniei²². Alți carpi s-au refugiat ori au fost deportați de romani la sudul Dunării, în Dobrogea, de unde unii dintre ei se pare că s-au deplasat mai departe spre sud²³. Chiar și în condițiile acestor emigrări, Muntenia și Moldova au continuat a fi populate de dacii care erau în curs de romanizare.

Dezvoltarea de către autohtonii daci și alogenii goți și sarmați a unei unice culturi, care aparținea unei societăți polietnice, ne arată că existau premisele unei sinteze daco-gotice, care ar fi stânenit desăvârșirea romanizării dacilor liberi. Această evoluție a fost stopată în 376 prin plecarea majorității vizigoților în Imperiu (și a unora dintre ei în Transilvania).

În timpul dominației hunice a încetat conviețuirea autohtonilor cu alogenii. Din păcate, prima jumătate a secolului al V-lea este foarte puțin cunoscută prin descoperiri arheologice, astfel că situația etnoculturală a acestei epoci rămâne încă obscură. Spre finele secolului al V-lea se observă însă cum începe generalizarea unei culturi materiale de factură romanică, pe care o denumim Ipotești-Cândești-Ciurel în Muntenia și Costișa-Botoșana în Moldova. Echivalenta lor din Transilvania este cultura Bratei²⁴. Prin generalizarea culturii de factură romanică începe o nouă perioadă în procesul formării poporului român, care ține însă de materia capitolului următor.

Să urmărim acum progresele creștinismului la nordul Dunării. Răspândirea sa trebuie privită în contextul universal al istoriei secolului al IV-lea, epocă marcată de acordarea toleranței depline a

²² Opreanu 1993: 255.

²³ P. Diaconu, "Satul Carpilor" sau "un sat al Carpilor", "Cultură și civilizație la Dunărea de Jos", Călărași, 2, 1986: 205-207; I. I. Russu, *Obârșia tracică a românilor și albanezilor. Clarificări comparativ-istorice și etnologice*, Cluj-Napoca, 1995.

²⁴ Vezi capitolul următor.

religiei creștine în Imperiul Roman (în 313) și de o treptată apropiere a Statului de Biserică. Constantin cel Mare încă mai oscila între creștinism și păgânism, într-un sincretism *sui generis*, dar urmașii săi (cu excepția lui Iulian Apostatul) au acționat pentru transformarea Imperiului într-un stat creștin. Acest proces s-a desăvârșit sub Theodosius I (379-395), care a proclamat creștinismul religie oficială. Este drept că măsurile luate împotriva rămășițelor păgânismului nu s-au conjugat și cu o politică fermă de sprijinire a extinderii creștinismului în afara Imperiului. S-a constatat că în secolele IV-V, Biserica nu a fost interesată în convertirea barbarilor din afara Imperiului; mai mult, ea a neglijat chiar și comunitățile creștine care trăiau printre barbari. Abia în vremea lui Justinian sunt semnalate unele acțiuni misionare la barbari²⁵. Nici nu este de mirare, căci Imperiul Romano-Bizantin s-a aflat mai tot timpul în defensivă (ofensiva pentru restaurarea vechilor frontiere a fost inițiativa lui Justinian). În aceste condiții, răspândirea creștinismului în afara Imperiului s-a făcut mai ales în chip spontan, prin zelul credincioșilor de tot felul, clerici și laici.

Progresele remarcabile făcute de creștinism în Imperiu, inclusiv în provinciile sale sud-est europene, în cursul secolelor IV-V²⁶, au condiționat și expansiunea noii religii și în fosta Dacie Romană, care se afla în strânse legături economice, culturale și etnice cu Imperiul. Comunitățile creștine care existau deja de dinainte de 275 s-au putut dezvolta în mod nestingherit după plecarea armatei și a administrației romane, în vremea în care în Imperiu se desfășurau cele mai crunte persecuții anticreștine (în 303-311). Dealtfel, s-a arătat că a doua jumătate a secolului al III-lea a fost cea mai importantă perioadă a răspândirii creștinismului în provinciile dunărene. În condițiile păstrării relațiilor fostei Daciei Traiane cu Imperiul, se poate aprecia că la nordul Dunării, procesul de difuzare a noii religii a cunoscut o dezvoltare comparabilă cu cea din zonele învecinate. În cele ce urmează vom analiza semnificația obiectelor paleocreștine din secolul al IV-

²⁵ Thompson 1966: XVII; Thompson 1982: 74-75, 240.

²⁶ Zeiller 1918; I. Barnea, *L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum oriental*, în *Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne* (Théssalonique, 1980), I. Rapports, Vatican-Thessalonique, 1984: 631-681.

lea și prima jumătate a secolului al V-lea, descoperite pe teritoriul fostei provincii Dacia.

O primă observație pe care trebuie să o facem este că unele dintre aceste obiecte nu documentează simpla prezență a creștinilor, ci existența unor comunități bine organizate, care aveau lăcașuri de cult. Se pare că s-au și descoperit urmele unei asemenea biserici din secolul al IV-lea. La Porolissum, templul divinității orientale Bel a fost transformat în secolul al IV-lea într-o clădire cu un plan care este similar cu cel al bazilicilor paleocreștine²⁷. Într-un mod similar, în secolul al IV-lea a fost creștinat prin incizarea unei cruci și un monument funerar păgân de la Ampelum (Zlatna) (Repertoriu, nr. 16). Creștinarea unor monumente păgâne a fost o practică generală în antichitatea târzie. S-a presupus că un fragment de sarcofag (acroteră) de la Potaissa a fost creștinat într-un mod similar, prin adăugarea unui *chrismon* (Repertoriu, nr. 28). Nu este clar dacă este vorba de un *chrismon* sau de o rozetă (o roată cu opt spițe), care de altfel, poate să facă parte din ornamentația originală. De aceea, trecem acest monument printre piesele cu caracter creștin nesigur.

Donarium-ul și celelalte două piese liturgice de la Biertan (Repertoriu, nr. 4-6)²⁸ erau folosite într-o biserică. Ele sunt obiecte prețioase, de import, care arată și menținerea unor legături cu zona occidentală a Imperiului (medalionul cu *chrismon* a fost produs la Aquileea)²⁹. Se pare că, totuși, placa cu inscripție a *donarium*-ului a fost realizată într-un atelier local³⁰. Acest *Zenovius* ar putea fi un episcop al populației daco-romane din Transilvania. El poartă un nume de origine orientală, care s-a păstrat la românii ardeleni (*Zenovie*). Potrivit altor ipoteze, el ar putea fi un laic (un om mai înstărit, un conducător)³¹.

²⁷ Dănilă 1982: 739-740, nr. 22; Barnea 1983: 259-260; Gudea, Ghiurco 1988: 199-200, E. 1; Zugravu 1997: 289.

²⁸ Pentru toate piesele aduse în discuție, vezi repertoriul, unde se află și bibliografia.

²⁹ Horedt 1982: 165-167.

³⁰ Horedt 1944: 15; Giurescu 1970: 476.

³¹ Popescu 1976: 388; Gudea 1979: 522; Petolescu 1983: 146-147; Diaconescu, Opreanu 1989: 579; Zugravu 1995-1996: 171; Zugravu 1997: 290. Nu ne-a convins ipoteza lui U. Fiedler (*Ein Zeugnis heidnischer Opfersitten im nachrömischen Siebenbürgen ?*) "Dacia, N.S.", 40-42, 1996-1998:389-397), potrivit

La Porolissum s-a descoperit un vas ceramic (de producție locală) care servea probabil ca potir de împărtășanie (Repertoriu, nr. 9). Inscripțiile pe care le poartă – IVIVATIS IN DEO, I(N) (CHRISTUM) UNUM (VICTORIA) și EGO ...VLVS VOT(um) P(osui) – sunt specifice pentru ritualul și dogmatica Bisericii din secolul al IV-lea. Ele dovedesc existența unei comunități creștine care se afla în legături strânse și permanente cu Creștinătatea din Imperiu.

Recent s-a afirmat că opaițele (toate, nu numai cele care poartă simboluri creștine) au fost importate și produse în Dacia secolelor IV-VI cu scopul anume de a fi folosite în biserici³². Deși ipoteza este seducătoare, nu putem exclude și utilizarea lor profană. În orice caz, cunoaștem un număr de cinci opaițe din secolele IV-V cu simboluri creștine, descoperite la Apulum, Sarmizegetusa și Potaissa. Cele două exemplare de la Ilișua și Mercheașa nu au caracter creștin sigur. (Repertoriu, nr. 1, 2, 12, 13, 15, 21, 26).

În legătură cu folosirea opaițelor ca obiecte de cult, menționăm și existența unui obiect care servea aceluiași scop: candelabrul (suportul pentru opaițe) de la Răcari (Repertoriu, nr. 11).

Mai există două descoperiri care ar putea fi încadrate printre piesele liturgice, dar una dintre ele are datare incertă, iar alta nu are caracter creștin sigur. Este vorba de două sigilii făcute din ceramică, descoperite unul la Pălatca, jud. Cluj (Repertoriu, nr. 48), iar altul la Jabăr, jud. Timiș (Repertoriu, nr. 22), care au fost considerate prescurnicere (sigilii pentru prescură). Piesa de la Pălatca a apărut în groapa mormântului nr. 3 din necropola de tip Sântana de Mureș-Cerneahov. Ioana Hica-Câmpeanu vedea în acest obiect o primă mărturie a creștinismului la goții din Transilvania. Părerea a fost împărtășită și de Kurt Horedt. Un studiu mai atent a arătat însă că analogiile acestui sigiliu se află numai printre piesele egiptene (copte), care se datează în secolul al VI-lea. Sigiliul de la Pălatca se înscrie astfel mai probabil într-un grup de obiecte creștine de origine egipteană-orientală, ajunse în Transilvania în secolul al VI-lea (vezi capitolul III). Prin urmare, obiectul nu are nimic de a face cu mor-

căruia obiectele de la Biertan au constituit un depozit îngropat de niște goți care le-au jefuit din imperiu. De ce le-ar fi jefuit din biserici, dacă nu erau confecționate din aur sau argint ?

³² Diaconescu 1995: 287-291.

mântul din secolul al IV-lea. Cum stratigrafia reală a mormântului nu rezultă în mod clar din raportul lui M. Macrea (care l-a săpat în 1948), este posibil ca sigiliul să provină dintr-un nivel mai recent, care nu a fost înregistrat. Nicolae Gudea și Dumitru Protase se gândeau în schimb la antrenarea obiectului în pământul gropii dintr-un strat mai vechi, din prima jumătate a secolului al IV-lea, adică din nivelul de locuire târzie al unei *villae rusticae* care a fost suprapusă de cimitirul gotic. După cum observa recent Coriolan Opreanu, această ipoteză nu se poate susține, căci faptul că mormintele străpung temeliiile clădirii romane arată că aceasta era complet ruinată în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Deci, ea nu putea funcționa în prima jumătate a secolului al IV-lea. Aceasta fiind situația, nu putem admite datarea sigiliului în secolul al IV-lea. El rămâne o valoroasă mărturie creștină, dar aparține altei perioade.

Sigiliul de la Jabăr a apărut într-un bordei datat în secolul al IV-lea (dar este posibilă și datarea în a doua jumătate a secolului al III-lea). În acest caz, însă, este dubios caracterul creștin. Forma și dimensiunile sunt mai apropiate de cele ale unui sigiliu folosit pentru ornamentarea ceramicii.

Mai mulți arheologi³³ au inclus printre mărturiile creștine lingurițele datate în secolele IV-V, descoperite nu numai la Orșova, ci și în Transilvania (la Cioara-Deleni, jud. Sălaj, precum și într-un loc necunoscut); altele provin dintr-un tezaur din secolul al V-lea descoperit la Botoșani. S-a presupus că ele serveau la euharistie, deși ele nu sunt ornamentate cu cruci sau cu alte simboluri creștine. În realitate, studierea atentă al descoperirilor făcute în tot Imperiul, precum și a textelor liturgice vechi, arată că nu putem avea siguranța caracterului creștin al acestor lingurițe din secolele IV-V³⁴.

Unele produse ceramice sunt decorate cu simboluri creștine. Se cunosc astfel fragmentele de vase de la Micăsasa, Porolissum, Sarmizegetusa (Repertoriu, nr. 8, 10, 14). Și fragmentele ceramice de la Cristești sunt, după părerea noastră, piese cu caracter creștin neîndoielnic (Repertoriu, nr. 7). În schimb, unele dintre aceste obiecte de

³³ Mărghitan 1980: 167-180; Gramatopol 1982: 228, 266-267; Gudea, Ghiurco 1988: 43, 160; Teodor 1991: 81; Teodor 1995-1996: 217; Zugravu 1997: 291.

³⁴ Dănilă 1986 b: 80-92.

uz casnic au un caracter creștin îndoielnic: capace de vas cu cruci incizate pe buton (la Tibiscum și Micia - Repertoriu, nr. 23-25, 29-30), sau fragmentul de vas de la Deva (Repertoriu, nr. 20). Fusaiola de la Sânnicolaul Mare (nr. 29) are și datare incertă.

Pe lângă obiectele cuprinse în repertoriu, mai amintim aici și o piesă despre care nu știm cu siguranță dacă s-a descoperit pe teritoriul Banatului (așa cum s-a afirmat), și nici măcar dacă este autentică (s-a emis și părerea că ar fi un fals modern). Este vorba de un vas de lut portocaliu în formă de pește, decorat cu un chrismon și cu o cruce, păstrat în Muzeul Banatului din Timișoara. După unele informații, el s-ar fi descoperit la Banatska Palanka (Lederata) - adică într-un cap de pod roman. Prin analogii, el s-ar putea data în secolul al IV-lea³⁵.

Nu am luat în considerare inelele decorate cu cruci descoperite la Sacoșu Turcesc (jud. Timiș) și în albia râului Caraș³⁶, deoarece datarea lor în secolul al IV-lea nu este sigură; ele pot fi și medievale, căci nu cunoaștem descrierea exactă și contextul din care provin aceste inele, astăzi pierdute. În schimb, inelul de la Băile Herculane (Repertoriu, nr. 3) este datat în mod sigur în secolul al IV-lea.

În afara obiectelor paleocreștine, informații asupra răspândirii creștinismului mai sunt furnizate și de către mormintele de ritual creștin. Ritualul funerar creștin corect (cel admis de Biserică) se caracterizează prin: înhumație, orientarea V-E (cu capul la vest și privirea spre răsărit), poziția întinsă a corpului, lipsa ofrandelor depuse în mormânt. În realitate, mai ales în primele secole ale creștinismului, adepții noii religii au menținut diferite elemente ale ritualurilor funerare păgâne. Această tendință a fost mai accentuată acolo unde nu exista o ierarhie ecleziastică, capabilă să o combată. Astfel, sunt cunoscute morminte creștine care conțin vase și alte ofrande, la fel ca mormintele păgâne. Exemplificăm cu cimitirele medievale românești de la Vornicenii Mari, Enisala, Dărmănești, Hudum, Craiova ș.a., în care există morminte cu vase depuse ca ofrandă³⁷. De asemenea, mai

³⁵ Macrea 1947: 301; Moga 1974: 260, 261; Dănilă 1984 c: 158; Gudea, Ghiurco 1988: 159, A. f. g. 1.; Rusu 1991: 89.

³⁶ Moga 1974: 260; Mărghitan 1980: 166; Gudea, Ghiurco 1988: 174-175, B. d. 1-2.

³⁷ M. D. Matei, E. I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (Secolele XI-XVII)*, București, 1982: 119-120; Gh.

putem aminti în acest sens și necropolele romano-bizantine dobrogene de la Beroe (Piatra Frecăței) și Callatis (Mangalia), în mod cert creștine, în care însă există vase de ofrandă³⁸. Mai trebuie să precizăm că în ritualul vechi creștin nu era obligatorie împreunarea brațelor pe piept; există numeroase morminte creștine în care scheletele au brațele pe lângă corp (sau în alte poziții)³⁹. De aceea, pot exista în principiu și morminte creștine care să nu respecte regulile enumerate mai sus; în acest caz, însă, noi nu putem avea nici un indiciu sigur asupra caracterului lor creștin. Cu alte cuvinte, sunt de luat în considerare doar mormintele de înhumație, orientate V-E și lipsite de ofrande. Nu toate mormintele orientate V-E erau creștine. În lumea germanică a avut loc o trecere de la orientarea N-S la cea V-E, în cursul secolului al V-lea, dar s-a arătat că această schimbare de ritual funerar nu s-a datorat doar creștinării, ci și unei dezvoltări a cultelor solare, precum și influenței sarmatice. Trecerea la orientarea V-E este atestată și în cazul unor comunități despre care se știe cu siguranță că erau păgâne⁴⁰. Doar asocierea orientării V-E (și a poziției întinse a corpului) cu lipsa ofrandelor poate indica apartenența creștină⁴¹. Ținând seama de aceste precizări, vom examina în continuare mormintele descoperite pe teritoriul fostei Dacii Traiane, date în secolul al IV-lea și în prima jumătate a secolului al V-lea.

Un prim grup de morminte este cel din orașele romane, în care populația daco-romană a continuat să locuiască și în secolul al IV-lea. Este vorba, în marea lor majoritate, de sarcofage construite din materiale reutilizate și de "sarcofage" făcute din țigle și cărămizi. Absolut toate mormintele urbane sunt de înhumație. În total, s-au

Mănușu-Adameșteanu, *Aspecte ale ritului și ritualului în lumina descoperirilor din necropola medievală de la Enisala*, "Peuce", 9, 1984: 358. Vezi și **Salin 1952**: 224, 226, 233-235, 248-255.

³⁸ Vezi **A. Petre**, *La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècles de notre ère)*. *Recherches archéologiques*, Bucarest, 1987 (Piatra Frecăței) și **C. Preda**, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980.

³⁹ De exemplu la Sucidava (Celei). Vezi **Tudor 1974**: 45. Alte exemple, citate de **Toropu 1976**: 189, nota 986.

⁴⁰ **Salin 1952**: 189-192; **Protase 1959**: 481; **Hica-Câmpeanu 1979**: 165.

⁴¹ Vezi și **Zugravu 1997**: 292, care arată că nici măcar în acest caz nu putem fi siguri.

publicat până acum 106 morminte din Transilvania, descoperite la: Apulum (31), Napoca (46), Potaissa (26) și Sarmizegetusa (3). Inventarul și ritualul funerar sunt romane arată că aceste morminte au aparținut populației daco-romane. Dintre acestea, 48 sunt orientate V-E: 7 la Apulum, 34 la Napoca și 7 la Potaissa⁴². Cele mai multe dintre mormintele orientate V-E nu au inventar. Altele conțin doar accesorii vestimentare (fibule, ace cu gămălie). Doar la Napoca, mormântul 2 din campania 1974 conținea și fragmente ceramice⁴³. Se constată deci o asociere aproape deplină între orientarea V-E și lipsa ofrandelor. Acest fapt indică, foarte probabil, caracterul creștin al acestor morminte - caracter admis de mai mulți arheologi⁴⁴. Proporția mormintelor posibil creștine din mediul urban este considerabilă: 45,28 %. Judecând după aceste descoperiri, s-ar putea trage concluzia că în secolul al IV-lea, deja jumătate din populația așezărilor urbane se convertise la creștinism. Totuși, nu putem fi siguri că eșantionul este reprezentativ.

Morminte orientate V-E lipsite de ofrande s-au descoperit și în Oltenia. Necropola de la Sucidava din secolul al IV-lea este compusă în principal din asemenea morminte⁴⁵. În acest caz, însă, avem de a face cu o localitate care pe atunci se afla în componența Imperiului; situația de la Sucidava nu este relevantă pentru răspândirea creștinis-

⁴² Protase 1971: 125-135; Wolski 1971: 585-597; Hica-Câmpeanu 1977: 230-231; Hica-Câmpeanu 1979: 157-160; Horedt 1982: 88-104, 203-205. La lista lui Horedt se mai adaugă: Vlassa 1970: 529 (mormântul 1 care poate fi atribuit necropolei romane) și C. Luca, A. Hopârtean, *Noi descoperiri în necropola sudică a Potaissei*, "Potaissa", 2, 1980: 115-122. Numărul de morminte este, de fapt, mai mare. Bunăoară, la Cluj-Napoca a continuat dezvelirea necropolei, dar cele 121 de morminte au rămas inedite și nu cunoaștem câte sunt orientate V-E (vezi I. H. Crișan, M. Bărbulescu ș.a., *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992: 137). Unul dintre mormintele de la Napoca este cel pentru care s-a refolosit, ca fund de sarcofag, inscripția creștinată amintită în capitolul I. Alte morminte au fost cercetate la Porolissum. Datele nu sunt însă suficiente pentru a stabili dacă acestea pot fi încadrate printre mormintele de ritual creștin din secolul al IV-lea. Vezi Gudea 1989: 156-158, 342.

⁴³ Hica-Câmpeanu 1977: 231.

⁴⁴ O. Floca, *Sistemele de înmormântare din Dacia Superioară Romană*, "Sargetia", 2, 1941: 48, 89; Wolski 1971: 594-596; Hica-Câmpeanu 1979: 160; Bărbulescu 1980: 178.

⁴⁵ Vezi Tudor 1974: 44-46; Toropu 1976: 41-43.

mului în teritoriul care nu mai făcea parte din Imperiu. Mai amintim în acest context și mormântul aflat în cripta care a fost amenajată în secolul al IV-lea în fostul comandament al castrului de la Slăveni, jud. Olt: un sarcofag improvizat din țigle, orientat V-E, fără inventar, care ar putea fi atribuit unui preot sau eventual unui martir⁴⁶. Și în acest caz, lăcașul de cult nu aparținea localnicilor, ci armatei romano-bizantine care a reocupat fortificația de la Slăveni.

Al doilea grup de morminte din secolele IV-V este format din cele din mediul rural, care aparțineau tot populației daco-romane. Apartenența etnică este indicată de menținerea ritualului funerar roman din vremea provinciei, ori a celui specific dacic. Ceea ce caracterizează acest grup de morminte este predominarea incinerăției (în comparație cu mormintele din mediul urban). În afară de marea necropolă de la Bratei (cimitirul nr. 1), care cuprinde 353 de morminte (toate de incinerăție)⁴⁷, s-au mai descoperit alte 24 morminte de incinerăție în mediul rural al teritoriului fostei provincii, la: Cipău, Cluj-Baciu, Cuci (jud. Mureș), Iernut (jud. Mureș), Sfântu Gheorghe (jud. Covasna), Sărățeni (jud. Mureș), Soporu de Câmpie (jud. Cluj). (Nu am luat în considerare mormintele despre care nu avem date suficiente, precum cele de la Sighișoara⁴⁸). Nici unul dintre cele cinci morminte de înhumăție descoperite în mediul rural, la: Cernat (jud. Covasna), Sfântu Gheorghe, Suatu (jud. Cluj) și Târnăvioara (fost Proștea Mică, jud. Sibiu) nu este orientat V-E⁴⁹.

Al treilea grup de morminte, încadrate în cultura Sântana de Mureș-Cerneahov, aparține alogenilor (goți și alani) care au pătruns în Transilvania după mijlocul secolului al IV-lea sau mai precis după 376⁵⁰. Aceste cimitire și morminte de tip Sântana de Mureș-

⁴⁶ D. Tudor, *Biserica paleocreștină de la Slăveni-Olt*, SCIVA, 30, 1979, 3: 453-458.

⁴⁷ L. Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V (Cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973.

⁴⁸ R. Harhoiu, N. Boroffka, R. Medinceanu, A. Lukacs, D. Harhoiu, în *Cronica 1994*: 83.

⁴⁹ Horedt 1982: 91, 96-104, 206-208 cu bibliografia anterioară.

⁵⁰ Vezi pentru pătrunderea purtătorilor culturii în Transilvania: K. Horedt, *Un nou aspect al problemei continuității*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968: 73-82; I. Nestor, *Zur Geschichte Siebenbürgens im IV. Jahrhundert*, "Dacia, NS", 19, 1975: 9-11; Horedt 1982: 110-126, 187-189.

Cerneahov s-au descoperit la: Albești (jud. Mureș), Ciumbud (jud. Alba), Cluj-Napoca, Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud), Mediaș (jud. Sibiu), Ocnița (jud. Bistrița-Năsăud), Pălatca (jud. Cluj), Rugănești (jud. Harghita), Sântana de Mureș (jud. Mureș), Târgu Mureș, Târgu Mureș-Combinat, Turda, Vermeș (jud. Bistrița-Năsăud)⁵¹. Dintre aceste 133 de morminte, 12 (adică 9,02 %) sunt orientate V-E (8 la Sântana de Mureș, 1 la Mediaș, 1 la Târgu Mureș - "Combinat", 1 la Turda și 1 la Cluj-Napoca). Orientarea mormântului de la Târgu Mureș - "Combinat" nu este sigură⁵². Mormântul de la Cluj-Napoca este sarmatic (alan)⁵³. La fel, cel de la Turda. Or, se știe că sarmații practicau orientarea V-E în mod curent, astfel că în acest caz, ritualul funerar nu implică apartenența creștină⁵⁴. Caracterul creștin poate fi presupus doar în cazul celor opt morminte de la Sântana de Mureș (toate fără ofrande)⁵⁵, precum și în cazul mormântului nr. 4 de la Mediaș. De remarcat procentul destul de ridicat (10,95 %) al mormintelor posibil creștine de la Sântana de Mureș. Este o situație de excepție pentru Transilvania. De regulă, mormintele purtătorilor culturii Sântana de Mureș-Cerneahov din Transilvania sunt păgâne.

Problema care se ridică în cazul acestor morminte - ca și în cel al mormintelor din necropolele de tip Sântana de Mureș-Cerneahov din afara arcului carpatic - este dacă orientarea V-E reprezintă într-adevăr un indiciu al răspândirii creștinismului. Dacă am judeca după situația constatată pentru secolul al V-lea, atunci ar trebui să admitem o generalizare a creștinismului în mediul păturii conducătoare ostro-

⁵¹ Hica-Câmpeanu 1979: 163-164; Horedt 1982: 104-126, 208-213 cu bibliografia anterioară, la care se adaugă I. Paul, M. Blăjan, *Archäologische Untersuchungen in einem Mediascher Gräberfeld*, "Forschungen zur Volks- und Landeskunde", 18, 1975, 2: 33-43; Bărbulescu 1982 b: 137-141 (Turda); G. Marinescu, C. Gaiu, *Die Nekropole bei Fintinele "Rât"*, *Gem. Matei, Jud. Bistrița-Năsăud aus dem 4. Jahrhundert u.Z.*, "Dacia, N.S.", 33, 1989: 125-143.

⁵² M. Petică, *Noi descoperiri la Târgu Mureș - "Combinat"*, "Marisia", 6, 1976: 697-700.

⁵³ Vlassa 1970: 529-532.

⁵⁴ M. Párducz, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn*, "Acta Archaeologica ASH", 11, 1959: 381-384.

⁵⁵ I. Kovács, *Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Maros-Szentana*, "Dolgozatok-Travaux", Cluj, 3, 1912: 345-359. Vezi și Zrinyi 1976: 147-148; Hica-Câmpeanu 1979: 164.

goto-huno-alane - ceea ce nu este posibil. Astfel, se constată predominarea mormintelor orientate V-E în prima jumătate a secolului al V-lea (în perioada dominației hunice): 4 la Bratei⁵⁶, 2 la Apahida⁵⁷, 4 la Soporul de Câmpie (jud. Cluj)⁵⁸, 1 la Ceparî⁵⁹, 1 la Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud)⁶⁰. De fapt, orientarea V-E a cunoscut o mare răspândire în secolul al V-lea, fără ca acest lucru să poată fi pus în legătură cu convertirea la creștinism a păturii conducătoare huno-ostrogote. Caracterul creștin poate fi admis eventual în cazul mormintelor de la Bratei și Soporul de Câmpie, care nu au inventar (cu excepția unui mormânt de la Bratei, care conținea un vas de tip *oinochoe*. În privința mormintelor de tip Sântana de Mureș-Cerneahov, este sigur că orientarea V-E este specifică pentru perioada finală a acestei culturi (sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui următor)⁶¹, dar se pare că nu putem fi la fel de siguri asupra apartenenței lor creștine, chiar dacă adeseori această orientare este asociată cu lipsa de ofrande. Cele spuse aici sunt valabile și pentru necropolele de același tip din Moldova și Muntenia.

Analiza pieselor arheologice și a mormintelor care pot fi creștine ne conduce la câteva concluzii legate de răspândirea noii religii pe teritoriul fostei provincii romane Dacia. Mai întâi, așa cum s-a subliniat deja, **practic nici una dintre descoperirile arheologice paleocreștine din secolul IV și din prima jumătate a secolului al V-lea nu poate fi pusă pe seama goșilor sau a altor migratori.** Este drept că unele dintre mormintele purtătorilor culturii Sântana de Mureș-Cerneahov pot fi considerate creștine. Chiar și în acest caz, se poate lua în considerare o eventuală origine etnică daco-romană a

⁵⁶ L. Bârză, *Monumente germanice descoperite la Bratei, jud. Sibiu*, SCIVA, 37, 1986, 1: 89-104.

⁵⁷ Vezi capitolul următor, nota 36.

⁵⁸ Protase 1971: 100.

⁵⁹ Protase 1959: 475-483.

⁶⁰ I. H. Crișan, C. Opreanu, *Un mormânt din secolul V e.n. de la Fântânele*, Eph.Nap., 1, 1991: 113-126.

⁶¹ Vezi V. Bierbrauer, *Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa*, în vol. *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* ("Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. Denkschriften", 145, 1980): 132-133.

acelor persoane, căci mediul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov era polietnic. În același timp, suntem de părere că este prea tranșantă concluzia⁶² că printre barbarii pătrunși în Transilvania în secolul al IV-lea nu existau deloc creștini. Contextele în care au apărut piesele paleocreștine din această perioadă, la fel ca și existența pe unele dintre ele a unor inscripții în limba latină, ne arată că aceste piese au aparținut populației daco-romane⁶³.

Desigur că nu trebuie să ne facem o imagine prea optimistă asupra proporției creștinilor în masa daco-romană. În primul rând, deși acum există unele piese descoperite în mediul rural, este cert că în sate creștinii erau mai puțini decât în orașele care încă mai supraviețuiau ca așezări ruralizate. Fenomenul este caracteristic creștinismului timpuriu; și în Imperiu, zonele rurale au rămas mai mult timp păgâne⁶⁴. Este semnificativ faptul că până acum nu s-a descoperit în fosta Dacie Romană nici un mormânt posibil creștin în mediul rural, datat în perioada de care ne ocupăm în acest capitol. Să nu uităm însă că ritualul funerar este foarte conservator; este posibil ca acei săteni care s-au creștinat să nu fi abandonat vechile lor obiceiuri funerare. Că au existat totuși unele comunități creștine și în mediul rural din fosta Dacie Romană, în secolul al IV-lea, ne-o arată descoperirile de la Biertan. Acele obiecte nu puteau face parte decât din inventarul unui lăcaș de cult, al unei biserici ale cărei urme nu sunt cunoscute (ea a putut fi construită din lemn)⁶⁵.

În orice caz, mediul rural a rămas în general păgân, de-a lungul secolelor IV-V⁶⁶. În societatea daco-romană de atunci, creștinismul s-a răspândit în primul rând în fostele orașe romane, în care viața de tip urban se destrăma (deși până în ultimul sfert al secolului al IV-lea, Dacia Traiană nu a avut de suferit de pe urma invaziilor). Or, după cum observau E. Chirilă și N. Gudea, "pauperismul accentuat, diferențierile sociale în cadrul aceleiași comunități și, poate, tensiunea psihică determinată de abandonarea provinciei și absența bruscă a

⁶² Protase 1966: 157; H. Daicoviciu 1984: 156.

⁶³ C. Daicoviciu 1948: 119-124; Russu 1958: 338; Protase 1966: 155-157; Macrea 1969: 476-477; Bârză 1980 a: 66; H. Daicoviciu 1984: 156.

⁶⁴ Vezi, de exemplu, Frenđ 1980: 1-14.

⁶⁵ C. Daicoviciu 1969: 522-525; Giurescu 1970: 473-478.

⁶⁶ Vezi și Diaconescu, Opreanu 1989: 592.

unor factori defensivi și de ordine ca armata și administrația, au fost factorul (*sic!*) esențial care a grăbit dezvoltarea și evoluția unor fenomene sociale caracteristice, dintre care creștinismul ocupă un loc important⁶⁷. Acestea sunt, de altfel, împrejurările istorice ale triumfului creștinismului în întreaga lume romană occidentală. În Dacia secolului IV neexistând o autoritate statală, o putere seculară interesată în a folosi Biserica în scopurile ei, nu este de conceput o propagare de sus în jos a creștinismului, așa cum s-a petrecut, într-o măsură mai mică sau mai mare, în Imperiu și în regatele barbare convertite. Ar fi însă greu de dovedit că absența sprijinului politic ar fi fost un factor de limitare a sferei creștinării. (Istoriografia comunistă din anii '50 lega mecanic desăvârșirea creștinării de cristalizarea relațiilor feudale - vezi, bunăoară, "Istoria R.P.R" a lui M. Roller). O estimare a proporției creștinilor în ansamblul populației este riscantă, căci nu avem nici o dovadă că acele morminte descoperite până în prezent ar constitui un eșantion reprezentativ. Proporția de ceva mai puțin de jumătate a mormintelor creștine în cadrul tuturor mormintelor nu are decât o valoare orientativă. Dacă facem o comparație cu provinciile romane occidentale, atunci situația din Dacia apare cu totul firească. Astfel, în Gallia, pe la mijlocul secolului al IV-lea, creștinii erau încă o minoritate, chiar în orașe. Doar pe la sfârșitul acestui secol s-a convertit majoritatea populației urbane. Tot atunci abia începea creștinarea mediului rural, prin energica acțiune misionară a Sf. Martin⁶⁸. În general, în Occident, zonele rurale erau încă păgâne în secolul al IV-lea. Nu vorbim aici doar despre rămășițele credințelor păgâne păstrate după creștinare, ci despre persistența unor locuitori neconvertiți și chiar a unor sanctuare păgâne, chiar până prin secolul al VII-lea⁶⁹. Situația din Dacia nu putea fi prea diferită.

Indicii mai precise putem obține asupra căilor de difuzare a creștinismului. Piese descoperite sunt, în parte, produse locale, în parte, importuri. Dacă acelea autohtone sunt mai însemnate pentru dovedirea implantării solide a noii religii în lumea daco-romană, în

⁶⁷ Chirilă, Gudea 1982: 133-134.

⁶⁸ E. Griffe, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine. I. Des origines chrétiennes à la fin du IVe siècle*, Paris, 1964: 357-364.

⁶⁹ Dufourcq 1903; Frend 1980.

schimb obiectele creștine de import ne arată legăturile creștinătății nord-dunărene cu Imperiul și cu Biserica universală. Principalele importuri (*donarium*-ul de la Biertan, și chiar cele două geme cu *Bunul Păstor*, menționate în primul capitol) au bune analogii în Illyricum și în Italia. Această proveniență coincide cu principala direcție de orientare economică a Daciei Traiane, care s-a menținut și în secolul al IV-lea. Din punct de vedere economic și cultural, în secolul al IV-lea Dacia a rămas integrată în romanitatea occidentală, illyro-panonică⁷⁰. **Creștinismul nord-dunărean a fost deci inițial legat de lumea occidentală, latină.** Faptul a fost corect intuit de Vasile Pârvan⁷¹ - care nu dispunea la vremea sa de mărturii arheologice. Desigur că nu trebuie absolutizată această cale occidentală. Creștinătatea sud-dunăreană a jucat și ea un rol însemnat încă din secolul al IV-lea, ca urmare, mai ales, a recuceririlor lui Constantin cel Mare. Între cele două căi de propagare a creștinismului s-a realizat o sinteză. Într-un studiu recent, colegul Nelu Zugravu apreciază că “jurisdicția asupra creștinilor nord-dunăreni nu poate fi abordată într-o manieră globală, valabilă pentru întregul spațiu din stânga fluviului” și că se impune urmărirea problemei jurisdicției în mod diacronic⁷². În perioada de care ne ocupăm în acest capitol, teritoriul fostei provincii romane Dacia s-a aflat sub influența bisericească a Romei, în timp ce creștinii din Muntenia și Moldova (la care ne vom referi mai jos) au depins de Constantinopol⁷³.

Filiera sudică a căpătat preponderență și ulterior a devenit exclusivă după instalarea hunilor în Pannonia⁷⁴. Legăturile cu Occidentul au rămas întrerupte din cauza centrului de putere nomad din Pannonia (hunic, apoi avar). Poate doar în vremea dominației gepide au putut fi reluate aceste legături. Slăbirea legăturilor cu Occidentul a coincis cu împărțirea *Illyricum*-ului între Imperiul Roman de Răsărit și cel de Apus, în 395, fapt care a contribuit și el la izolarea romanității de la est de Drina (linia de demarcație) de

⁷⁰ Macrea 1947: 285-288; Protase 1966: 154; Branga 1971: 882-885; Barnea 1977: 22-23; Gudea, Ghiurco 1988: 65-66.

⁷¹ Este ideea generală care se desprinde din monografia sa.

⁷² Zugravu 1995-1996: 164.

⁷³ Zugravu 1995-1996: 173-176; Zugravu 1997: 296-297.

⁷⁴ Protase 1966: 154; Gudea, Ghiurco 1988: 66-67.

romanitatea occidentală. Orientarea economică și culturală către sud și sud-est a Daciei post-romane a devenit astfel exclusivă.

Legăturile dintre creștinătatea nord-dunăreană și cea din Imperiu s-au stabilit prin intermediul numeroșilor creștini anonimi, clerici și laici, care circulau pe drumurile care legau Dacia de provinciile sud-dunărene. Nu a existat nici un misionar "oficial" care să-i fi convertit pe daco-romani. Pârvan, interpretând vagile aluzii din poemul lui Paulinus de Nola, credea că Sf. Niceta de Remesiana (care a păstorit în Dacia Mediterranea la sfârșitul secolului al IV-lea și la începutul celui următor) poate fi considerat apostolul daco-romanilor⁷⁵. De fapt, Sfântul Niceta nu a putut predica la nordul Dunării. Acțiunea sa s-a limitat la zona limitrofă eparhiei sale, care nici măcar nu era riverană Dunării⁷⁶. O asemenea activitate ar fi contravenit legislației bisericești din acea epocă (vezi mai jos). Singurul caz în care se poate vorbi de o anumită extindere a unei eparhii sud-dunărene la nordul fluviului este cel al arhiepiscopiei Justiniana Prima, asupra căreia ne vom opri în capitolul următor.

Analiza terminologiei creștine de bază din limba română oferă informații fundamentale asupra originii și evoluției creștinismului daco-roman. Lingviștii au constatat că acele cuvinte care exprimă noțiunile fundamentale ale credinței creștine sunt de origine latină (de exemplu: *Dumnezeu*, *creștin*, *biserică*, *cruce*, *cuminecare*, *înger*, *altar*, *rugăciune*, și multe altele). Doar termenii referitori la organizarea și ierarhia bisericească sunt de origine slavonă și grecească⁷⁷. În același timp, terminologia creștină latină din limba română este, în multe privințe, diferită de cea din limbile romanice occidentale. Mai multe cuvinte românești sunt formate pornind de la alte cuvinte latine decât cele folosite până în prezent în Biserica Romano-Catolică: *credință* în loc de *fides*, *rugăciune* în loc de *oratio*, *înviere* în loc de *ressurrectio*, *drac* în loc de *diabolus*, *iertare* în loc de *remissio* etc⁷⁸. Unii teologi români apreciază că aceasta se datorează faptului că daco-romanii nu au fost creștinați de misionari latini, ci de misionari orientali, de limbă greacă, "fiindcă știm precis că pe vremea când am

⁷⁵ Pârvan 1992: 256-269.

⁷⁶ Pippidi 1967: 419-516.

⁷⁷ O amplă cercetare a vocabularului religios la Popinceanu 1964.

⁷⁸ Moisescu, Lupșa, Filpașcu 1957: 43.

fost evanghelizați noi, apusul creștin avea consacrați anumiți termeni religioși latini-creștini, care totuși lipsesc în limba noastră, deși e latină și era latină și-n vremea evanghelizării noastre, și dimpotrivă, în locul acelor termeni, noi avem alții, tot latini. Dar nu termenii tehnici folosiți în latinitatea apuseană, ci termeni populari, formați sau improvizați pe loc între strămoșii noștri de misionari care nu știau termenii tehnici ai lumii latine din apus, tocmai fiindcă nu erau de acolo, ci din Orient, de aceea traduceau termenii grecești aduși cu ei din Orient în limba latină a poporului, încetând astfel alți termeni latini decât cei din latinitatea apuseană, și anume termeni de factură populară⁷⁹.

Este foarte prețioasă observația asupra caracterului popular, "neoficial", al terminologiei creștine daco-romane, care a fost creată *ad-hoc* aici, pentru a ușura evanghelizarea latinofonilor. Nu putem fi însă de acord cu contestarea legăturilor cu creștinătatea occidentală, care sunt totuși dovedite de unele dintre descoperirile arheologice. În realitate, **terminologia creștină daco-romană aparține romanității sud-est europene a secolului al IV-lea**. La autorii creștini din secolele IV-V din Illyricum și de la Dunăre, întâlnim o seamă de termeni care s-au păstrat ca atare în limba română. Scrierile Sfântului Niceta de Remesiana conțin, de pildă, unele cuvinte specifice romanității orientale: *credentia*, *Sancta Scriptura*, *Dominus Deus*, *rogare*, *vigilare*⁸⁰. Deja la Victorin de Poetovio (Pannonia Superior; azi, Ptuj, în Slovenia), care scria pe la sfârșitul secolului al III-lea, cuvântul *draco* avea sensul de "diavol", ca în limba română⁸¹. Termenul *lex* are sensul de "religie", la fel ca în românește, și în unele inscripții din Illyricum⁸². Faptul că în limba română nu au pătruns mulți termeni consacrați ulterior în Apus se explică prin izolarea romanității

⁷⁹ Lupșa 1949: 823. Vezi și Moisescu, Lupșa, Filipașcu 1957: 43; Stăniloae 1978: 584-603; Păcurariu 1980: 70.

⁸⁰ Pârvan 1992: 266-267; Alexe 1969: 478; Mihăescu 1978: 311. O privire amănunțită asupra termenilor creștini de origine greco-latină din limba română la Ionescu 1998: 29-66.

⁸¹ Mihăescu 1978: 311.

⁸² Pârvan 1992: 238-239. Vezi și D. M. Pippidi, *Lex - "credință" într-o inscripție africană*, "Studii clasice", 16, 1974: 249-251 (și Idem, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988: 101-103).

orientale, în perioada care a urmat instalării hunilor în Pannonia. Aria lingvistică a romanității orientale a evoluat apoi separat de romanitatea occidentală; aici s-au dezvoltat cuvinte nou create, fără legătură cu cele folosite în Apus și s-au păstrat unii termeni mai vechi, care în limbile romanice occidentale au fost pierduți. Acest conservatorism și izolaționism nu este valabil doar pentru terminologia creștină, ci și pentru întregul lexic latin al limbii române⁸³. Cea mai bună dovadă a conservatorismului terminologiei creștine românești este cuvântul *biserică*, derivat din lat. *basilica*. Acesta din urmă a fost introdus în limbajul ecleziastic în secolul al IV-lea, dar ulterior a fost înlocuit cu termenul *ecclesia*, mai adecvat pentru a exprima ideea de comunitate de credincioși. Cuvintele derivate din *basilica* s-au păstrat doar în unele arii lingvistice marginale, izolate (în retoromană, dalmată, în unele dialecte franceze și în română), care n-au mai acceptat ori n-au mai cunoscut inovația produsă în terminologia oficială creștină⁸⁴.

Deși nu trebuie ignorată menținerea legăturilor cu Imperiul, considerăm foarte însemnată pentru înțelegerea istoriei daco-romane observația lui Vasile Pârvan, cum că Dacia post-aureliană a fost "destul de izolată de Imperiu pentru ca viața ei culturală să se dezvolte întocmai ca într-o insulă; ce a pătruns aici odată, a fost conservat în chip statornic și s-a dezvoltat după legi proprii insulei noastre antropogeografice"⁸⁵. În aceste împrejurări, **principalele coordonate ale creștinismului daco-roman s-au putut fixa încă din prima epocă a răspândirii lui, adică din secolul al IV-lea**. Analizând terminologia liturgică din limba română, preotul Ion Ionescu a ajuns la concluzia că aceasta este moștenită din secolul al IV-lea. Mai precis, este vorba de utilizarea unor elemente de ritual preluate din liturghia antiohiană din secolul al IV-lea, exprimată însă în limba latină populară. Această liturghie a fost primită înaintea constituirii ritului liturgic constantinopolitan și a rămas ca o relicvă în creștinătatea daco-romană⁸⁶.

⁸³ Macrea 1947: 291; Ionescu 1975: 1267-1268, 1273.

⁸⁴ Pârvan 1992: 210-213; Capidan 1943: 243-256; Mihăescu 1978: 311; H. Daicoviciu 1984: 156.

⁸⁵ Pârvan 1992: 212.

⁸⁶ Ionescu 1998: 67-121.

Având în vedere aceste împrejurări particulare ale nașterii creștinătății daco-romane, socotim potrivit să înfățișăm aici, în acest capitol, o privire generală asupra a ceea ce am putea numi "specificul creștinismului românesc". Între creștinismul ideal, cel al teologilor, și religia populară, a existat, totdeauna și pretutindeni, o deosebire mai mică sau mai mare, care traduce de fapt clivajul dintre cultura elitelor și cultura maselor. Ne-am referit deja, în introducere, la elementele păgâne încorporate de creștinismul popular al diferitelor neamuri. Circumstanțele supraviețuirii acestor rămășițe păgâne țin de modul în care s-a făcut creștinarea. Atunci când aceasta s-a făcut în mod violent, prin reprimarea credințelor păgâne de către autoritatea ecleziastică, elementele precreștine au supraviețuit mai greu (dar nu au dispărut cu totul; uneori au fost acceptate *volens - nolens*, de către Biserică). În schimb, atunci când trecerea la noua religie s-a făcut în mod pașnic, prin convertire liber consimțită, elementele păgâne au păstrat o pondere considerabilă în religiozitatea populară⁸⁷. Deci, rămășițele păgâne au supraviețuit cu o putere invers proporțională față de puterea autorităților ecleziastice. Or, prin forța împrejurărilor istorice, creștinismul daco-roman nord-dunărean s-a caracterizat prin lipsa unei organizări bisericești superioare.

Declinul vieții urbane - mai accentuat și mai rapid decât la sudul Dunării - a fost o cauză a lipsei unei organizări episcopale a creștinismului nord-dunărean de-a lungul epocii migrațiilor. Canonul 6 al Conciliului de la Serdica (din 343) interzicea numirea de episcopi în sate și în orașele mici. (Hotărârea a fost luată contra proliferării unui număr excesiv de episcopate în prima jumătate a secolului al IV-lea, în diferite provincii ale Imperiului)⁸⁸. Dar, dincolo de ceea ce stabileau autoritățile bisericești, o cauză obiectivă a absenței ierarhiei a fost inexistența unei puteri politice superioare creștine la nordul Dunării. Aici nu s-au format regate barbare creștine de felul celor din Gallia, Italia sau Spania.

Cu toate acestea, nu se poate afirma că nu a existat nici un fel de organizare, căci religia creștină este de neconceput în afara comunităților, a "eclesiiilor", care, în chip firesc, nu se puteau

⁸⁷ Pentru cele două moduri de evanghelizare, vezi Schmitt 1976: 948.

⁸⁸ Friend 1980: 13. Vezi textul în Nicodim Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe, însoțite de comentarii*, vol. II, partea 1, Arad, 1934: 130-132.

dispensa de preoți - dovada cea mai bună fiind chiar păstrarea acestui termen de origine latină în limba română (*biserică*). Acești preoți daco-romani, apoi români, puteau pleca la sudul Dunării, pentru a fi hirotoniți⁸⁹ de episcopii din Imperiul Romano-Bizantin, apoi de către cei din Bulgaria care devenise creștină la mijlocul secolului al IX-lea. (Prin revenirea Imperiului Bizantin la Dunărea de Jos la finele secolului al X-lea s-a restabilit, apoi, în linii mari, organizarea bisericească din secolul al VI-lea). Asemenea hirotoniri nu sunt atestate, dar ele pot fi presupuse, fiindcă Dunărea nu a fost o barieră culturală; dimpotrivă. Credem că doar în acest chip ar putea fi admisă extinderea jurisdicției episcopatelor sud-dunărene asupra teritoriului nord-dunărean, care este postulată de numeroși cercetători⁹⁰. Spunem: doar așa, fiindcă al doilea canon adoptat de al doilea Conciliu ecumenic (Constantinopol, 381) interzicea extinderea jurisdicției episcopilor în afara diocезelor lor⁹¹.

Unele izvoare - este drept, târzii, dar tot dintr-o epocă în care nu exista o organizare bisericească superioară - dau seamă despre o organizare *sui generis* a Bisericii românești. În cunoscuta sa scrisoare din 1234, Papa Grigore IX se referea la unii "pseudoepiscopi" ai românilor din Moldova. Acest calificativ nu desemna apartenența lor la ortodoxie, ci faptul că ei nu fuseseră hirotoniți potrivit normelor canonice⁹². Expresia "pseudoepiscopi" mai este întâlnită și în actele Patriarhiei din Constantinopol (anul 1395), în legătură cu clericii moldoveni Iosif și Meletie, care erau socotiți necanonici⁹³. N. Iorga aprecia că asemenea conducători spirituali erau emanația unei dezvoltări organice a populației locale⁹⁴. Același N. Iorga conchidea, în urma unor puține, dar profunde pagini închinată creștinismului românesc: "a existat o sinteză creștină la români (...), dar una de o spontaneitate absolută, ca tot ce se va petrece multă vreme pe aceste

⁸⁹ Vezi *Năsturel* 1984: 229-231.

⁹⁰ *Pârvan* 1992: 284; *Reli* 1937: 45-48; *Toropu* 1976: 110; *Barnea* 1977: 22; *Păcurariu* 1980: 104-105; *Barnea* 1985: 95; *Teodor* 1991: 59-60; *Zugravu* 1995-1996: 170-172; *Zugravu* 1997: 294-296.

⁹¹ O discuție la *Ionescu* 1981: 621-622. Vezi și *Thompson* 1982: 67; *Năsturel* 1984: 230.

⁹² *V. Spinei, Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982: 106.

⁹³ *FHDR* IV: 243, 247.

⁹⁴ *N. Iorga, Istoria românilor*, vol. III, București, 1993: 98.

meleaguri. Lucrare a celor umili, ea și limba însăși, această [religie a poporului] datorește originilor acesteia caracterul ei opus la tot ce vine din partea cârmuirii de către stat, la formațiunea voită de ierarhia episcopală"⁹⁵.

Nu credem că în fosta Dacie Romană au existat și au supraviețuit forme de organizare ierarhică, regulată, de tipul episcopatelor din Imperiu. Limba română nu a moștenit termenul latin corespunzător. Ca și în cazul altor cuvinte legate de ritual și de rânduielile bisericești, noțiunea de "episcop" a fost exprimată în limba română veche prin cuvântul de origine slavonă "vlădică". S-a afirmat, totuși, că termenul latin a fost moștenit din latină în română (*piscup*)⁹⁶. În realitate, cuvântul *episcopus* nu a fost moștenit în română; cuvântul *episcop* derivă din neogreacă, iar forma *piscop* / *piscup* pare a proveni din maghiarul *püspök* (în orice caz, în Evul Mediu el era folosit doar ca nume special pentru episcopii catolici, în timp ce aceia ortodocși erau denumiți *vlădică*)⁹⁷.

Consecința acestui caracter "popular" al creștinismului nord-dunărean a fost conservarea în mai mare măsură a unor credințe și practici păgâne, care au dat religiozității populare românești o coloratură specifică, pe care același Iorga nu ezita să o califice "creștinopăgână"⁹⁸. Există izvoare medievale care atestă surprinderea observatorilor străini (occidentali, dar și răsăriteni), față de această îndepărtare de puritatea dogmatică. În mai sus amintita scrisoare papală din 1234 există un pasaj care pune foarte bine în lumină sincretismul creștinismului popular românesc: "deși după nume se socotesc creștini, îmbrățișând diferite rituri și obiceiuri într-o singură credință, săvârșesc fapte ce sunt potrivnice acestui nume". La fel de interesantă este afirmația - venită de această dată din partea unui ortodox, patriarhul Athanasie I, care, într-o scrisoare din 1305-1306 vorbea - probabil despre români - astfel: "cei care locuiesc în preajma Istrului și despre care nu știu dacă în afară de nume mai venerază ceva din

⁹⁵ Iorga 1985 b: 43. Vezi și Iorga 1928: 15-16; Iorga 1940: 13-15.

⁹⁶ Năsturel 1984: 229, 262 (nota 29); Ionescu 1991: 119-120; Ionescu 1998: 123-125; Zugravu 1997: 294, 420.

⁹⁷ Iorga 1940: 13-14; Popinceanu 1964: 154-155, 194; Panaitescu 1969: 104; Iorga 1992: 88.

⁹⁸ Iorga 1985 a: 185.

cele ale lui Hristos"⁹⁹. Despre ceea ce va fi fost, în primul său mileniu, creștinismul nord-dunărean, lipsit de ierarhie și de preocupări teologice (reduc doar la credința populară), ne putem face o idee, citind cele scrise de Procopius din Caesarea ("Războiul cu goții", IV. 4. 11) despre goții tetraxiți din nordul Mării Negre: "Dacă acești goți au ajuns de credință ariană, întocmai ca și celelalte neamuri gotice, sau mărturisesc altfel credința, n-aș putea spune, deoarece **nu știu nici ei înșiși, ci acuma slăvesc legea cu multă simplitate și nepăsare**" (trad. H. Mihăescu).

Acest specific al creștinismului românesc nu a fost pe deplin reprimat prin instituționalizarea bisericească începută în secolul al XIV-lea, ci a supraviețuit, provocând unor autori impresia pripită că "nu sunt multe națiuni care au o religiozitate atât de firavă precum românilor"¹⁰⁰ (pentru a nu cita decât o singură apreciere, tipică pentru epoca pozitivistă). De fapt, lucrurile stau altfel. Având ca precursori pe Iorga și Blaga, Mircea Eliade arăta că: "în folclorul religios românesc, creștinismul nu este cel al bisericii. Una dintre caracteristicile creștinismului țărănesc al românilor și al Europei orientale este prezența a numeroase elemente religioase "păgâne", arhaice, câteodată abia creștinizate. Este vorba de o **nouă creație religioasă, proprie sud-estului european, pe care noi am numit-o "creștinism cosmic"**, pentru că, pe de o parte, ea proiectează misterul cristologic asupra naturii întregi, iar pe de altă parte, ea neglijează elementele istorice ale creștinismului, insistând, dimpotrivă, asupra dimensiunii liturgice a existenței omului în lume"¹⁰¹.

În aceste împrejurări, însăși noțiunea de "creștinare" dobândește o anumită relativitate. În cursul acestei convertiri lente, dar care, prin sincretism, a putut depăși rezistența, "poporul de la sate, păstrându-și vechile obiceiuri, nu vedea o contradicție între vechea și noua credință. El s-a plecat în fața soliei noi care i se aducea și a pășit în biserică, aducând cu dânsul în fața altarelor și riturile sale preistorice"¹⁰².

⁹⁹ FHDR IV: 143.

¹⁰⁰ **Obédénare 1878: 1.**

¹⁰¹ **Eliade 1995: 259.**

¹⁰² **Panaiteșcu 1969: 102.**

Consecința a fost că, odată aruncată sămânța creștinismului în societatea daco-romană, aceasta a rodit, adică noua religie a putut progresa, în forme specifice, până la convertirea întregii populații, în ciuda absenței organizării bisericești superioare și a autorității de stat interesate în creștinarea supușilor. **Odată declanșată creștinarea mediului rural, în fața sa nu a mai stat nici o opreliște.** Declanșarea a fost condiționată de stabilirea în mediul rural a unor grupuri de creștini veniți din orașele care s-au dezagregat în cursul secolelor IV-V.

Prin creștinare, populația daco-romană a dobândit o comuniune spirituală cu Imperiul Romano-Bizantin, ceea ce a contribuit la menținerea spațiului nord-dunărean în orbita culturală a acestuia și la păstrarea unității romanității carpato-balcanice în secolele IV-VI.

Din fosta provincie Dacia, precum și de pe teritoriul Imperiului, creștinismul s-a extins treptat și în ținuturile populate de dacii liberi care se aflau în curs de romanizare. Din Crișana și Maramureș nu avem nici un fel de informații¹⁰³. În schimb, din secolul al IV-lea provin o seamă de știri despre difuzarea creștinismului în Muntenia și Moldova, stăpânite pe atunci de goți, dar locuite și de dacii liberi, aflați, repetăm, în curs de romanizare. Primii creștini care au pătruns în acest teritoriu au fost, probabil, urmașii prizonierilor luați de goți din Asia Mică pe la mijlocul secolului al III-lea. Aceștia sunt pomeniți de mai multe izvoare din secolele III-V¹⁰⁴. Alți creștini au putut veni în secolul al IV-lea ca refugiați din Imperiu, pentru a scăpa de povara fiscului imperial. Posibilitatea propovăduirii creștinismului printre dacii liberi și goți era înlesnită de puternica influență romană în mediul purtătorilor culturii Sântana de Mureș-Cerneahov și de conviețuirea dintre aceștia și locuitorii proveniți din Imperiu. Unii cercetători au presupus că răspândirea creștinismului în *Gothia* a fost puternic înrăurită de recucerirea unei părți din Muntenia de către Constantin cel Mare¹⁰⁵. Este posibil ca prezența romană să fi prilejuit noi convertiri, dar trebuie să avem în vedere că, în acea epocă, Imperiul nu căuta să-i creștineze pe barbari.

¹⁰³ Zugravu 1997: 357-358 vorbește de un "bastion al păgânismului".

¹⁰⁴ Commodian, *Carmen apologeticum*, v. 807-820; Sozomenos, *Hist. eccl.* II. 6 (= FHDR II: 223); Philostorgios, II. 5 (= FHDR II: 201).

¹⁰⁵ Vezi, de exemplu, V. Sibiescu-Cocora, *Sfântul Sava "Gotul". La 1600 de ani de la mucenicia sa*, GB, 31, 1972, 3-4: 346 ("un apostolat oficial").

Grija împăratului s-a îndreptat doar către creștinii deja existenți în *Gothia*, a căror libertate le era asigurată prin tratatul încheiat cu goții în 332¹⁰⁶.

Printre goți a pătruns și erezia ariană, căci gotul Ulfila care a fost hirotonit episcop al Gothiei a devenit adept al acesteia. Arianismul susținea că Iisus Hristos a fost creat de Dumnezeu-Tatăl, contestând astfel dogma Sfintei Treimi care a fost formulată la primul Conciliu Ecumenic de la Niceea (325). În secolul al IV-lea, arianismul a avut o oarecare răspândire în provinciile balcanice ale Imperiului Roman, fiind sprijinit și de unii împărați precum Constantius II și Valens. Fiindcă Ulfila a fost hirotonit probabil în 341 de către patriarhul arian de Constantinopol Eusebiu din Nicomedia, el a ajuns arian¹⁰⁷. Este de observat că Ulfila nu a fost hirotonit episcop cu misiunea expresă de a-i converti pe goții păgâni, ci pentru a-i păstori pe creștinii existenți¹⁰⁸.

De o acțiune misionară printre locuitorii *Gothiei* s-ar putea vorbi în cazul eparhiilor din Moesia Secunda și Scythia. Ea este postulată de numeroși istorici, dar, de fapt, nu este atestată de nici un izvor. Ne sunt cunoscute doar preocupări pentru recuperarea moaștelor martirilor uciși în *Gothia*, ori pentru soarta credincioșilor de acolo, dar nu și pentru evanghelizarea barbarilor păgâni¹⁰⁹.

Problema este câți dintre autohtoni și goți au fost convertiți la creștinism de către credincioșii veniți din Imperiu? Prima persecuție din *Gothia* a avut loc în 347-348. Auxentius de Durostorum și Philostorgios (II. 5) spun că numeroși creștini s-au refugiat în Imperiu cu acel prilej. Deci, în aceste împrejurări, numărul creștinilor

¹⁰⁶ Zeiller 1918: 418-419; Chrysos 1973: 63; Popescu 1994: 162-164; Zugravu 1997: 332-333; Timotin 1998: 130-131; E. Wheeler, *Constantine's Gothic Treaty of 332: A Reconsideration of Eusebius VC 4.5-6*, în *The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th-6th Centuries. The Second International Symposium* (Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996), *Studia Danubiana. Pars Romaniae. Series Symposia*, I, Bucharest, 1998: 81-94.

¹⁰⁷ I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *Istoria bisericească universală*, vol. I (1-1054), București, 1987: 288, 313-331.

¹⁰⁸ Thompson 1966: XVII; Popescu 1994: 164; Zugravu 1995-1996: 172; Zugravu 1997: 335-336; Timotin 1998: 131.

¹⁰⁹ Burns 1984: 145 (care observă că trecerea unor goți la arianism arată cât de mic efect a avut asupra lor atât de ortodoxa Biserică din Scythia).

s-a micșorat prin emigrare și prin moarte martirică. Desigur că persecuția nu a putut împiedica alte convertiri, deoarece se știe că, în general, pătimirea martirilor a sporit răspândirea creștinismului; este celebră afirmația lui Tertullian (*Apologeticum*, 50): *semen sanguis christianorum* ("sângele creștinilor e sămânța lor")¹¹⁰. Despre a doua persecuție, din 369-372, izvoarele spun, de asemenea, că mulți creștini au fugit în Imperiu¹¹¹. Indiferent de numărul absolut al creștinilor din *Gothia*, este clar că, procentual, ei au rămas puțini după marea persecuție din 369-372. Nici nu poate fi vorba de o convertire în masă a goșilor în această epocă. Imensa majoritate a rămas păgână¹¹².

Cercetările arheologice confirmă slaba răspândire a creștinismului în Muntenia și Moldova în secolul al IV-lea. În unele necropole ale culturii Sântana de Mureș-Cerneahov s-au descoperit și morminte de înhumăție orientate V-E. S-a remarcat că ele sunt fie lipsite de inventar, fie au un inventar redus la piese vestimentare. Mai mulți cercetători au emis ipoteza că aceste morminte au aparținut unor creștini¹¹³. Doar Gh. Diaconu aprecia că "din lipsă de dovezi concludente nu putem împărtăși părerea potrivit căreia mormintele orientate pe direcția vest-est din cadrul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov pot fi socotite creștine"¹¹⁴. Considerăm însă că pot fi totuși presupuse creștine mormintele orientate V-E și lipsite de ofrande, atunci când este sigur că ele nu au aparținut unor sarmați; se știe că orientarea V-E era obișnuită la sarmați. Or, unele dintre mor-

¹¹⁰ I. Coman 1979 b: 263.

¹¹¹ Hieronymus, *Chronicon*, a. 372 (= FHDR II: 11); Epiphanius, 70. 15, 4 (= FHDR II: 175); Augustin, *De civitate Dei*, XVIII. 52 (= FHDR II: 215); Orosius, VII. 32. 9 (= FHDR II: 195).

¹¹² Thompson 1966: 89-93; Rubin 1981: 34-54. Chestiunea creștinătății din *Gothia*, a organizării ei și a raporturilor sale cu Biserica din Imperiu necesită o tratare mult mai amplă decât o putem face în acest capitol (care nu-și propune decât evidențierea relației dintre romanizare și creștinare în secolul al IV-lea). Vezi acum Zugravu 1997: 325-356 și Timotin 1998: 129-135.

¹¹³ Mitrea, Preda 1966: 160; Năsturel 1969: 183-184; Ioniță 1971: 59-60; Teodor 1974: 563; Bloșiu 1975: 232; Ioniță 1975: 80; Ioniță 1982: 107-110; V. Palade, *Săpăturile arheologice din necropola de la Bârlad-Valea Seacă*, MCA, 15, 1983: 398; Teodor 1991: 80; Ioniță 1993: 57-58.

¹¹⁴ Gh. Diaconu 1970: 39. Vezi și Zugravu 1997: 328, 338 (este sceptic în privința caracterului creștin al mormintelor orientate V-E).

mintele orientate V-E (de la Lețcani și Valea Seacă) prezintă elemente de ritual tipic sarmatic (gropi săpate cu praguri).

Cimitirele care cuprind morminte orientate V-E sunt următoarele:

- Bârlad-Valea Seacă, jud. Vaslui: 547 de morminte (252 înhumație + 295 incinerareție); 6 orientate V-E (1,09 %), din care 4 fără ofrande (0,73 %) ¹¹⁵;

- Boanca, jud. Călărași: 9 morminte (8 înhumație + 1 incinerareție); 4 orientate V-E (44,44 %), din care 3 fără ofrande (33,33 %) ¹¹⁶;

- Budești, raion Criuleni, Republica Moldova: 362 de morminte (231 înhumație + 131 incinerareție); 34 orientate V-E (9,39 %), din care 31 fără ofrande (8,56 %) ¹¹⁷;

- Călărași, jud. Călărași: 5 morminte de înhumație; 2 orientate V-E, fără ofrande (40 %) ¹¹⁸;

- Dănceni, Republica Moldova: 338 de morminte (94 înhumație + 244 incinerareție); 9 orientate V-E (2,66 %), din care 6 fără ofrande (1,77 %) ¹¹⁹;

- Gherăseni, jud. Buzău: 58 de morminte (38 înhumație + 20 incinerareție); 3 orientate V-E (5,17 %), din care 2 fără ofrande (3,44 %) ¹²⁰;

¹¹⁵ V. Palade, *op. cit.*: 398; *Idem*, *Necropola din secolul IV și de la începutul secolului V e.n. de la Bârlad-Valea Seacă*, MCA, 14, 1980: 408.

¹¹⁶ M. Munteanu, F. Rădulescu, *Două necropole din secolul IV e.n. recent descoperite în sud-estul Munteniei*, TD, 13, 1992: 125-131.

¹¹⁷ E. A. Rikman, *Pamjatnik epochi velikogo pereselenja narodov (po raskopkam poselenja i mogil'nika černjachovskoj kul'tury u sela Budešty*, Chișinău, 1967: 68-70.

¹¹⁸ C. Mușețeanu, N. Anghelescu, *Morminte din secolul IV descoperite la Călărași*, "Ialomîța. Studii și comunicări", I, 1977: 75-78; M. Munteanu, F. Rădulescu, *op. cit.*: 132-133.

¹¹⁹ I. A. Rafalovič, *Dănceni. Mogilnik černjakhovskoj kul'tury, III-IV v.v. n.e.*, Chișinău, 1986: 41, 54, 56-58, 63, 81, 87, 105.

¹²⁰ Gh. Diaconu, *Așezarea și necropola de la Gherăseni-Buzău (Noi dovezi despre continuitatea populației autohtone de la Dunărea de Jos)*, SCIVA, 28, 1977, 3: 437; E. M. Constantinescu, *Rezultate ale cercetărilor arheologice de la Gherăseni - Grindul Cremenea, jud. Buzău, privind obiectivele din secolul IV e.n.*, "Carpica", 23, 1992, 2: 193-208; *Idem*, *Rezultate ale cercetărilor arheologice de la Gherăseni - Grindul Cremenea în campania 1992*, "Mousaios", 4, 1994, 1: 105-115;

- Hănești, jud. Botoșani: 70 de morminte (68 înhumație + 2 incinerăție); 2 orientate V-E (2,85 %), din care 1 fără ofrande (1,42 %) ¹²¹;
- Independența, jud. Călărași: 35 de morminte (27 înhumație + 8 incinerăție); 7 orientate V-E (20 %), din care 6 fără ofrande (17,14 %) ¹²²;
- Iugani, jud. Vrancea: 15 morminte de înhumație; 1 orientat V-E, fără ofrande (6,66 %) ¹²³;
- Lețcani, jud. Iași: 49 de morminte (32 înhumație + 17 incinerăție), 3 orientate V-E, fără ofrande (6,12 %) ¹²⁴;
- Mihălășeni, jud. Botoșani: 62 de morminte (46 înhumație + 16 incinerăție); 4 orientate V-E, fără ofrande (6,45 %) ¹²⁵;
- Oinacu, jud. Giurgiu: 84 de morminte (55 înhumație + 29 incinerăție); 2 orientate V-E, fără ofrande (2,38 %) ¹²⁶;
- Săbăoani, jud. Neamț: 100 de morminte; 10 orientate V-E, fără ofrande (10%) ¹²⁷;
- Spanțov, jud. Călărași: 69 de morminte (59 înhumație + 10 incinerăție); 3 orientate V-E, fără ofrande (4,34 %) ¹²⁸;
- Sultana, jud. Călărași: 23 de morminte de înhumație; 2 orientate V-E, fără ofrande (8,69 %) ¹²⁹;

Idem, *Cronica 1993*: 27; *Cronica 1994*: 34; *Cronica 1995*: 48-49; *Cronica 1996*: 20-21.

¹²¹ **E. Zaharia, N. Zaharia, O. Șovan**, *Necropola din secolul al IV-lea d. Chr. de la Hănești (județul Botoșani)*, AMold, 16, 1993: 156, 163.

¹²² **Mitrea, Preda 1966**: 43-57.

¹²³ **V. Bobi**, *Considerații preliminare asupra celor două necropole din secolul al IV-lea e.n. descoperite în Moldova de Jos*, MemAnt, 9-11, 1977-1979 (1985): 206.

¹²⁴ **Bloșiu 1975**: 203-280.

¹²⁵ **O. L. Șovan**, *Necropola din secolul IV e.n. de la Mihălășeni, județul Botoșani*, "Hierasus", 6, 1986: 52-53.

¹²⁶ **D. Berciu, B. Mitrea**, *Unele date privind necropola de la Oinacu, Giurgiu*, în *Ilfov. File de istorie*, București, 1978: 99-104.

¹²⁷ **V. Ursachi**, *Necropola din secolul IV d. H. descoperită la Săbăoani, județul Neamț*, MemAnt, 19, 1994: 261-278; **Idem**, *Cronica 1996*: 50-51; **Idem**, *Cronica 1997*: 67.

¹²⁸ **Mitrea, Preda 1966**: 13-42.

¹²⁹ **C. Isăcescu, B. Ionescu**, *Necropola prefeudală din secolul al IV-lea de la Sultana, com. Mănăstirea, jud. Ilfov*, MN, 3, 1976: 181-192.

- Târgșor, jud. Prahova: 259 de morminte (157 înhumație + 102 incinerare); 2 orientate V-E (0,77 %), din care 1 fără ofrande (0,38 %) ¹³⁰;

- Valea Lupului, jud. Iași: 4 morminte de înhumație, din care 1 orientat V-E (cu ofrande) (25 %) ¹³¹.

Alte morminte orientate V-E (într-un număr neprecizat) sunt semnalate în necropolele de la Igești (jud. Vaslui) ¹³² și Miorcani (jud. Botoșani) ¹³³.

O statistică a tuturor mormintelor publicate, aparținând culturii Sântana de Mureș-Cerneahov ¹³⁴, ne dă următoarele rezultate: dintr-un total de 2977 de morminte (din 59 de cimitire), doar 95 de morminte de înhumație sunt orientate V-E (adică 3,19 %). Dacă eliminăm mormintele sigur sarmatice, rămân numai 87, adică 2,92 %. Dintre acestea, doar 81 sunt și lipsite de ofrande. Rămân deci 81 de morminte care corespund ritualului creștin (2,72 %). De fapt, nici măcar în cazul lor nu putem fi absolut siguri de caracterul creștin. Procentul este sensibil mai mic decât cel calculat pentru grupul de necropole de tip Sântana de Mureș-Cerneahov din Transilvania, dar trebuie să ținem seama că acel procent rezultă în primul rând din numărul destul de mare de morminte din cimitirul de la Sântana de Mureș (numărul de cimitire din Transilvania este mult mai mic).

Admițând că este vorba de morminte ale unor creștini, remarcăm, mai întâi, că ei trăiau doar în unele comunități și în număr mic. Mai constatăm că cinci dintre aceste necropole (Călărași, Indepen-

¹³⁰ Gh. Diaconu, *Târgșor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, București, 1965: 55, 68.

¹³¹ M. Dinu, *Șantierul arheologic Valea Lupului*, MCA, 3, 1957: 174 și 6, 1959: 204.

¹³² Gh. Coman 1980 a: 77.

¹³³ I. Ioniță, *Necropola din secolul IV e.n. de la Miorcani (jud. Botoșani)*, "Cercetări istorice", Iași, SN, 4, 1974: 81-92.

¹³⁴ Este vorba de cimitirele și mormintele izolate de la: Alexandru Odobescu, Bârlad-Casa de Apă, Bălteni (jud. Iași), Barcea, Bogdănești-Fălciu, Boldești-Grădiștea, Bucșani, Călugăreni, Copuzu, Cristești, Curcani, Doina-Girov, Dolhești Mari, Drăgănești, Erbiceni, Focșani, Gogoșari, Hansca-Lutărie, Horlești, Ivești, Izvoare, Izvoru, Lătăi, Lunca, Mărtinești, Mitreni, Moara, Mogoșani, Negrești, Nicolae Bălcescu, Nichiteni, Obârșeni-Voinești, Olteni, Pietriș, Pietroasele, Ploiești, Poienești, Săveni, Vadu Sorești, Vlad Țepeș. Se adaugă cele deja enumerate.

dența, Oinacu, Spanțov, Sultana) sunt situate în imediata apropiere a Dunării, într-o zonă de contact cu Imperiul.

Majoritatea acestor necropole datează din a doua jumătate a secolului al IV-lea, deci sunt ulterioare primei persecuții¹³⁵. În cazul cimitirului de la Independența, analiza combinatorie a stabilit că toate cele 7 morminte orientate V-E aparțin ultimei faze a necropolei (este inclus și mormântul cu pahar de sticlă)¹³⁶. Ele reprezintă 70 % din totalul mormintelor databile în ultima fază. La Bârlad-Valea Seacă, mormintele orientate V-E se pot data în special la sfârșitul secolului al IV-lea și la începutul celui următor, fiind deci ulterioare plecării goților la sudul Dunării. Se observă așadar că numărul mormintelor presupus creștine a crescut în ultima perioadă a stăpânirii gotice, precum și după încetarea acesteia. Dar, cu toată această creștere, numărul lor rămâne mic.

Potrivit unor studii mai vechi și mai noi, în teritoriul stăpânit de goți nu s-ar cunoaște piese arheologice creștine¹³⁷. Au fost totuși semnalate câteva descoperiri. În necropolele de tip Sântana de la Dumbrăveni, jud. Suceava (Repertoriu, nr. 34) și Tăcuta, jud. Vaslui (Repertoriu, nr. 37) s-ar fi descoperit vase cu cruci incizate. Ambele vase ar face parte din categoria ceramicii fine cenușii. Ele nu au fost însă publicate până în prezent¹³⁸ (deși sunt semnalate de multă vreme). De fapt, nici nu putem fi siguri de semnificația creștină a acelor incizii.

În necropolele de la Spanțov (jud. Călărași) și Olteni (jud. Teleorman) s-au descoperit (în morminte care nu erau orientate V-E) două fibule cu piciorul întors pe dedesubt care au litera X incizată. Acest semn a fost interpretat ca simbol creștin (inițiala lui Hristos, pe grecește, sau *crux decussata*)¹³⁹. O altă fibulă de același tip, aurită, s-a descoperit în așezarea din secolele IV-V de la Cireșanu, jud.

¹³⁵ Ioniță 1993: 58 subliniază că mormintele orientate V-E și lipsite de ofrande alimentare sunt specifice pentru fazele culturii Sântana de Mureș-Cerneahov din a doua jumătate a secolului al IV-lea și din primele două decenii ale celui următor.

¹³⁶ Ioniță 1971: 53.

¹³⁷ Protase 1966: 155-156; Macrea 1969: 476-477; Bârză 1980 a: 66.

¹³⁸ În repertoriul arheologic al județului Vaslui (G. Coman 1980 a) nu este menționată o asemenea descoperire la Tăcuta.

¹³⁹ Catrinoiu 1983: 598.

Prahova. Aceasta este decorată prin gravare cu semnele suprapuse I și X, care au fost interpretate ca monogramă hristică (inițialele lui Iisus Hristos, în grecește)¹⁴⁰. În realitate, nu avem nici o garanție asupra semnificației creștine a acestor incizii. Pe fibulele de acest tip se întâlnesc adesea și alte semne incizate, care reprezentau un simplu decor fără caracter simbolic¹⁴¹.

Într-un mormânt cu inventar foarte bogat din cimitirul de la Mihălășeni de secol IV au apărut trei medalioane de sticlă, dintre care unul este ornamentat cu reprezentarea Proorocului Daniil¹⁴². Deși piesele sunt creștine, ele nu dovedesc și apartenența la această religie a decedatului. Mormântul este orientat N-S. Medalioanele au fost depuse în mormânt în calitatea lor de obiecte de lux. Cu toate acestea, s-a afirmat că ele ar constitui probe ale răspândirii creștinismului¹⁴³. Nu putem fi de acord cu această interpretare, căci ritualul funerar nu este creștin¹⁴⁴.

O observație asemănătoare se poate face pe marginea unei descoperiri recente din așezarea de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de la Trușești (jud. Botoșani). O amforă romană de secol IV are pictată cu ocră inscripția *Makarios*, care are, într-adevăr, semnificație creștină. Autorii care o publică afirmă că ar fi un obiect care ar indica răspândirea creștinismului¹⁴⁵. În realitate, obiectul a ajuns în nordul Moldovei în calitate de recipient pentru vin sau ulei. El nu avea altă semnificație pentru locuitorii acestei așezări. Inscripția avea un sens doar pentru un locuitor al Imperiului Roman.

La Sobari, în apropiere de Soroca, s-a descoperit un edificiu de piatră de dimensiuni relativ mari (18 x 9,80 m.), în aria unei așezări a

¹⁴⁰ Rusu 1984: 58, nr. 22; Barnea 1985: 102, nr. II. 37; V. Teodorescu, D. Lichiardopol, M. Peneș, V. Sandu, *Așezarea daco-romană din sec. IV-V e.n. de la Cireșanu, jud. Prahova*, MCA, 17, 1993: 395, fig. 5/1, 413; Popescu 1994: 174, Pl. I/7.

¹⁴¹ Dănilă 1984 a: 555.

¹⁴² O. L. Șovan, *Un mormânt cu medalioane romane de sticlă din necropola de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, AMold, 11, 1987: 227-234.

¹⁴³ Teodor 1991: 79-80, 159, nr. 24.

¹⁴⁴ Vezi și Ioniță 1993: 58; Zugravu 1997: 337.

¹⁴⁵ N. Zugravu, M. Alexianu, *Makarios. Sur la signification d'un anthroponyme attesté à Trușești (Culture Sântana de Mureș-Cernjakhov)*, "Studia Antiqua et Archaeologica", Iași, 3-4, 1996-1997: 173-178.

culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Tehnica de construcție și materialele descoperite arată originea romană a acestui edificiu din a doua jumătate a secolului al IV-lea. S-a presupus că el a aparținut fie unui roman ajuns din ce știe ce motive în *Barbaricum*, fie unui conducător barbar care dorea să imite civilizația romană. De asemenea, s-a mai formulat ipoteza că această clădire ar fi fost de fapt o biserică (fără abside), dar nu există nici o dovadă în acest sens. Opațul care are incizat pe fund un semn vag cruciform nu este concludent (Repertoriu, nr. 36)¹⁴⁶.

Prin urmare, se poate spune că nu se cunosc până în prezent obiecte creștine sigure în Muntenia și Moldova, în perioada în care a fost răspândită cultura Sântana de Mureș-Cerneahov. Nici în necropolele de tip Sântana de Mureș-Cerneahov din Transilvania nu au apărut materiale creștine. Nu poate fi acceptată supoziția lui Ion Nestor, cum că lipsa acestor obiecte s-ar explica prin teama creștinilor de a se manifesta¹⁴⁷. În Imperiul Roman, înainte de 313, pe vremea persecuțiilor care au fost mai crunte și mai dese, se cunosc destule piese arheologice paleocreștine. Explicația acestei situații trebuie căutată în **răspândirea redusă a creștinismului în Gothia** - fapt evidențiat și de analiza necropolelor (procentul de morminte posibil creștine este mic, oricum mai mic decât cel înregistrat în necropolele de tip Sântana din Transilvania - care au suferit poate o influență din partea daco-romanilor). Pe de altă parte, se poate presupune că unii dintre creștinii din *Gothia* s-au refugiat în Imperiu din cauza persecuțiilor; astfel, numărul lor s-a redus considerabil¹⁴⁸.

Este important de știut dacă a existat cumva o deosebire de atitudine față de creștinism, între diferiții purtători ai culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Analiza structurii așezărilor și necropolelor a arătat că, din punctul de vedere al structurii economico-sociale, a existat o diferențiere între societatea autohtonă și cea goto-sarmatică. În timp ce alogenii se mai aflau încă în stadiul obștii gentilice și al familiei patriarhale extinse, comunitățile autohtone erau mai evoluat, alcătuind obști teritoriale, în care familia mică, nucleară, se

¹⁴⁶ Popa 1997: 119-131.

¹⁴⁷ Nestor 1970: 141.

¹⁴⁸ Rusu 1984: 44-45.

separase deja¹⁴⁹. S-a presupus că satul în care trăia Sfântul Sava- unul dintre martirii care au pătimit în 372 - nu putea fi decât un sat dacic, deoarece în relatarea din Actul martiric este reflectată organizarea specifică obștii teritoriale¹⁵⁰. Preotul localnic Sansalas purta un nume care poate fi de origine dacică¹⁵¹.

Oare acest stadiu social mai evoluat al autohtonilor a avut consecințe și asupra atitudinii lor față de creștinism ? Este posibil. Ștefan Olteanu considera că inegalitatea de avere care începea să se manifeste în obște a putut facilita răspândirea creștinismului¹⁵². Ni se pare totuși forțată această concluzie, care extrapolează în societatea dacilor liberi realități din orașele romane. Apoi, inegalități sociale și economice existau și printre goți, astfel că, din acest punct de vedere, nu putea exista o deosebire semnificativă în atitudinea față de creștinism a autohtonilor și alogenilor. De fapt, în cazul goților, atitudinea față de creștinism a fost dictată de atitudinea pe care o aveau față de romani. Facțiunea filo-romană a aristocrației gotice simpatiza creștinismul, tocmai datorită orientării ei către Imperiu¹⁵³. Astfel se explică motivul persecuției din 369-372, așa cum îl transmite Epiphanius (70. 15. 4): a fost pricinuită de "ura împotriva romanilor. Întrucât împărații romanilor erau creștini, el (Athanasius) a voit să îndepărteze de acolo orice ar fi putut să însemne neam creștinesc". Astfel se explică, mai cu seamă, afirmațiile lui Orosius (VII. 32. 9): "Athanasius, regele goților, persecutându-i într-un mod foarte crud pe creștinii din neamul său, pe mulți dintre acești barbari, uciși pentru credința lor, i-a înălțat la rangul de martiri. Totuși cei mai mulți dintre ei, pentru credința în Hristos, au fugit pe pământul roman fără să tremure de frică, ca și cum ar trece la dușmani, ci cu încredere, deoarece mergeau la niște frați".

Vedem deci că atitudinea față de creștinism era legată de atitudinea față de romanitate. Dacă agenții creștinării în *Gothia* au fost elementele greco-romane (cappadocieni și sud-dunăreni), cei

¹⁴⁹ G. Diaconu 1975: 70; Olteanu 1986: 987-990; Olteanu 1997: 217-218.

¹⁵⁰ Olteanu 1997: 226-240.

¹⁵¹ I. Ionescu, *Sansala, primul preot creștin atestat documentar*, MO, 22, 1970, 5-8: 485-490; Barnea 1988: 120.

¹⁵² Olteanu 1997: 234. Vezi și Ioniță 1975: 80; Thompson 1966: 75.

¹⁵³ Burns 1984: 149; Rubin 1981: 39-40.

care au putut fi receptivi la noua religie au fost cei care erau deja câștigați pentru romanitate. Deci, o diferență notabilă în atitudinea față de creștinism, în rândurile purtătorilor culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, se poate stabili din punctul de vedere al romanizării sau neromanizării. Dacă în cazul aristocrației gotice, adeziunea la romanitate și la creștinism era decisă de motive să le spunem politice, în cazul populației de rând, convertirea era probabil condiționată (și) de măsura în care se produsese romanizarea esențială. În același timp, ni se pare normal ca populația autohtonă, care era legată de Imperiu, să fi fost mai apropiată de creștinism decât goții și sarmații alogeni.

În continuare vom examina evoluția răspândirii creștinismului în Muntenia și Moldova, după 376, până către mijlocul secolului al V-lea. Se pare că în această perioadă, ulterioară plecării vizigoților, apar primele descoperiri arheologice creștine din Muntenia, în așezările de la Budureasca și Cireșanu. Vasul de la Budureasca (Repertoriu, nr. 17) are, credem, un caracter creștin indiscutabil, având în vedere modul în care au fost incizate crucile, în mod voit dispuse simetric pe suprafața vasului. Nu poate fi vorba de un simplu element decorativ. Fragmentul ceramic de la Cireșanu poartă o cruce dublă, de tip monogramatic. (Repertoriu, nr. 18). Alte descoperiri din aceeași zonă care au fost atribuite secolului al V-lea aparțin însă cel mai probabil secolului al VI-lea (tiparul de la Izvorul Dulce și pandantivul de plumb de la Budureasca).

Un vas cu semne cruciforme incizate s-a descoperit în așezarea din secolul al V-lea de la Iași-Nicolina (Repertoriu, nr. 35). Sunt patru incizii în formă de X, cărora Dan Gh. Teodor le atribuie semnificație creștină. Nu putem fi însă siguri. Același arheolog este de părere că locuința A 1 unde a apărut vasul ar fi un fel de biserică, deoarece este mai mare decât celelalte locuințe din așezare și are două încăperi¹⁵⁴. În realitate, asemenea locuințe mari sunt atestate în mai multe dintre așezările culturii Sântana de Mureș-Cerneahov și nu au vreo funcție religioasă¹⁵⁵.

La Alcedar, în Basarabia, într-o așezare cu niveluri de locuire din secolele IV-V, VI-VII, IX-X, a apărut un obiect discoidal de

¹⁵⁴ Teodor 1991: 81-82, 158, nr. 23. Vezi și Buzdugan, Rotaru 1997: 223.

¹⁵⁵ Ioniță 1985: 40, 43-44.

argilă, cu diametrul de 10 cm., care are pe suprafața superioară o cruce incizată, înscrisă într-un cerc. (Repertoriu, nr. 31). Autorul descoperirii (G. B. Fedorov) îl atribuie nivelului din secolele VI-VII, dar Dan Gh. Teodor consideră că ar aparține așezării din secolele IV-V și că ar fi vorba de un sigiliu pentru ștampilarea prescurei. Suntem de părere că dimensiunea prea mare și forma atipică pentru un prescurnicer se opun acestei ipoteze. Totuși, piesa poate fi înscrisă printre cele cu caracter creștin nesigur.

Deoarece în secolul al V-lea orientarea V-E a căpătat o pondere însemnată în ritualul funerar al populațiilor migratoare, fără ca aceasta să aibă vreo legătură cu creștinismul, mormintele din această epocă nu ne pot oferi prea multe indicii sigure asupra progreselor noii religii. Câteva dintre mormintele din secolul al V-lea descoperite în Muntenia și Moldova sunt orientate V-E: mormântul nr. 2 dintr-un mic cimitir de la Pietroasele¹⁵⁶, mormântul de la Roman¹⁵⁷, unul dintre mormintele de la Valea Lupului¹⁵⁸, trei morminte de la Nichiteni (mai târzii decât cimitirul de tip Sântana de Mureș-Cerneahov)¹⁵⁹, mormântul de la Vădastra¹⁶⁰, un mormânt de copil de la Cioroiul Nou¹⁶¹. Ele sunt, în general, morminte ale păturii conducătoare huno-ostrogoto-alane și ar fi hazardată afirmația că ar fi aparținut unor creștini. O situație diferită prezintă singura necropolă de mai mari dimensiuni din această vreme: Botoșani-Dealul Cărămidăriei¹⁶². Dintr-un total de 25 de morminte de înhumatie, 16 (64%) sunt orientate V-E. Ele pun câteva probleme. Mai întâi, în nici un mormânt nu există vase de ofrandă. Aceasta le distinge net de mormintele de tip Sântana de Mureș-Cerneahov. Apoi, se constată că

¹⁵⁶ Gh. Diaconu, *Gräber des V. Jhs. u.Z. von Pietroasele*, "Dacia, NS", 30, 1986: 177-180.

¹⁵⁷ V. Dumitrescu, *Une tombe de l'époque des migrations près de Roman (Moldavie)*, "Revista Istorică Română", 4, 1934: 76-81.

¹⁵⁸ M. Petrescu-Dâmbovița ș.a., *Șantierul arheologic Hlincea-Iași*, SCIV, 5, 1954, 1-2: 250-251; Teodor 1988: 73.

¹⁵⁹ Teodor 1978: 19; Teodor 1988: 73; Teodor 1995-1996: 218-219.

¹⁶⁰ V. Christescu, *Les stations préhistoriques de Vădastra*, "Dacia", 3-4, 1927-1932: 209-220.

¹⁶¹ Toropu 1976: 66, 85-86.

¹⁶² Em. și N. Zaharia, *Les nécropoles des IV-V siècles de Botoșani-Dealul Cărămidăriei*, "Dacia, NS", 19, 1975: 201-226.

dintre mormintele orientate V-E, 4 au aparținut unor sarmați (scheletele au craniul deformat artificial). Șapte morminte orientate V-E nu au inventar iar celelalte conțin doar accesorii vestimentare. Chestiunea cea mai importantă este prezența în câteva morminte (M. 10 a și b, M. 12) - toate trei, orientate V-E - a unor fragmente de cărbune de lemn. În M. 12, ele fuseseră introduse în gura decedatului. Este vorba de un obicei întâlnit și în alte zone, el fiind caracteristic populațiilor care au trecut de la incinerare la înhumare. Depunerea de cărbuni, arderea gropii, aprinderea de focuri pe morminte, reprezentau forme de păstrare parțială a vechiului rit funerar. Demn de subliniat este faptul că acest ritual al "incinerării parțiale" este atestat și în cazul unor morminte sigur creștine, aparținând unor populații anterior incinerante¹⁶³. Întrucât cele trei morminte cu cărbuni de la Botoșani-Dealul Cărmidăriei sunt orientate V-E și nu au inventar (cu excepția unor mărgelile din M. 10 a), socotim că ele au putut aparține unor convertiți la creștinism, care anterior practicau incinerarea. Ei puteau fi daci liberi romanizați¹⁶⁴.

La acestea se reduc informațiile arheologice pe care le avem despre răspândirea creștinismului în Muntenia și Moldova, în perioada dominației hunice. Mormintele confirmă continuarea utilizării ritualului funerar creștin și în secolul al V-lea, după dispariția culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. În cursul secolului al V-lea apar și primele obiecte cu caracter creștin incontestabil. Trebuie să observăm însă că aceste două obiecte provin din două așezări învecinate (și au fost descoperite de același arheolog, Victor Teodorescu). Totuși, este clar că la peste un veac după cuceririle lui Constantin cel Mare, creștinismul rămânea puțin răspândit în Muntenia și Moldova. Harta descoperirilor paleocreștine din secolul al IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea (Planșa II) este elocventă: o concentrare de obiecte pe teritoriul fostei provincii, îndeosebi în orașe.

Din cele expuse în acest capitol reiese că **răspândirea creștinismului a fost direct proporțională cu gradul atins de romanizare**. Dacă în rândurile populației din fostele orașe ale Daciei

¹⁶³ Salin 1952: 203-212. Vezi și Zaharia 1977: 94.

¹⁶⁴ Vezi și Teodor 1988: 72-73; Teodor 1995-1996: 218 (o comunitate creștină romanico-ostrogotă, eventual adeptă a ereziei ariene) și Ioniță 1993: 59 (morminte creștine).

Romane proporția creștinilor era, se pare, însemnată, în satele din fosta provincie convertirea abia începea, iar la dacii liberi creștinismul pătrunsese doar sporadic. Fiindcă nu au existat acțiuni oficiale de convertire, adoptarea creștinismului s-a făcut prin propovăduirea lui de la om la om. **Aceasta necesita o anumită mobilitate a populației.** Cu cât numărul creștinilor care ajungeau să trăiască printre păgâni creștea, cu atât procesul de convertire se accelera. Or, creștinii erau în principal orașeni. Atâta timp cât aceștia mai trăiau în vetrele fostelor orașe, răspândirea creștinismului la sate nu putea face progrese importante¹⁶⁵. Cum vetrele orașelor au fost populate până pe la mijlocul secolului al V-lea, se poate trage concluzia că doar în perioada următoare s-a putut petrece o răspândire mai intensă a creștinismului în așezările din fosta Dacie Romană, printre *pagani*.

¹⁶⁵ Așa cum intuia și Dobrescu 1910: 110.

Capitolul III

Generalizarea creștinării (din a doua jumătate a secolului al V-lea până la începutul secolului al VII-lea)

A doua jumătate a secolului al V-lea a fost marcată de tulburările care au urmat după destrămarea confederației hunice (454). Moldova și Muntenia s-au aflat în continuare sub dominația ostrogoților și alanilor - foștii aliați ai hunilor. În Transilvania a intervenit însă o schimbare majoră, prin constituirea unui centru de putere gepid, în jurul anului 488. Gepizii au rămas stăpânii Transilvaniei până după instalarea avarilor în Pannonia. Crișana și apoi Banatul au intrat sub dominația gepizilor imediat după victoria lor împotriva hunilor. Relativa stabilitate din vremea dominației hunice a luat sfârșit, căci nu mai exista o stăpânire unică și necontestată la Dunărea de Jos și de Mijloc.

Nici Imperiul Romano-Bizantin nu mai putea asigura un control efectiv asupra frontierei sale dunărene. Numeroasele raiduri barbare petrecute în anii 50-80 ai secolului al V-lea au slăbit sistemul defensiv. Refacerea *limes*-ului Dunării de Jos a fost începută de Anastasios și desăvârșită de Justinian. Pe lângă reconstruirea a numeroase fortificații și ridicarea altora noi, Justinian s-a îngrijit și de reocuparea unor capete de pod la nord de Dunăre, care fuseseră deținute de Imperiu și în secolul al IV-lea. Spre deosebire de epoca lui Constantin cel Mare și a lui Constantius II, acum Imperiul nu mai stăpânea însă și teritoriile mai extinse la nord de Dunăre (în Banat, Oltenia și Muntenia)¹. Cetățile de la nord de fluviu (Dierna, Drobeta,

¹ Ștefan 1974: 65-69; Tudor 1978: 456-463; Bârză 1980 a: 51, 69, 73-75; Teodor 1981: 11-39; Barnea 1991: 47-57.

Izvoarele, Sucidava) erau simple avanposturi în *Barbaricum*. Imperiul nu a avut forța necesară și poate nici interesul de a recuceri efectiv zona nord-dunăreană care îi aparținuse în secolul al IV-lea. Una dintre fortificațiile care în secolul al IV-lea a jucat un rol important în apărarea sectorului dobrogean al Dunării, Barboși, nu a mai fost reocupată de Imperiu; dimpotrivă, Justinian a oferit-o anșilor, pentru ca aceștia să lupte contra kutrigurilor². Chiar și în aceste condiții, în epoca lui Justinian s-au intensificat legăturile spațiului daco-roman cu Imperiul.

Cercetările arheologice efectuate în Muntenia, Moldova, Banat și Transilvania arată că de-a lungul secolului al VI-lea aceste teritorii au beneficiat de legături economice intense cu Imperiul Romano-Bizantin. Faptul este reflectat în primul rând de cantitatea de monede descoperite³. În afara descoperirilor monetare, în așezările din secolul al VI-lea au mai apărut și alte obiecte care dovedesc menținerea unor contacte cu lumea romano-bizantină de la sudul Dunării: amfore, catarame, fibule, cercei. Unele dintre acestea erau produse local, dar după modele romano-bizantine. Penetrația obiectelor paleocreștine în spațiul nord-dunărean se înscrie în acest cadru mai larg al legăturilor cu Imperiul Romano-Bizantin⁴.

Din cauza intensificării atacurilor slavilor în ultimul sfert al secolului al VI-lea, aceste legături deopotrivă economice și culturale s-au diminuat treptat, însă fără a înceta. Abia în secolul al VII-lea s-a petrecut o discontinuitate culturală majoră, dar nici ea totală. Materia acestui capitol cuprinde perioada anterioară mării discontinuități provocate de valul de invazii slave din deceniile 2-3 ale secolului al VII-lea. După cum am arătat în cartea noastră anterioară, în jurul anilor 614-620 a luat sfârșit cultura Ciurel în Muntenia, și tot în primele două-trei decenii ale secolului al VII-lea au survenit o serie de schimbări culturale profunde (reducerea drastică a pătrunderii

² Vezi A. Madgearu, *The Placement of the Fortress Turris (Procopius, "Bell. Goth.", III. 14. 32-33)*, "Balkan Studies", 33, 1992, 2: 203-208.

³ Pentru circulația monetară în secolul al VI-lea, vezi V. M. Butnariu, *Răspândirea monedelor din secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, "Buletinul Societății Numismatice Române", 77-79, 1983-1985, nr. 131-133 (1986): 199-235; Madgearu 1997: 68-75.

⁴ Vezi Teodor 1981: 27-39; Barnea 1991: 47-57; Zugravu 1997: 411-412.

monedei bizantine, dispariția unor ateliere meșteșugărești și a unor tehnici, dizlocări de populație etc.)⁵.

Din studierea variatelor descoperiri arheologice din secolul al VI-lea se desprinde imaginea unei culturi romanice care tindea către **o anumită uniformizare a întregului spațiu romanic nord-dunărean**. Este vorba de cultura materială definită în principal de elemente de factură romanică, întâlnită în Muntenia (sub denumirea de cultura Ciurel sau Ipotești-Cândești-Ciurel), în Moldova (cultura Costișa-Botoșana) și în Transilvania (cultura Bratei)⁶.

Nu putem ști dacă această generalizare a culturii de factură romanică se datorează doar desăvârșirii romanizării localnicilor din Muntenia și Moldova, sau dacă trebuie să acordăm întâietate rolului pe care l-au avut romanicii veniți din Imperiu sau din teritoriul fostei provincii. Este, în orice caz, sigur că asemenea deplasări de populație au existat. Necunoscută este doar ponderea căpătată de noii veniți în ansamblul populației. Izvoarele transmit diverse știri despre prizonierii luați de slavi și avari din provinciile dunărene⁷. Unii dintre ei au rămas, poate, în locurile de deportare, ori s-au aflat în *Barbaricum* pentru o perioadă mai îndelungată, devenind factor de romanizare (și de creștinare). Alți locuitori din Imperiu se refugiau de bună voie la barbari pentru a scăpa de impozitele prea mari. Această situație o întâlnim și în secolele IV-V⁸. Un alt posibil factor de întărire a populației romanice și a creștinătății din Muntenia și Moldova a fost reprezentat de deplasările de populație din Transilvania spre exteriorul arcului carpatic. Fenomen de "durată lungă" a istoriei, această mișcare demografică centrifugă s-a putut petrece și în perioada de care ne ocupăm⁹. În orice caz, cercetările de istorie a limbii dovedesc că Transilvania a fost un "rezervor etnic", din care au provenit gru-

⁵ Madgearu 1997 (în special 115-120).

⁶ Zaharia 1971: 286-287; Bârză 1980 a: 76-80; Dolinescu-Ferche 1984: 117-147; Bârză, Brezeanu 1991: 205; Zaharia 1995: 315-320, 328-336; Zugravu 1997: 72-73.

⁷ Uneori, cifrele citate de izvoare nu sunt credibile. În această privință, datele consemnate de Procopius în "Istoria Secretă" sunt o culme a exagerării ("peste două sute de mii" de prizonieri luați în fiecare raid - de exemplu).

⁸ Nestor 1970: 134; Ștefănescu 1974: 10-12; H. Daicoviciu 1984: 159; Năsturel 1984: 220; Zugravu 1997: 407, 412.

⁹ Gostar 1980: 4; Niculescu 1984: 174-175.

purile de populație românească din Moldova și parțial din Muntenia. Pe baza studierii datelor din *Atlasul Limbii Române*, s-a constatat că Transilvania nu formează o unitate dialectală, ci este împărțită în mai multe arii locale, care se prelungesc în zonele limitrofe extracarpatice. Aceasta se poate explica numai prin existența, în epoca de formare a limbii române, a unor "mari mișcări migratorii dinspre Transilvania spre est, în Moldova, și spre sud, în Muntenia"¹⁰. Nu trebuie să ne imaginăm un "descălecat", o mutare bruscă a populației. A fost probabil o **permanentă difuziune a populației romanice, apoi românești, care se explică în primul rând ca o consecință a preponderenței economiei pastorale.**

Prin romanicii sud-dunăreni și prin cei din fosta Dacie Traiană, limba latină și cultura romanică s-au impus din ce în ce mai mult în Moldova și Muntenia. Că în Muntenia trăia în secolul al VI-lea o populație romanică, ne-o arată în mod clar un pasaj din tratatul de artă militară atribuit unui Maurikios. Romanii pomeniți acolo nu sunt locuitori din Imperiu refugiați temporar la nord de Dunăre, ci localnici. Aceasta este concluzia la care am ajuns printr-o reanalizare a textului¹¹.

Romanizarea întregului spațiu dacic s-a încheiat probabil în secolele VI-VII, dacă judecăm după generalizarea culturii materiale de tip romanic, în cursul secolului al VI-lea.

Încheierea romanizării a coincis cu un alt fenomen care a avut implicații profunde și de lungă durată: instalarea slavilor. Trebuie să observăm însă că slavii care s-au așezat în număr mare în spațiul carpato-dunărean, începând de pe la mijlocul secolului al VI-lea, au trăit multă vreme separat de romanici, nefiind asimilați decât începând de prin secolul al IX-lea, atunci când etnia românească era deja constituită. Faptul este dovedit de modul în care au fost receptate în limba română primele cuvinte de origine slavă¹².

¹⁰ Niculescu 1984: 173, cu bibliografia anterioară. Vezi și Ștefănescu 1974: 46, pentru rolul de "rezervor etnic" al Transilvaniei; Teodor 1980 b: 110; Teodor 1981: 16; H. Daicoviciu 1984: 159-160.

¹¹ Madgearu 1997: 189-190. Vezi și Idem, *About Maurikios, Strategikon, XI.4.31*, RESEE, 35, 1997, 1-2: 119-121.

¹² I. Pătruș, *Despre vechimea relațiilor lingvistice slavo-române*, "Cercetări de lingvistică", 14, 1969, 1: 23-29; G. Mihăilă, *Aspecte teoretice și istorice ale*

Spre deosebire de perioada tulbure care i-a urmat, secolul al VI-lea - centrul de greutate al acestui capitol - a fost caracterizat de o anumită înflorire a civilizației romanice autohtone, care era o prelungire în *Barbaricum* a celei din Imperiu. Zona Dunării de Jos, dar și Moldova și chiar Transilvania constituiau un fel de **periferie a civilizației romano-bizantine**. Dacă înțelegem acest lucru, atunci întărirea creștinismului în ținuturile nord-dunărene apare ca un fapt firesc.

Într-adevăr, progresul romanizării Munteniei și Moldovei a fost însoțit și de un progres al creștinării. Estomparea deosebirilor dintre fosta provincie și teritoriile dacilor liberi se reflectă și în distribuția geografică a obiectelor paleocreștine din secolul al VI-lea. Spre deosebire de perioada anterioară, acum, în secolul al VI-lea, asistăm la o adevărată explozie a acestor obiecte în Muntenia și Moldova (vezi Planșa V). Nu numai că s-a depășit decalajul față de teritoriul fostei provincii, dar numărul pieselor creștine din Moldova și Muntenia a ajuns să-l întrecă pe al celor din Transilvania, Banat și Oltenia (29 față de 17 - le socotim aici numai pe cele sigure). Credem că această evoluție s-a datorat, în bună măsură, **reorientării culturale și economice a spațiului fostei provincii către sud-est**, în perioada care a urmat după slăbirea legăturilor cu lumea romanică occidentală. Rolul provinciei Scythia a fost decisiv (în special pentru creștinii din Moldova)¹³. Cea mai bună dovadă - foarte importantă chiar pentru ceea ce ne interesează - este pătrunderea unor obiecte de cult specifice pentru creștinătatea bizantină timpurie, pentru spațiul oriental. Aceste obiecte nu s-au descoperit numai în Câmpia Munteniei (la Luciu și Ploiești), ci și tocmai în nord-vestul Transilvaniei, la Porolissum - care se pare că mai exista ca așezare și în secolul al VI-lea. Este vorba de mai multe opaițe, de un vas destinat păstrării Sfântului Mir adus de la Locurile Sfinte¹⁴, de un vas

studierii raporturilor lingvistice vechi slavo-române, "Studii și cercetări lingvistice", 33, 1982, 1: 57-66; Madgearu 1997: 174.

¹³ Teodor 1995-1996: 216-217; Zugravu 1997: 423.

¹⁴ Este posibil însă ca această ampulă descoperită la Porolissum să fi ajuns în Dacia prin Dalmația, unde cultul Sfântului Mina a fost foarte puternic în epocă (vezi Benea 1986: 47). Aceași filieră occidentală poate fi presupusă pe baza descoperirii de la Periam (o penetrație pe valea Mureșului - vezi Teicu 1990: 156).

de bronz pentru aghiasmă, de un sigiliu pentru ștampilarea prescurii (vezi mai jos). Nu este exclus ca asemenea obiecte să indice prezența efectivă a unor negustori și călugări de origine bizantină, orientală, ori chiar a unor pelerini dacoromani la Locurile Sfinte¹⁵. În orice caz, legăturile creștinilor romanici nord-dunăreni cu Imperiul au fost posibile fiindcă se mențineau și legăturile comerciale.

Este posibil ca, în mod sporadic, să fi pătruns și ereziile specifice acestei vremi. Descoperirea la Craiova a unei baghete de bronz cu cap de porumbel (Repertoriu, nr. 40) poate indica prezența unor adepți ai ereziei bonosiace¹⁶.

În timpul lui Justinian a existat și o încercare a Imperiului de a trece sub oblăduirea unei eparhii sud-dunărene unele părți ale teritoriului de la nordul fluviului. În anul 535, acest împărat a creat arhiepiscopia Justiniana Prima, care avea sediul în orașul fondat de Justinian acolo unde s-a născut. Potrivit actului de întemeiere a arhiepiscopiei (*Novella XI*), aceasta cuprindea sub jurisdicția sa și două fortificații de la nordul Dunării, anume *Recliva* și *Litterata*¹⁷. *Litterata* este, evident, *Lederata* - un important cap de pod format din două fortificații situate pe cele două maluri ale Dunării (la Ram și la Banatska Palanka). Mai exact, fortificația din secolul al VI-lea poate fi identificată cu acel *quadriburgium* care a fost descoperit în insula Sapaja (aflată în dreptul localității Banatska Palanka, la gura râului Caraș)¹⁸. *Recliva* a fost identificată cu Arcidava (*Vărădia*)¹⁹, dar

¹⁵ Vlăssă 1979: 179-182; Țicu 1990: 156; Diaconescu 1995: 285-291; Zugravu 1997: 423.

¹⁶ Zugravu 1997: 291, 299, 314 (nota 140), 319 (nota 229), 423-424. Este fals că o asemenea baghetă s-ar fi descoperit la Timișoara. În Muzeul din Timișoara se conservă trei exemplare cu loc de descoperire necunoscut. Cea de la Gornea nu intră în atenția studiului nostru, fiind provenită dintr-o fortificație romană târzie. Vezi O. Bozu, *Bemerkungen über weniger bekannten altchristlichen Bronzegegenstände im 4.-5. Jahrhundert datiert: die Fingerkunkeln*, "Banatica", 12, 1993, 1: 219-228.

¹⁷ FHDR II: 379.

¹⁸ A. Jovanović, *The Problem of the Location of Lederata*, în vol. *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed. by P. Petrović, Belgrade, 1996: 69-72. Vezi și D. Dimitrijević, *Sapaja, fortification romaine et medievale dans l'île près de Stara Palanka*, "Starinar, NS", Belgrad, 33-34, 1982-1983 (1984): 29-62.

cercetările arheologice nu au surprins la Vărădia urme de locuire din secolul al VI-lea²⁰. Identificarea cu Sucidava (Celei) poate fi luată în considerare, doar dacă admitem transmiterea mult deformată a denumirii²¹. Totuși, este mai probabil ca Recidiva să fie numele unei fortificații nord-dunărene din Banat, la fel ca și Litterata. Nu știm dacă ordinea în care sunt enumerate cele trei fortificații (Viminacium, Recidiva, Litterata) respectă mersul de la vest la est (respectiv, din amonte în aval). În acest caz, Recidiva ar trebui căutată undeva de-a lungul micului sector fluvial dintre Kostolac (Viminacium) și Ram-Banatska Palanka. Eventual, ne putem gândi la fortificația a cărei existență este presupusă la Stari Dubovac²². Oricare ar fi adevărul, localitățile menționate în *Novella XI* se aflau într-o zonă foarte restrânsă de la nordul Dunării, care a fost dobândită de Imperiu probabil ca urmare a faptului că șeful gepid Mundus a devenit *magister militum per Illyricum* în 529. (Teritoriul pe care îl stăpânea a fost integrat în Imperiu)²³. Am făcut această digresiune pentru a evidenția faptul că **nu trebuie să atribuim un rol prea important arhiepiscopiei Justiniana Prima în sprijinirea creștinătății daco-romane - așa cum se consideră adeseori**²⁴. Desigur, acest rol nu poate fi contestat în totalitate. Nu este exclus ca sudul

¹⁹ Pârvan 1992: 275; Ștefan 1974: 67; Barnea 1991: 56; Zugravu 1995-1996: 178.

²⁰ Cercetările atestă doar un castru abandonat la începutul domniei lui Hadrian (în care a existat eventual o locuire civilă până în secolul al III-lea), un *burgus* de pământ contemporan cu castrul, precum și o așezare romană din secolele II-IV. Vezi: G. Florescu, *Le camp romain de Arcidava (Vărădia)*. Fouilles de 1932, "Istros", I, 1934, 1: 60-72; D. Benea, A. Bejan, *Viața rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (II)*, AMN, 26-30, 1989-1993 (1994), 1/1: 147-148; E. Iaroslavski, O. Bozu, în *Cronica 1994*: 98; *Cronica 1996*: 76.

²¹ Tudor 1978: 466; N. V. Dură, *Relațiile canonice ale bisericii românești nord-dunărene cu scaunele episcopale din sudul Dunării*, MB, 36, 1986, 2: 40.

²² M. Djordjević, *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, în vol. *Roman Limes...*: 130.

²³ M. Vasić, *Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première*, "Starinar, NS", Belgrad, 45-46, 1994-1995: 42-43.

²⁴ Vezi, de exemplu Tudor 1978: 466; Barnea 1991: 56-57; Zugravu 1995-1996: 178-179; Zugravu 1997: 420-421. S-a afirmat chiar că în localitățile Litterata și Recidiva ființau episcopii (!): Păcurariu 1980: 161-165; Năsturel 1984: 225, 262 (nota 17).

Banatului și probabil și Oltenia să fi intrat sub oblăduirea arhiepiscopiei Justiniana Prima (și mai precis, sub a episcopiei din Aquae = Prahovo). În orice caz, nimic nu dovedește extinderea acestei jurisdicții asupra întregului spațiu nord-dunărean (în Transilvania, Muntenia, Moldova).

Numărul creștinilor a sporit probabil foarte mult în secolul al VI-lea, în comparație cu secolele IV-V. Ne-o arată distribuția relativ uniformă în teritoriu a obiectelor creștine, dar ne-o arată și alt fapt: marele număr de tipare utilizate la turnarea de cruciulițe metalice (nouă, eventual zece). Din perioada anterioară nu se cunoaște nici unul. Aceste tipare se datează toate în secolul al VI-lea. Ele s-au descoperit la: Botoșana (jud. Suceava), București-Străulești, Budureasca (jud. Prahova), Cândești (jud. Buzău), Davideni (jud. Neamț), Hansca (Basarabia; două exemplare), Izvoru Dulce (jud. Buzău), Olteni (jud. Teleorman) - vezi Repertoriul, nr. 56, 59, 61, 64, 67, 69, 70, 74, 77. A mai fost semnalat un tipar pentru cruce la Sânmiclăuș (jud. Alba), dar datarea sa în secolul al VI-lea nu este sigură (vezi Repertoriul, nr. 94). Cinci dintre aceste tipare au fost descoperite relativ aproape de Dunăre (în partea sudică a Munteniei și în zona Carpaților de Curbură), adică într-un teritoriu unde influența romano-bizantină era mai puternică. Totuși, aceste piese sunt bine reprezentate și în restul spațiului daco-roman, în special în Moldova. Tiparele arată că răspândirea creștinismului printre locuitorii nord-dunăreni era **suficient de mare pentru a necesita o producție de cruciulițe în serie, pentru piață**. De aceea, le socotim printre cele mai importante obiecte paleocreștine.

Sunt cunoscute și șase cruciulițe de bronz, argint și plumb (produse cu asemenea tipare), datate toate în secolul al VI-lea, descoperite la: Băleni-Români (jud. Dâmbovița), Davideni (jud. Neamț), Moigrad (jud. Sălaj), Rașcov (raionul Hotin, Ucraina), Ruginoasa (jud. Iași), Valea Voievozilor (jud. Dâmbovița) - Repertoriu, nr. 44, 55, 66, 79, 80, 82. Despre cruciulița de la Sighișoara nu cunoaștem nimic precis (Repertoriu, nr. 95). La Budureasca s-a descoperit un pandantiv de plumb decorat cu o cruce, databil în secolele VI-VII (Repertoriu, nr. 62).

De mare interes sunt și opaițele creștine. Fiind importuri, ele dovedesc și legăturile creștinilor nord-dunăreni cu Imperiul. De la

sfârșitul secolului al V-lea și din secolul al VI-lea datează o întreagă serie de opaițe de lut și de bronz, de proveniență coptică și microasiatică, descoperite la: Alba Iulia, Bumbști (jud. Gorj), Dej (jud. Cluj), Feldioara-Războieni (jud. Alba), Lipova (jud. Arad), Luciu (jud. Ialomița), Ploiești-Bereasca, Porolissum (două exemplare), Răcari (jud. Dolj), Romula (două exemplare), Turda (Repertoriu, nr. 38, 39, 41, 42, 43, 46, 47, 51-54, 75, 78). Tot în această serie de obiecte se integrează și vasul liturgic de bronz de la Periam, care este tot un produs oriental. (Repertoriu, nr. 49). De la Moigrad (Porolissum) provine o ampulă (ploscă) folosită pentru păstrarea mirului sfințit, de origine coptă. (Repertoriu, nr. 45). Vasul de plumb descoperit la Iași avea aceeași funcționalitate; datarea sa în secolele VI-VII este mai probabilă decât cea propusă de autorul descoperirii (Repertoriu, nr. 73). În fine, sigiliul de la Pălatca (Repertoriu, nr. 48), datat în secolul al VI-lea și produs tot în Egiptul copt, dovedește și el existența unei comunități creștine; din păcate, nu cunoaștem în ce condiții a ajuns în contextul arheologic în care a fost descoperit (vezi capitolul precedent, p. 27). Toate aceste obiecte de cult presupun existența unor biserici. Probabil că multe dintre acestea erau construite din lemn, astfel că arheologia nu ne poate spune prea mult despre lăcașurile de cult de la nordul Dunării.

S-a presupus, cu multă dreptate, că în epoca migrațiilor au existat lăcașuri de cult în simple locuințe²⁵. Se pare că urmele unei asemenea biserici-bordei s-au descoperit recent la Șuletea, jud. Vaslui, în urma unor cercetări de suprafață, care nu au putut identifica însă nici un complex închis. Se știe însă că este vorba de o succesiune de așezări din secolele IV-XI²⁶. Obiectele care au impus ideea existenței unui lăcaș de cult par să provină dintr-un singur bordei (distrus). Este vorba de o cruce de os, un tipar pentru turnarea de cruci, 8 fragmente de piatră, 12 astragale și fragmente de os, o fusaiolă cu decor cruciform. Fragmentele de piatră și astragalele sunt decorate cu simboluri creștine (litere, cruci, pentagrame, ramuri de palmier, pești). Autorii descoperirii arată că tiparul și crucea de os se datează cel mai probabil în secolele X-XI, dar admit o datare mai

²⁵ Zugravu 1997: 337.

²⁶ Buzdugan, Rotaru 1997: 219-229.

veche, în secolele IV-VII, pentru celelalte obiecte. În realitate, așa cum recunosc și autorii, nu există criterii pentru a data obiectele respective doar în aceste secole. Dacă ele provin din același bordei, atunci este evident că piesele cele mai târzii oferă datarea. Prin urmare, ar fi vorba de resturile unei biserici-bordei din secolele X-XI, care iese astfel din tematica acestei cărți. Datarea târzie este sugerată și de existența unor descoperiri contemporane în imediata apropiere. La Fedești, tot în comuna Șuletea, s-a descoperit un inel cu simboluri creștine din secolele X-XI²⁷, și chiar de la Șuletea provine o cruce de tip engolpion din secolele XI-XII²⁸.

Probleme destul de dificile ridică interpretarea semnelor cruciforme incizate pe vasele de ceramică, înainte sau după ardere. Descoperirile de acest fel sunt numeroase, iar semnele au forme destul de variate. După părerea noastră, semnificația creștină a acestor semne cruciforme nu poate fi totdeauna considerată sigură. Astfel, unele dintre ele sunt de fapt zvastici, care - după cum aminteam și în capitolul I - pot fi simboluri necreștine. Crucile incizate pe ceramică rămân niște mărturii nesigure.

Inciziile cruciforme pot fi clasificate după forma lor²⁹:

- cruci simple, drepte: Bacău (nr. 97), Borșeni (nr. 102), București - Cățelu Nou (nr. 105), București - Străulești-Măicănești (nr. 60), București- str. Soldat Ghivan (nr. 107), Davideni (nr. 111), Horga (nr. 72), Orheiul Vechi (nr. 123), Suceava-Șipot (nr. 125);

- cruci în formă de X: Botoșana (nr. 58), București - Străulești-Măicănești (nr. 60), Dulceanca (nr. 118), Budureasca (nr. 109), Murgeni (nr. 122), Suceava-Șipot (nr. 126), Ștefan cel Mare (nr. 127-131);

- cruci gamate (de tip zvastică): București-Cățelu Nou (nr. 104), București-str. Soldat Ghivan (nr. 106), Dănceni (nr. 112-114 - fusaiole), Dulceanca (nr. 116), Hansca (nr. 119-120 - fusaiole), Hucea (nr. 121 - fusaiolă), Seliște (nr. 124 - fusaiolă);

- cruci cu un braț terminat cu o linie ondulată: Bacău (nr. 98), Botoșana (nr. 57), București-Dămăroaia (nr. 108), Dulceanca (nr. 115);

²⁷ G. Coman 1971: 78.

²⁸ R. Maxim-Alaiba, *Un engolpion bizantin descoperit la Șuletea, județul Vaslui*, AMold, 13, 1990: 161-164

²⁹ Nu o cunoaștem în toate cazurile.

- cruci de tip monogramatic: Poian (nr. 50).

Cele mai multe dintre aceste incizii cruciforme se află pe vase lucrate cu mâna, de factură observăm (vase care moștenesc formele ceramicii dacice). Alte incizii cruciforme au fost însă incizate pe vase slave, descoperite la Cucorăni (nr. 110) și Suceava-Șipot (nr. 125-126). Este destul de greu de crezut că în secolul al VI-lea existau deja slavi creștinați. Nici pentru secolul al VII-lea nu s-ar putea afirma așa ceva (asemenea incizii cruciforme există și pe vase din secolele VII-VIII, care vor fi prezentate în capitolul următor). Tocmai din acest motiv credem că trebuie să fim circumspecți în a atribui o semnificație creștină tuturor acestor semne cruciforme.

Aceeași necesitate a eliminării informațiilor dubioase ne determină să excludem dintre mărturiile răspândirii creștinismului acele obiecte decorate cu cruci care aveau anumite funcții utilitare și care au pătruns prin import la nordul Dunării. Este vorba în principal de cataramele de tip Sucidava, dar și de alte catarames, aplice și cercei cu decor cruciform. Aceste obiecte erau mărfuri care circulau în virtutea funcționalității lor. Nu se poate afirma că ele erau purtate numai de creștini, doar fiindcă ele erau ornamentate cu cruci. Cu toate acestea, unii cercetători au atribuit valoare de mărturie creștine acestor accesorii vestimentare³⁰. Se prea poate ca pentru creștini, cataramesle de tip Sucidava, decorate (nu toate, însă) cu o cruce ajurată, să fi avut valoare de talisman³¹. Totuși, purtarea lor nu dovedește apartenența la creștinism.

Din aceleași motive, nu putem include printre mărturiile creștine nici amfora romano-bizantină din secolul al VI-lea descoperită la Târgu Secuiesc (jud. Covasna), care are pictată cu vopsea roșie inscripția $\text{†}M\Theta$. Inscripția poate avea semnificație creștină (abrevierea numelui Maicii Domnului), dar poate fi și o însemnare profană (capacitatea amforei, sau altceva de acest fel)³². Oricare ar fi adevărul, este evident că inscripția putea avea semnificație doar pentru cel care a făcut-o, nu și pentru cei la care a ajuns prin import. De

³⁰ Dănilă 1984 b: 338; Dănilă 1984 c: 158; Gudea, Ghiurco 1988: 177-179, 200-202; Teodor 1991: 85; Zugravu 1997: 415, 417.

³¹ Gudea, Ghiurco 1988: 44.

³² Popescu 1976: 385-386, nr. 433.

aceea, nu putem fi de acord cu cei care au socotit-o o mărturie a răspândirii creștinismului în Transilvania³³.

Ca și în cazul secolului al IV-lea, nu luăm în considerare materialele paleocreștine descoperite în fortificațiile care au aparținut Imperiului. În epoca de care ne ocupăm în acest capitol, este vorba de Dierna, Drobeta, Sucidava³⁴.

Chiar eliminând cu cea mai mare severitate toate obiectele al căror caracter creștin este dubios, observăm că există 46 de mărturii creștine sigure și alte 48 posibile, datate între a doua jumătate a secolului al V-lea și începutul secolului al VII-lea. Ceea ce se poate constata fără umbră de îndoială este distribuția relativ uniformă a acestor piese pe cuprinsul teritoriului daco-roman. Este adevărat că Maramureșul și Crișana sunt niște pete albe pe această hartă. Situația nu poate fi atribuită lipsei cercetărilor arheologice (cel puțin pentru Crișana).

Atribuirea etnică a obiectelor paleocreștine nu rezultă cu tot atâta evidență, ca în cazul obiectelor din secolul al IV-lea. În privința celor din secolul al IV-lea, faptul că ele au fost descoperite în așezări care sunt cu certitudine daco-romane, ne arată clar că ele au aparținut daco-romanilor, nu goșilor (mai ales că unele poartă și inscripții în limba latină). Din perioada pe care o discutăm în acest capitol nu se cunosc inscripții, cu excepția fragmentului ceramic de la Poian (Repertoriu, nr. 50), care are incizată monograma cruciformă NIKΑ (în grecește). Cele mai multe dintre piesele paleocreștine din secolul al VI-lea s-au descoperit în așezări care aparțin culturii de tip romanic. Doar foarte puține vase cu incizii cruciforme provin din așezări populate de slavi, ori sunt vase de tip slav (vezi mai sus). Predomină vasele de factură autohtonă, fie din categoria vaselor lucrate cu mâna de origine dacică, fie din cea a ceramicii lucrate la roată de factură romană. Există deci temeuri serioase pentru a atribui materialele creștine în principal populației romanice, în rândul căreia creștinismul se răspândise deja, de mai multă vreme. Această concluzie se bizuie, în primul rând, pe continuitatea de locuire a acestei populații,

³³ Horedt 1982: 220, E. 6; Rusu 1984: 62, nr. 102; Barnea 1985: 104, nr. III. 66; Gudea, Ghiurco 1988: 197, D. c. 1.

³⁴ Deoarece, deocamdată, nu există indicii asupra extinderii dominației romano-bizantine până la Romula, am hotărât ca obiectele provenite de acolo să fie incluse în repertoriu.

la nordul Dunării. Dat fiind că în secolul al IV-lea începuse răspândirea creștinismului în sânul comunităților daco-romane, este firesc să presupunem că acest proces a continuat.

Este totuși exagerată afirmația că, în epoca discutată în acest capitol (și în următorul), doar populația romanică putea fi creștină³⁵. Există mărturii clare ale convertirii gepizilor din Transilvania la creștinism. Ne referim, desigur, în primul rând la mormintele princiare de la Apahida și Someșeni³⁶. Acestea evidențiază botezarea aristocrației gepide, a conducătorilor care căpătaseră statutul de *foederati* ai Imperiului. În privința populației de rând, generalizarea orientării V-E în cimitirele gepide din Transilvania arată că și în acest mediu s-a răspândit creștinismul. Cele mai importante necropole gepide sunt cele de la: Archiud³⁷, Bistrița³⁸, Bratei-cimitirul nr. 3 (jud. Sibiu)³⁹, Galații Bistriței⁴⁰, Mediaș⁴¹, Morești (jud. Mureș)⁴², Sânmiclăuș (jud. Alba)⁴³. Este foarte posibil ca majoritatea gepizilor să fi fost creștini (există și mărturii din izvoarele literare referitoare la creștinismul la

³⁵ Zaharia 1971: 283.

³⁶ K. Horedt, D. Protase, *Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen)*, "Germania", 50, 1972: 174-220; Popescu 1976: 394 (nr. 437); Harhoiu 1990: 181-188; Opreanu 1995: 238-248. Este neverosimilă ipoteza lui Rusu 1984: 35-57, care atribuie mormântul Apahida I unui episcop. Ipoteza lui M. Rusu a fost acceptată și de Zugravu 1955-1996: 177, care însă a renunțat la ea ulterior (Zugravu 1997: 419). Numele corect al celui înmormântat (reconstituit după inelul cu monogramă) pare să fie *Omahar* (vezi Opreanu 1995: 241-243).

³⁷ G. Marinescu, C. Gaiu, *Săpăturile de la Archiud, "Hânsuri", com. Teaca (jud. Bistrița-Năsăud)*, MCA, 15, 1983: 131-134.

³⁸ C. Gaiu, *Le cimetière gépide de Bistrița*, "Dacia, NS", 36, 1992: 115-124.

³⁹ Nestor, Zaharia 1973: 198-199; E. Zaharia, Brateiu, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, I, București, 1994: 204; L. Bârzu, *Gepidische Funde von Bratei*, "Dacia, NS", 35, 1991: 211-214.

⁴⁰ R. Harhoiu, *Raport preliminar privind săpăturile arheologice de la Galații Bistriței*, MCA, 13, 1979: 321-323.

⁴¹ M. Comșa, D. Ignat, *Gräber aus dem 6 Jh. in Mediaș*, "Dacia, NS", 15, 1971: 349-351.

⁴² D. Popescu, *Das gepidische Gräberfeld von Morești*, "Dacia, NS", 18, 1974: 189-238.

⁴³ Gh. Anghel, M. Blăjan, *Sondajul de salvare de la Sânmiclăuș (jud. Alba)*, "Apulum", 12, 1974: 319-329; Idem, *Săpăturile arheologice de la Sânmiclăuș-"Grușor", comuna Șona, județul Alba, 1978. Raport preliminar*, MCA, 13, 1979: 282.

gepizi). De fapt, orientarea V-E a devenit obișnuită în marea majoritate a cimitirelor care pot fi atribuite germanicilor din secolele V-VII. Este adevărat că inventarul lor cuprinde și arme și vase de ofrandă, așezate la capul mortului, adică elemente care nu sunt conforme cu ritualul funerar creștin (prezența lor nu este însă incompatibilă cu creștinismul, în măsura în care convertirea s-a făcut cu menținerea a numeroase rămășițe păgâne). Apreciem că se cuvine să păstrăm o anumită îndoială în privința caracterului creștin al acestor morminte cu arme și ofrande. Din același motiv, nu putem spune dacă au existat în Transilvania avari creștinați, căci în mormintele avare (dintre care unele sunt orientate V-E) nu s-au găsit obiecte creștine.

Indiferent de situația răspândirii creștinismului printre alogeni, rămâne cert faptul că **populația romanică făcuse în secolele V-VI mari progrese pe calea evanghelizării**. Aceasta nu reiese doar din numărul mai mare al descoperirilor, comparativ cu epoca anterioară, ci și din distribuirea lor geografică. Ele sunt repartizate relativ uniform în spațiul daco-roman, unele descoperiri provenind chiar din arii marginale, precum nordul Moldovei sau Basarabia. Este drept că nu se cunosc descoperiri creștine din Crișana și Maramureș. Desigur că aceste descoperiri arheologice nu ne permit să afirmăm că întreaga populație romanică s-a convertit la creștinism, deoarece este posibil, în principiu, ca unii indivizi sau unele comunități întregi să fi rămas la păgânism.

Informații asupra ponderei creștinilor în ansamblul populației ar trebui să fie furnizate de analiza mormintelor care pot fi atribuite romanicilor. Dar, un asemenea demers este mult îngreunat de numărul redus al descoperirilor funerare din secolele V-VII. Mai mult, unele dintre aceste morminte și cimitire nici nu sunt publicate, ci doar semnalate mai mult sau mai puțin sumar.

Din ceea ce s-a publicat până acum, se observă o uimitoare varietate de rituri și ritualuri funerare - și acest fapt este valabil și pentru perioada următoare. În timp ce unele morminte respectă, în linii mari, ritualul funerar creștin (înhumarea după orientare V-E), multe altele sunt fie de incinerare, fie de înhumare, dar cu alte orientări. Această situație vine în contradicție cu ceea ce ne indică descoperirile de obiecte creștine: răspândirea masivă a noii religii printre locuitorii spațiului carpato-dunărean.

Există mai multe categorii de descoperiri funerare din secolul al VI-lea și prima treime a secolului al VII-lea. Cu toate acestea, obiceiurile funerare ale populației romanice autohtone din secolul al VI-lea rămân foarte puțin cunoscute (majoritatea descoperirilor aparțin slavilor și gepizilor). Prima categorie este constituită de cimitirele gepide pe care le-am amintit ceva mai sus. A doua categorie este constituită de necropolele gepide târzii, de epocă avară, care se datează aproximativ între 575 și 630⁴⁴. Este vorba de cimitirele de la: Bandu de Câmpie (jud. Mureș)⁴⁵, Iclod (jud. Cluj)⁴⁶, Noșlac (jud. Alba)⁴⁷, Unirea (fost Vereșmort, jud. Alba)⁴⁸, Valea Largă (jud. Mureș)⁴⁹ ș.a. Unele dintre morminte sunt orientate V-E. Aceste necropole sunt caracterizate de o serie de piese de inventar specifice pentru populațiile germanice din Pannonia și Transilvania, dar diferă ca ritual și compoziție generală a inventarului de grupul de cimitire gepide care a fost amintit ceva mai sus.

Slavilor care s-au instalat în Moldova, Muntenia și Transilvania în cursul secolului al VI-lea le poate fi atribuit cu certitudine un grup de cimitire de incinerare. Cel mai important este cel de la Sărata Monteoru (1536 de morminte de incinerare)⁵⁰. După cum am încercat să demonstrăm în cartea noastră anterioară, această necropolă și-a încetat existența prin al doilea deceniu al secolului al VII-lea⁵¹. Astfel, acest cimitir se încadrează în perioada pe care o studiem în acest capitol. Se mai adaugă un mic cimitir de incinerare în urne de la Cândești, jud. Vrancea, care face parte din același orizont cultural ca

⁴⁴ În general despre acest grup, **Horedt 1986**: 29-36 ("grupul germanic IV").

⁴⁵ **I. Kovács**, *Les fouillages de Mezöbánd*, "Dolgozatok-Travaux", Cluj, 4, 1913: 279-389.

⁴⁶ **I. Hica-Câmpeanu**, *Un grup de morminte din secolul al VII-lea e.n. la Iclod (jud. Cluj)*, AMN, 15, 1978: 287-293.

⁴⁷ **Rusu 1962**: 269-292.

⁴⁸ **M. Roska**, *Das gepidische Grabfeld von Verešmort - Marosveresmart (Siebenbürgen)*, "Germania", 18, 1934: 123-130.

⁴⁹ **I. Hica**, *Un cimitir din secolul al VII-lea e.n. la Valea Largă (jud. Mureș)*, SCIVA, 25, 1974, 4: 517-526.

⁵⁰ **I. Nestor**, *La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru*, "Dacia, NS", 1, 1957: 289-295; **I. Nestor, E. Zaharia**, *Săpăturile de la Sărata Monteoru*, MCA, 4, 1957: 187-194; 5, 1959: 511-518; 6, 1959: 509-514; 7, 1961: 513-517; **Fiedler 1992**: 74-88.

⁵¹ **Madgearu 1997**: 121-122.

și necropola de la Sărata Monteoru⁵², precum și un cimitir de 20 de morminte de incinerare în groapă la Lozna-Străteni, jud. Botoșani⁵³. Deși nu este exclus ca unele dintre aceste morminte să fi aparținut unor autohtoni de origine dacică (romanizați), prin elementele de ritual aceste cimitire sunt în principal slave. Tot slave sunt probabil și mormintele de incinerare de la Seliște (raion Orhei, Republica Moldova) și Hansca (raion Ialoveni, Republica Moldova), Nănești (jud. Bacău)⁵⁴.

Alte morminte de incinerare din secolul al VI-lea și - după cum vom vedea, și din cel următor - pot fi atribuite autohtonilor (daci romanizați). În aria așezării nr. IV de la Dulceanca (jud. Teleorman) s-au descoperit două morminte de incinerare (ale unor copii). Ele erau situate în imediata apropiere a bordeiului nr. 5 și se poate presupune că au aparținut unor copii ai familiei care a trăit în acel bordei⁵⁵. Obiceiul îngropării în preajma casei poate părea straniu, dar el este atestat până târziu de unele mărturii etnografice - care au fost interpretate ca supraviețuiri ale unor împrejurări legate de epoca migrațiilor⁵⁶. Semnalăm în acest context și un mormânt de înhumare orientat SV-NE, descoperit sub podeaua bordeiului nr. 60 din așezarea nr. 1 de la Bratei, lipsit de inventar (cu datare incertă)⁵⁷. Se pare că același ritual îl întâlnim în cazul unui mormânt (de înhumare, însă) descoperit în așezarea din secolele VI-VII de la Coroteni (jud. Vrancea). Scheletul (orientat V-E) a fost descoperit lângă vatra de foc (de tip pietrar) a unei locuințe. Situația stratigrafică îngăduie datarea mormântului cândva în secolele VI-VII, dar anterior construirii locuinței⁵⁸. Un craniu depus sub podeaua unei locuințe s-a descoperit la Rașcov⁵⁹.

⁵² Bobi 1981: 106, 138, fig. 25/7; Teodor 1988: 78; Madgearu 1997: 122.

⁵³ Teodor 1988: 77; Teodor 1995-1996: 223.

⁵⁴ Teodor 1985: 60; Teodor 1988: 78; Postică 1996: 211-212; Teodor 1995-1996: 223.

⁵⁵ Dolinescu-Ferche 1992: 133-134.

⁵⁶ V. Trebici, I. Ghinoiu, *Demografie și etnografie*, București, 1986: 319-320.

⁵⁷ L. Bârză, *La station no. 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe-VIIe siècles)*, "Dacia", NS, 38-39, 1994-1995: 270.

⁵⁸ Bobi 1981: 112 și fig. 16; Teodor 1988: 77; Teodor 1991: 162, nr. 10.

⁵⁹ Postică 1996: 211.

Ritul înhumației este puțin cunoscut în spațiul extracarpatic, în secolul al VI-lea. Au fost semnalate două morminte la Ceptura (jud. Prahova), orientate E-V. După inventar, ele se pot data și în secolul al VI-lea, dar mai probabilă este datarea în secolul al VII-lea. Nu putem exprima o opinie fermă, fiindcă aceste morminte au rămas inedite. În orice caz, orientarea E-V (invers decât cea creștină) nu este deloc un indiciu al caracterului lor creștin - așa cum s-a afirmat în mod nejustificat⁶⁰.

Un grup de morminte de înhumație de ritual creștin se conturează în centrul Moldovei: Secuieni (3), Moldoveni (1), Săbăoani (2) - toate din jud. Neamț - și Dănești, jud. Vaslui (1)⁶¹. De remarcat că în repertoriul arheologic al județului Vaslui nu se spune nimic despre acest mormânt de la Dănești și nici despre catarama de tip Sucidava care ar fi făcut parte din inventarul său⁶². Toate aceste morminte sunt orientate V-E (cu unele devieri) și nu conțin decât accesorii vestimentare (fibule și catarama). Caracterul lor creștin este indiscutabil. Pe baza inventarului, ele se datează în secolul al VI-lea, eventual și la începutul celui următor. În Basarabia, la Seliște, s-au descoperit și două morminte de înhumație. Unul era orientat V-E, iar celălalt E-V. De remarcat că această necropolă a fost în mare parte distrusă⁶³.

Un caz mai deosebit este cel al mormântului nr. 280 de la Dănceni (Basarabia). Într-un cimitir de tip Sântana de Mureș-Cerneahov (amintit în capitolul precedent) a fost săpat ulterior un mormânt de înhumație de femeie, orientat V-E, care cuprindea un vas lucrat cu mâna de tip Penkovka și trei fibule digitate ornamentate cu cerculețe punctate⁶⁴. Ceramica de tip Penkovka este atribuită anților, care erau o populație de origine amestecată (slavi, alani, kutriguri). Cum și fibulele digitate din varianta respectivă sunt frecvente în

⁶⁰ Teodorescu 1971: 89, nota 42.

⁶¹ Teodor 1978: 19, 22; Teodor 1988: 75-77; Teodor 1991: 89, 163-165, nr. 17, 26, 31, 32; Teodor 1995-1996: 219. Celălalt mormânt de la Săbăoani (publicat de V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman, "Carpica"*, 1, 1968: 184-185) este mai probabil din secolul al IV-lea (vezi capitolul anterior, p. 64).

⁶² Gh. Coman 1980 a: 100-103.

⁶³ Postică 1996: 211-212.

⁶⁴ I. A. Rafalović, *Dănceni. Mogilnik černjakhovskoj kultury, III-IV v.v. n.e.*, Chișinău, 1986: 25-26, Pl. XIV. Vezi și Teodor 1988: 76; Teodor 1991: 89-90; Postică 1996: 211.

Ucraina, se pare că mormântul a aparținut unei femei de origine antă. Să însemne oare aceasta că religia creștină pătrunsese și la anți ? Dacă este așa, atunci nu ar fi exclus ca agenții acestei convertiri să fi fost localnicii dintre Prut și Nistru (romanizați și creștinați măcar în parte, după cum ne-o arată descoperirile de la Hansca și Rașcov). Apoi, fiind vorba de o femeie, s-ar putea ca ea să fi aparținut acestei populații locale.

Descoperirile funerare din secolul al VI-lea și de la începutul secolului al VII-lea din Moldova și Muntenia arată că ritualul funerar creștinesc a coexistat cu alte obiceiuri de înmormântare. Recrudescența incinerăției, în secolul al VI-lea, dar și (după cum vom vedea) în secolele VII-X, ar putea fi explicată prin influența exercitată de slavi⁶⁵. Totuși, este curioasă o asemenea influență în domeniul obiceiurilor funerare, venită din partea unei populații care era purtătoarea unei culturi inferioare. Ne mai putem gândi și la reactivarea unor practici locale, de origine dacică. În ambele situații, folosirea incinerăției ridică probleme foarte interesante, legate de raportul dintre acest rit funerar și generalizarea creștinismului (care este implicată de alte descoperiri arheologice). Aceste chestiuni vor fi discutate pe larg în capitolul următor.

Dincolo de acestea, rămâne foarte puțin cunoscut ritualul funerar al populației autohtone romanice din secolul al VI-lea. Majoritatea mormintelor pot fi atribuite fie gepizilor, fie slavilor. Situația este cu atât mai bizară, cu cât din aceeași vreme cunoaștem un număr foarte mare de așezări care au aparținut populației romanice.

Deși, iată, secolul al VI-lea își menține unele enigme, datele expuse în acest capitol ne îngăduie să afirmăm că secolul al VI-lea a reprezentat un moment crucial în convertirea întregului spațiu dacic la religia creștină⁶⁶. Creșterea foarte mare a numărului de obiecte cu semnificație creștină și distribuirea lor mai uniformă demonstrează că răspândirea creștinismului căpătase o amploare considerabilă. Pe baza acestor date arheologice s-ar putea afirma că procesul de creștinare a învins. Lucrurile nu sunt însă deloc simple, căci ne rămâne de discutat perioada cea mai obscură din istoria romanității și creștinătății nord-dunărene: secolele VII-VIII.

⁶⁵ Bârză 1980: 83.

⁶⁶ Vezi și Zugravu 1997: 429.

Capitolul IV

Creștinismul nord-dunărean în secolele VII-VIII

Marea tranziție la capătul căreia a început evul mediu în spațiul carpato-dunărean s-a petrecut în aceste secole, al șaptelea și al optulea. În cartea noastră anterioară am încercat să identificăm caracteristicile acestei perioade la Dunărea de Jos. Relația continuitate / discontinuitate culturală poate fi urmărită și în privința religiei creștine. Am făcut-o atunci în subcapitolul intitulat "Destrămarea Bisericii și supraviețuirea creștinismului popular"¹. Cartea de față nu face decât să dezvolte ideile exprimate acolo.

Dispariția totală a formelor superioare de organizare bisericească a fost rezultatul acestei mari rupturi petrecute în secolele VII-VIII. Atâta timp cât la Dunăre se mai afla Imperiul Romano-Bizantin, atâta timp cât acolo mai existau orașe în care ființau episcopii, s-a putut păstra o anumită organizare rudimentară a Bisericii romanicilor nord-dunăreni. Preoții ei puteau pleca destul de ușor în aceste orașe pentru a fi hirotoniți. După căderea *limes*-ului și după dispariția acestor orașe, nu a mai fost posibilă menținerea legăturilor cu Biserica bizantină.

Izolați în mijlocul unor neamuri păgâne, romanicii nord-dunăreni care treptat deveneau o etnie aparte - adică români - au pierdut toate legăturile bisericești cu restul lumii creștine. Nu au fost singurii aflați în această situație. Într-un mod similar a supraviețuit creștinătatea romanică din Pannonia, în timpul dominației avarilor. Atunci când Pippin (fiul lui Carol cel Mare) i-a înfrânt pe avari în 796, s-a organizat un conciliu în tabăra armatei france (instalată undeva pe

¹ Madgearu 1997: 90-98.

malul Dunării), în scopul luării unor decizii asupra convertirii locuitorilor Pannoniei cucerite. Din documentele acestui conciliu aflăm că în Pannonia existau și creștini care fuseseră botezați de unii *clerici illiterati*, care nu cunoșteau procedura corectă a botezului². Această informație a fost interpretată de mai mulți cercetători în sensul că în teritoriul stăpânit de avari trăiau creștini care nu mai respectau întru totul dogmele și care aveau în frunte preoți lipsiți de instruirea necesară. Ei au fost identificați cu populația de origine romanică din Pannonia, care și-a menținut credința creștină, dar a rămas în afara organizării superioare a Bisericii, după dispariția episcopiiilor din zonă³. Mai putem adăuga că expresia *clerici illiterati* (sau *sacerdotes idiotae*) se referea la acei preoți care nu cunoșteau decât limba vulgară, nu și latina; asemenea cazuri se întâlnesc, în Evul Mediu, și în Franța ori în Anglia⁴. Creștinismul a fost tolerat de avari, dar a fost imposibilă menținerea Bisericii instituționalizate. **Uitată și de Roma și de Constantinopol, această populație romanică a avut, din acest punct de vedere, o soartă similară cu a dacoromanilor**⁵.

Întorcându-ne acum la populația romanică din Transilvania, Muntenia și Moldova, constatăm că, în secolele VII-VIII, numărul obiectelor care pot fi socotite mărturii creștine scade în comparație cu secolul al VI-lea. Acest fapt nu este surprinzător, căci, în general, secolele VII-VIII au reprezentat o perioadă de declin cultural. Multe

² I. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* (...), Veneția, 1770 (reproducere Paris, 1902), vol. 13: col. 925. Nu ne-a fost accesibilă ediția din *Monumenta Germaniae Historica. Concilia, II, Concilia Aevi Karolini*, I: 172-176.

³ A. Kiss, *Contributions to the Problem of the Survival of the Roman-Age Population of Pannonia in the Period of Migrations*, "A Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve", Pécs, 1965 (1966): 112; E. Tóth, *La survivance de la population romane en Pannonie*, "Alba Regia", 15, 1977: 111; Idem, *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*, în vol. *Die Völker Südosteuropas im 6 bis 8 Jh.*, München, 1987: 263-264.

⁴ H. Gründmann, *Litteratus-illiteratus, Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter*, "Archiv für Kulturgeschichte", Köln, 40, 1958, 1: 4-6.

⁵ Această analogie a fost sesizată și de Diaconescu, Opreanu 1989: 594. Vezi și A. Madgearu, *Romanitatea târzie din Pannonia (Transdanubia) și primele contacte ale ungarilor cu românii apuseni*, în volumul *Armată și societate în spațiul românesc. Epoca veche și mileniul migrațiilor*, coord. M. Dogaru, București, 1999: 115-159.

dintre așezările relativ prospere din secolul al VI-lea au dispărut din cauza invaziilor slave din primele două-trei decenii ale secolului al VII-lea.

Deși destul de puține, descoperirile arheologice cu caracter creștin din secolele VII-VIII atestă totuși supraviețuirea comunităților creștine în toate regiunile populate de romanici la nordul Dunării (vezi Planșa IX). Este adevărat că întâmplarea face ca majoritatea să provină din Moldova.

Una dintre cele mai importante descoperiri este tiparul pentru cruciulițe de la Cristuru Secuiesc (Repertoriu, nr. 138). Datarea sa în secolul al VII-lea este asigurată de ceramica din așezarea în care a apărut. El atestă continuarea producerii pe scară destul de largă a cruciulițelor pectorale (tiparul are, de fapt, trei modele identice pentru asemenea piese). Două alte tipare pentru pandantive cruciforme s-au descoperit recent în așezarea de la Bornašivka, din nordul Bucovinei, pe Nistru (Repertoriu, nr. 134). O altă piesă foarte importantă este cruciulița de os descoperită în așezarea din secolele VII-VIII de la Lozna-Străteni, jud. Botoșani. (Repertoriu, nr. 148). Aceste ultime obiecte sunt foarte însemnate, fiindcă ele provin din extremitatea nordică a spațiului populat de romanici (ca și cruciulița de la Rașcov, amintită în capitolul anterior). Așezarea de la Lozna-Străteni se distinge oricum prin numărul mare de cuptoare de reducere a mine-reului de fier și de prelucrare a metalelor - ceea ce arată că acolo ființa un fel de centru meșteșugăresc regional⁶.

Caracterul creștin este doar probabil în cazul unui tipar folosit la turnarea unor aplice, dat ipotetic în secolul al VII-lea, descoperit la Traian, jud. Bacău. (Repertoriu, nr. 176). Decorul conține un fel de cruce ornamentată cu cercuri concentrice, dar nu putem fi siguri că reprezentarea este propriu-zis creștină.

O altă descoperire mai deosebită este tiparul de os pentru aplice lucrate prin presare, descoperit la Costești, jud. Iași. (Repertoriu, nr. 137). Deși a fost uneori contestat caracterul creștin al reprezentării, ni se pare evident faptul că personajele înfățișate sunt cel

⁶ D. Gh. Teodor, *Cercetări în așezarea din secolele VII-VIII e.n. de la Lozna-Străteni, jud. Botoșani*, MCA, 14, 1980: 455-461; *Idem*, în *Cronica cercetărilor arheologice. 1983-1992*, București, 1997: 52.

mai probabil niște sfinți. Datarea în secolele VII-VIII, sau mai precis în secolul al VIII-lea, este asigurată prin cea a cercelului stelat al cărui model apare pe un alt tipar, descoperit împreună cu primul. Acest tip de cercel cu verigă lunulară și cu pandantiv stelat are analogii databile numai în secolele VII-VIII, la Coșoveni, Izvoare-Bahna, Teiuș, Moigrad, Lazuri. Se poate chiar ca tiparele de la Costești să se dateze numai în secolul al VII-lea, dacă ținem seama de forma cercelului, care este mai apropiată de cea a exemplarelor timpurii, de la Coșoveni⁷.

Tiparele de la Costești sunt o prețioasă mărturie a continuării producerii unor obiecte de podoabă și de cult de către populația romanică autohtonă într-o vreme în care legăturile cu Bizanțul erau mai reduse. Nu este mai puțin adevărat că aceste relații cu Imperiul Bizantin (atâtea câte au fost) au condus și la pătrunderea, în secolul al VII-lea, și a primelor exemplare ale unor obiecte de cult care vor cunoaște o mare răspândire în veacurile următoare: crucile de tip engolpion. Este vorba de cele două piese care provin de undeva din sudul Banatului (Repertoriu, nr. 132, 133).

Un mormânt de înhumăție orientat V-E, cu brațele scheletului așezate pe piept, descoperit la Călărași, jud. Botoșani, rămas din nefericire inedit (descoperit de P. Șadurschi și O. L. Șovan în 1981), a fost datat de Dan Gh. Teodor în secolul al VIII-lea⁸. Printre obiectele de inventar se numără un inel cu decor cruciform (Repertoriu, nr. 135), brățări de argint, cercei, aplice, mărgelile. În afara inelului, celelalte obiecte nu au fost publicate, astfel că datarea o preluăm fără a o putea confirma. Inelul se poate data fără probleme în secolul al VIII-lea, dar această datare nu este absolut sigură, fiindcă inele similare se cunosc și dintr-o perioadă mai târzie.

Un inventar similar a fost descoperit în cele trei morminte de înhumăție, orientate tot V-E, de la Stoicani, jud. Galați. În afara unui inel care este înrudit ca decor cu cel de la Călărași (vezi Repertoriul, nr. 152), au mai apărut un cercel cu granulații, o brățară, verigi,

⁷ Vezi acum D. Gh. Teodor, *Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI-VIII d. Hr. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, AMold, 18, 1995: 187-206 (în special 192) - cu bibliografia anterioară.

⁸ Teodor 1991: 84-85, 161, nr. 7, fig. 10/4.

mărgele. Caracterul creștin al mormintelor de la Stoicani și Călărași este în afara oricărei discuții.

Dacă există niște piese creștine specifice pentru secolele VII-VIII (în spațiul carpato-dunărean), atunci acestea sunt inelele cu decor cruciform. Ele pot fi considerate mărturii ale răspândirii creștinismului, spre deosebire de cataramele, aplicile și cerceii cu decor cruciform, fiindcă inelele nu erau în evul mediu simple podoabe. Ele aveau o funcție simbolică, fie religioasă, fie de prestigiu. Inelele erau însemne ale puterii, iar ca peceti confereau autoritate. Atunci când le aflăm în morminte, ele indică o poziție socială mai deosebită a decedatului. Purtarea unor inele cu simboluri creștine poate fi asociată, cu multă probabilitate, cu apartenența la religia creștină a posesorului. Apariția inelelor în secolele VII-VIII indică, poate, începutul unui proces de stratificare socială în sânul comunităților românești - ceea ce se știe, dealtfel, pe alte căi⁹.

În marea necropolă de la Izvoru (jud. Giurgiu), s-au descoperit nu mai puțin de opt inele ornamentate cu diferite variante ale motivului crucii. (Repertoriu, nr. 140-147). Nu putem fi siguri de datarea tuturor în secolul al VIII-lea (dealtfel, este practic imposibilă separarea exactă a grupului de morminte de secol VIII). De remarcat că toate inelele au apărut în morminte orientate V-E (cu unele deviații).

Dintre inelele cu decor cruciform descoperite în necropola de la Sultana, doar cel din mormântul 83 (orientat NV-SE) poate fi încadrat în secolul al VIII-lea (Repertoriu, nr. 153). Exemplarul din mormântul 158 este asociat cu un ulcior amforoidal tipic pentru secolul al IX-lea¹⁰. Alte inele cu decor cruciform au fost descoperite în cimitirul de la Obârșia Nouă (Repertoriu, nr. 149-151).

În secolele VII-VIII, semnele cruciforme incizate pe corpul vaselor ceramice sunt mai rare decât în secolul al VI-lea. În fapt, nu cunoaștem decât șase asemenea vase (Repertoriu, nr. 154, 156, 157, 161, 170, 175) - dintre care cel de la Bratei prezintă de fapt o zvastică. Se mai adaugă și o fusaiolă de la Lozna-Străteni (Repertoriu, nr. 168), decorată cu o cruce și cu grupuri de câte trei puncte. În schimb, în secolul al VIII-lea apar la Dunărea de Jos (ca și într-un

⁹ Olteanu 1997: 242-253.

¹⁰ B. Mitrea 1988: 121, Pl. 18/158/6.

vast spațiu din Europa centrală și orientală) vase lucrate la roata înceată decorate pe fund cu semne în relief. Semnele în relief s-au menținut până prin secolul al XII-lea. Se consideră de obicei că aceste semne erau niște "mărci de olar" (semne specifice ale producătorului), ori semne de proprietate. S-a arătat însă că există situri în care semnele (diferite) de pe vase se numără cu sutele și se datează într-un interval de timp destul de redus; nu puteau exista așa de mulți meșteri olari. De aceea, poate fi luată în considerare și o semnificație simbolică, religioasă sau magică, măcar pentru unele dintre aceste semne¹¹. Varietatea acestor semne este remarcabilă; numai unele dintre ele sunt cruciforme¹². Vase cu semne în relief în formă de cruce, datate în secolul al VIII-lea, s-au descoperit la: Bratei, Fălcui, Izvoru, Obârșia Nouă, Sultana - vezi Repertoriul, nr. 155, 158-160, 162-166, 169, 171-174. (Nu în toate cazurile pot fi separate vasele din secolul al VIII-lea de cele din secolul al IX-lea). Semnificația acestor semne în relief rămâne încă neclară. Oricum, acelea dintre ele care sunt cruciforme pot fi puse în legătură cu credința creștină.

Așa puține cum sunt, obiectele prezentate mai sus ne arată că religia creștină a supraviețuit de-a lungul celei mai obscure etape a epocii migrațiilor. Dar în ce forme ?

După cum aminteam și în capitolul precedent, ritualurile funere din secolele VII-VIII prezintă o mare varietate. În primul rând, se constată existența unui număr apreciabil de morminte de incinerare, nu numai în secolul al VII-lea, ci și în cel următor (de fapt, incinerarea a supraviețuit în spațiul carpato-dunărean până în secolul al X-lea).

În Transilvania, grupul de cimitire de tip Mediaș (datat în secolele VII-IX) este caracterizat prin predominarea mormintelor de incinerare (chiar dacă și în cadrul acestora există și morminte de înhumare, dintre care foarte puține, circa 15 %, sunt orientate V-E)¹³. Cel mai important cimitir din grupul Mediaș este necropola nr. 2 de la Bratei, care se datează în secolele VIII-IX (nu există date sigure asupra datării ei și în secolul al VII-lea). Din cele 244 de morminte,

¹¹ P. Diaconu, *Din nou despre originea practicii mărcilor de olar*, "Pontica", 25, 1992: 355-358.

¹² Vezi o tipologie la Fiedler 1992: 156-168 (pentru necropolele de la Dunărea de Jos din secolele VII-IX).

¹³ Pentru grupul Mediaș, vezi, în general, Horedt 1986: 60-66.

210 sunt de incinerare și 34 de înhumare. Trei dintre mormintele de înhumare sunt orientate V-E (cu unele devieri). Este vorba de mormintele nr. 214, 220, 228. Primul dintre ele conține și cărbuni - ceea ce denotă, poate, un element de legătură cu ritul incinerării¹⁴. Celelalte morminte de înhumare au orientări dintre cele mai diverse. O altă mare necropolă birituală din secolele VII-VIII, care aparține grupului Mediaș, a fost cercetată la Berghin (jud. Alba). Din păcate, ea este practic inedită. Se cunosc numai câteva date sumare. În urma campaniei din anul 1994, numărul de morminte dezvelite ajunsese la 610 (dar unele dintre ele sunt de epocă romană). Din câte se știe, cele mai multe morminte sunt de incinerare¹⁵. În imediata apropiere de cimitirului de la Berghin, la Ghirbom, s-au descoperit două cimitire. Cel din punctul "Gruul Fierului" aparține grupului Mediaș. Cuprinde 8 morminte de înhumare și 11 de incinerare. Necropola vecină de la Ghirbom-"Gruul Măciuliilor", datată inițial în secolul al VII-lea, este în realitate din secolele IX-X¹⁶. Alte cimitire din grupul Mediaș sunt exclusiv de incinerare, ori cuprind doar foarte puține morminte de înhumare. Dintre cele datate în secolele VII-VIII, cele mai importante sunt cele de la Gușterița (inclus în Sibiu)¹⁷ și Turdaș (jud. Alba)¹⁸. În general, în grupul Mediaș, mormintele de înhumare orientate V-E sunt o raritate¹⁹. Se observă o anumită predominare a orientării E-V (cu capul la est). Din punct de vedere etnic, grupul Mediaș poate fi considerat slavo-roman (respectiv, slavo-român,

¹⁴ Zaharia 1977: 56, 91-94.

¹⁵ M. Blăjan, *Berghin*, în *Cronica 1994*: 9; Moga, Ciugudean 1995: 56.

¹⁶ I. A. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (comuna Berghin, jud. Alba)*, "Apulum", 18, 1980: 151-177; E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetările arheologice în cimitirul din secolul VIII e.n. de la Ghirbom-"Gruul Măciuliilor" (jud. Alba)*, "Apulum", 20, 1982: 139-154; Moga, Ciugudean 1995: 100; Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom (Gruul Fierului)*, "Apulum", 34, 1997: 255-271.

¹⁷ Th. Nägler, *Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit*, "Forschungen zur Volks- und Landeskunde", 14, 1971, 1: 63-73.

¹⁸ I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerare din sec. VIII la Turdaș (jud. Alba)*, AMN, 10, 1973: 641-652.

¹⁹ Vezi Horedt 1986: 60-66 și Idem, *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7-9 Jh. in Siebenbürgen*, "Zeitschrift für Archäologie", 10, 1976, 1: 35-57.

pentru secolul IX). Descoperirile funerare slave apar în Transilvania începând din secolul al VII-lea. Cel mai vechi cimitir slav de incinerare este cel (distrus) de la Dorolțu (jud. Cluj)²⁰.

În Transilvania secolului al VII-lea a mai existat și alt grup de cimitire, compus exclusiv din morminte de înhumație: cimitirele și mormintele izolate avare (și kutrigure) de la Gâmbaș, Aiud, Teiuș, Cornești, Cicău ș.a. Cimitire avare similare s-au descoperit și în Banat. Chiar dacă unele dintre aceste morminte sunt orientate V-E, ele nu intră în discuție, deoarece ele nu au cum să fie atribuite și populației romanice²¹.

O altă grupă de morminte de incinerare din prima jumătate a secolului al VII-lea, cu alte caracteristici, a fost identificată în zona Porților de Fier, la Balta Verde și Ostrovu Mare (și pe malul opus al Dunării, la Korbovo). Cele două morminte de incinerare păstrate din necropola de la Balta Verde, jud. Mehedinți erau făcute sub formă de tumuli în dunele de nisip de pe terasa Dunării. Arderea cadavrelor s-a făcut pe loc. Altă mică necropolă s-a descoperit în imediata apropiere, la Ostrovu Mare (trei morminte tumulare). Mormintele de la Balta Verde au fost atribuite unui grup slav pătruns dinspre vest, din Pannonia²², dar este o simplă presupunere. Elementele de ritual funerar (avem în vedere în primul rând casele de pietre și capacele urnelor) apropie mormintele de la Ostrovu Mare de cele dacice și daco-romane. Aceste detalii de ritual fac la fel de verosimilă ipoteza originii autohtone, daco-romane, a acestor morminte. Ele se pot data aproximativ în prima jumătate a secolului al VII-lea²³.

Cel mai important grup de cimitire din secolele VII-VIII este însă cel din zona Dunării de Jos (situat de o parte și de alta a fluviului, în special la est de gura Argeșului). El este caracterizat de biritualism. Totuși, nu în toate cazurile mormintele de incinerare și cele de înhumație au fost contemporane. După cum am încercat să

²⁰ Șt. Ferenczi, *O descoperire slavă timpurie în Transilvania*, AMN, 7, 1970: 565-572.

²¹ Pentru grupul de cimitire avare din Transilvania, vezi Horedt 1986: 66-72.

²² M. Comșa, *Die Slawen im karpatisch-donauländischen Raum im 6.-7.Jh.*, "Zeitschrift für Archäologie", 7, 1973, 2: 222.

²³ Vezi V. Boroneanț, I. Stângă, *Cercetările privind secolul al VII-lea de la Ostrovul Mare, com. Gogoșu, din zona hidrocentralei "Porțile de Fier II"*, "Drobeta", 3, 1978: 89-105; Fiedler 1992: 89-91; Madgearu 1997: 122-123.

demonstrăm, la Izvoru și Sultana mormintele de înhumatie aparțin unei faze mai târzii decât cea definită de mormintele de incineratie²⁴. Alte cimitire din acest grup, datate în cursul secolului al VIII-lea, s-au descoperit la: Obârșia Nouă (jud. Olt), Frătești (jud. Giurgiu), Chirnoși (jud. Călărași).

La Sultana, mormintele orientate V-E reprezintă doar 15,78% din totalul mormintelor de înhumatie (și 11 % din totalul mormintelor). În schimb, la Izvoru ele sunt ceva mai numeroase, adică 39,04 % din mormintele de înhumatie și 31,23 % din total. La Obârșia, procentul este și mai mare: 98,29 %, respectiv 89,34 %, dar trebuie avut în vedere faptul că acest cimitir este mai târziu (se datează în principal în secolul al IX-lea). Un cimitir mai mic s-a descoperit la Frătești (jud. Giurgiu): 29 de morminte de incineratie și 10 de înhumatie. Dintre acestea, câteva morminte de înhumatie sunt orientate V-E (numărul total nu este precizat). Datarea (parțială) în secolul al VIII-lea este probată de existența unui cercel de tip tirbușon²⁵.

Un grup de trei morminte de înhumatie (care făcea parte, probabil, dintr-o necropolă mai mare), a fost identificat la Stoicani (jud. Galați). Ele sunt orientate V-E. Inventarul lor a fost prezentat mai sus²⁶.

Un mormânt care nu poate fi încadrat în categoriile prezentate mai sus este cel de la Săcuieni (jud. Bihor). Pe cât se pare, el era de înhumatie, orientat V-E (a fost distrus). Inventarul recuperat cuprindea o fibulă digitată, care, tipologic, poate fi datată în secolul al VII-lea, căci se înrudește cu piesele cu placa în formă de liră. Mormântul mai conținea și un vas lucrat cu mâna de tip Tisa, specific pentru mediul avar timpuriu. Practicarea înhumației face puțin probabilă atribuirea acestui mormânt unui slav. În schimb, etnia romanică poate fi presupusă fără nici o dificultate, fără a fi însă singura posibilă²⁷.

²⁴ Madgearu 1997: 125-129.

²⁵ S. Dolinescu-Ferche, M. Ionescu, *La nécropole birituelle du VIIIe siècle à Frătești-Giurgiu*, "Dacia, NS", 14, 1970: 419-430; C. Isăcescu, *Noi date privind necropola feudală timpurie de la Frătești, jud. Giurgiu*, "Cercetări arheologice MNI", 5, 1982: 201-213. Nu cunoaștem numărul mormintelor orientate V-E din necropola inedită de la Platonești (jud. Ialomița).

²⁶ Petrescu-Dâmbovița, Dinu 1974: 91-95; Teodor 1995-1996: 219.

²⁷ N. Chidioșan, Z. Nannasy, *Un mormânt din perioada prefeudală descoperit la Săcuieni*, AMN, 5, 1968: 517-520. Nu credem că acest mormânt poate

Existența a numeroase morminte de incinerare, precum și a celor de înhumare, dar cu orientări diferite de cea creștină, poate fi interpretată ca un indiciu al neadoptării creștinismului de către o parte a populației romanice. La această concluzie au ajuns unii cercetători²⁸. Incinerarea a fost practică pe o scară destul de largă în secolele VII-X la Dunărea de Jos, în Moldova și în Transilvania. Abia din secolul al IX-lea se observă o preponderență a înhumării. **Problema reactivării incinerării în secolele VII-X este esențială pentru istoria epocii vechi a creștinismului românesc.**

Ar fi greu de admis o revenire la păgânism a populației romanice care se creștinase mai înainte, căci aceasta s-ar fi întâmplat numai dacă aderarea la creștinism s-ar fi făcut în mod silit, prin voința puterii seculare. Un caz de acest gen este cel al saxonilor botezați prin foc și sabie de Carol cel Mare, și care la scurt timp s-au răsculat, revenind la păgânism. În schimb, ipoteza rămânării la păgânism a unei părți a populației romanice, până în secolele VII-IX, este mai verosimilă. Argumentul ei fundamental este incompatibilitatea dintre creștinism și incinerare. Se afirmă astfel că "incinerarea intră în contradicție cu însăși esența doctrinei creștine"²⁹. La prima vedere, s-ar părea că așa este. Totuși, teologii - atât cei catolici, cât și cei ortodocși³⁰ - arată că incinerarea nu se opune nici unei dogme. Înhumarea nu este văzută ca o condiție a Învierii, ci doar ca un simbol ai ei. Se argumentează că, pentru Dumnezeu, Învierea este posibilă în egală măsură din cenușă, ca și din țărână. Pe de altă parte, Biserica a considerat, în mod tacit, înhumarea ca singurul rit funerar îngăduit creștinilor. Prin urmare, ne putem pune întrebarea dacă nu cumva

fi încadrat în grupul Mediaș (cum procedează K. Horedt), deoarece inventarul său este atipic.

²⁸ Teodorescu 1971: 1043; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III, București, 1971: 62-63; Baraschi 1977: 411-413; P. Diaconu 1985: 111 (care consideră că "fenomenul romanizării nu s-a produs concomitent cu procesul de creștinare"); P. Diaconu, *Sur l'histoire de Dobroudja au Moyen Âge*, "Dacia, NS", 32, 1988: 177-178; Zugravu 1997: 427, 492-496.

²⁹ Baraschi 1977: 409

³⁰ H. Leclercq, *Incineration*, în F. Cabrol, H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris, vol. VII/1: col. 506; N. Cotos, *Încenușarea și înmormântarea*, "Candela", 1925: 124-129, 414-416; Prelipceanu 1962: 423-424.

lipsa unei organizări bisericești superioare nu a permis și o anumită libertate în practicarea obiceiurilor funerare. Că a existat în secolele VII-VIII o neglijare a respectării unui ritual funerar anume, ne-o arată cimitirul nr. 2 de la Bratei, unde există nu mai puțin de 10 ritualuri diferite (5 de incinerare și 5 de înhumare). Nu există nici o dovadă că acolo s-a înmormântat o comunitate la fel de eterogenă din punct de vedere etnic și social.

Am avut prilejul să amintim că, în societatea daco-romană și apoi românească, până în secolul al XIV-lea, creștinismul a avut un caracter "popular", lipsit de ierarhie și de dogme, în care feluritele credințe de origine păgână s-au putut manifesta în voie. Persistența elementelor păgâne în ritualul funerar este, de fapt, o trăsătură generală a creștinismului din evul mediu timpuriu, chiar și în regiunile unde Biserica dispunea de o autoritate solidă, incomparabilă cu situația din spațiul daco-roman. Izvoarele consemnează lucruri aproape incredibile. Astfel, în anul 748, Sf. Bonifaciu era indignat de faptul că, în Gallia, unii preoți (!) sacrificau morților tauri și țapi, în cinstea idolilor păgâni³¹. Aceasta, la mai bine de două veacuri după creștinarea oficială a francilor. În Moravia, la câteva decenii după creștinare, mai persista ritualul păgân al omorârii pruncilor de sex feminin, care erau îngropați în afara cimitirelor³².

Printre supraviețuirile păgâne se număra și incinerarea. Saxonii continuau să se incinereze după convertirea lor forțată la creștinism - ceea ce a atras sancțiuni grave din partea autorităților bisericești și laice. În 785, Conciliul de la Paderborn a instituit pedeapsa cu moartea pentru cei care mai practicau arderea morților. Incinerarea a persistat și în unele părți din Polonia, după creștinarea oficială (din 966), chiar până în secolul al XII-lea³³.

Desigur, toate acestea sunt situații excepționale, dar ele mărturisesc tenacitatea cu care au rezistat obiceiurile păgâne, chiar atunci când Biserica era capabilă să le reprime. Unele ritualuri au fost

³¹ Salin 1959: 36, 488.

³² Nicolăescu-Plopșor, Wolski 1977: 237.

³³ Salin 1952: 5, 233-235, 358; Salin 1959: 34; E. Dabrowska, *Contribution à l'introduction du rite funéraire à inhumation chez les Slaves occidentaux du Haut Moyen Âge*, în *Actes du VIIe Congrès international des sciences pré- et protohistoriques*, 2, Praga, 1971: 1225-1226; Spinei 1995: 87-88.

tolerate, de nevoie. Astfel, a fost permisă depunerea în morminte a armelor sau chiar a unor ofrande alimentare (în Gallia merovingiană, de exemplu). De fapt, Biserica nu a intervenit în reglementarea riturilor funerare, înaintea secolului al VIII-lea. Persistența obiceiurilor păgâne în domeniul funerar a fost, oricum, generală, căci acesta este domeniul cel mai conservator al culturii populare; după cum observa cineva, "creștinarea obiceiurilor funerare nu s-a făcut decât foarte încet, și poate că ea nu a reușit niciodată"³⁴.

Având în vedere cele expuse mai sus, se poate presupune că, în anumite condiții, romanicii creștini au putut continua practicarea incinerăției. Conviețuirea cu slavii a putut stimula o revenire la acest rit. Pe de altă parte, creștinarea autohtonilor rămași păgâni până prin secolele VI-VIII (și, eventual, și a unor slavi) a putut avea loc cu menținerea vechilor obiceiuri funerare. De aceea, unii cercetători consideră că măcar unele dintre mormintele de incinerăție din secolele VI-IX pot aparține unor creștini³⁵. Firește, aceasta nu înseamnă că mormintele despre care vorbim sunt creștine. Există această posibilitate, dar ea, deocamdată, nu este dovedită de nimic. Se invocă astfel prezența unui așa-numit filacteriu în cimitirul de incinerăție de la Sărata Monteoru (dar am văzut că piesa nu are de fapt caracter creștin), precum și urna mormântului 109 de la Bratei, care are o cruce pe fund (o "marcă de olar")³⁶. Aceste argumente nu sunt totuși concludente. "Filacteriul" de la Sărata Monteoru pare să fie un obiect profan (un recipient pentru parfum); apoi, chiar dacă ar fi un filacteriu (adică, o amuletă), el nu ar atesta decât unele practici *magice*, nu neapărat creștine. Semnul de pe fundul vasului de la Bratei are, în principiu, semnificație creștină, dar pentru producătorul lui. Până acum nu a apărut nici un obiect creștin într-un mormânt de incinerăție din spațiul românesc nord-dunărean. În schimb, se cunoaște o cruce de tip engolpion descoperită într-un mormânt de incinerăție din

³⁴ G. Sanders, *Les chrétiens face à l'épigraphie funéraire latine*, în vol. *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques, Bucarest-Paris, 1976: 293.

³⁵ Zaharia 1977: 98-99; Teodor 1978: 19; Bârză 1980 a: 83; Teodor 1981: 15, 47; Barnea 1985: 98; Teodor 1988: 79; Bârză, Brezeanu 1991: 208; Dolinescu-Ferche 1992: 150; Olteanu 1997: 296-297.

³⁶ Zaharia 1977: 99.

secolul al IX-lea de la Preslav (nord-estul Bulgariei), aparținând culturii Dridu³⁷ - ceea ce aduce un argument în sprijinul compatibilității dintre creștinism și incinerare.

În sprijinul practicării incinerății de către unii creștini vin câteva reminiscențe ale acestui rit, păstrate în obiceiurile de înmormântare românești. Au existat până în plin secol XX cazuri de incinerare a unor morți care au fost deshumați pentru că se credea că ei deveniseră strigoi. Obiceiul este atestat încă din secolul al XVII-lea, în pravilele românești, care interziceau aceste incinerări³⁸. Aici este vorba de perpetuarea în cazul unui grup marginal (strigoii) a unui rit abandonat de restul societății. Alteori, incinerăția este atestată în unele mărturii folclorice ca un rit instituit ca pedeapsă pentru unele fapte grave (trădare etc.)³⁹. Pe de altă parte, chiar în ritul înhumației se constată unele reminiscențe ale incinerății: obiceiul "arsului mortului", atestat prin Oltenia, care prevede aprinderea unor fuioare de cânepă sau de câlți, așezate împrejurul mormântului, a doua zi după înmormântare⁴⁰. Mai amintim în acest context faptul că în folclorul românesc s-au păstrat unele reminiscențe ale unui ritual funerar arhaic, deosebit și de incinerare și de înhumație, și anume cel al expunerii cadavrului la poalele unui arbore, în arbore, sau al introducerii sale într-o scorbură⁴¹.

Mai există și problema apartenenței etnice a celor incinerați. Este foarte probabil ca, în general, mormintele de incinerare din cimitirele dunărene să fi aparținut unor slavi⁴². În cartea noastră anterioară am presupus că aceste grupuri de slavi care s-au incinerat au fost înlocuite de comunitățile romanice care au reocupat siturile abandonate anterior, după o perioadă de refugiere în zone mai ferite. Acești romanici ar fi autorii momintelor de înhumație din cimitirele

³⁷ Zaharia 1977: 99; Spinei 1995: 91.

³⁸ Ionescu 1972: 498; Ghinoiu 1985: 148-149; Spinei 1995: 92-93.

³⁹ Vezi P. Tutungiu, *Les rites d'incinération dans quelques ballades roumaines*, "Ethnologica", 1978, nr. 1: 17-20.

⁴⁰ Ionescu 1972: 491-494.

⁴¹ I. Taloș, *Miorița și vechile rituri funerare la români* (I), "Anuarul Arhivei de Folclor", 3-4, Cluj-Napoca, 1983: 15-35; Idem, în "Steaua", 1983, 5: 40-44, 56; A. Oișteanu, *Motive și semnificații mito-simbolice în cultura tradițională românească*, București, 1989: 133-144, 163-164.

⁴² Vezi Zugravu 1997: 494-496.

birituale⁴³. Nu putem împărtăși însă punctul de vedere exagerat până la tendențiozitate al lui Uwe Fiedler, pentru care mormintele de incinerare sunt toate slave, iar cele de înhumare bulgare. Romanicii (am putea spune deja, românii) nu apar nicăieri în cartea lui Fiedler, deși nimic nu ne permite să afirmăm dispariția totală a romanității de la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII (am încercat să demonstrăm acest fapt în lucrarea despre "Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos").

Problema mormintelor de incinerare din secolele VII-IX rămâne, după părerea noastră, deschisă. În actualul stadiu al cercetării, se poate spune doar că ea a putut fi, eventual, practică și de către romanicii creștini, fără a exista și o dovadă în acest sens.

În acest caz, suntem oare îndreptățiți să afirmăm că procesul de creștinare s-a încheiat în secolele VI-VII, așa cum apreciază⁴⁴ mai mulți cercetători? În sprijinul acestei afirmații vine descoperirea de obiecte creștine în întregul teritoriu al romanității nord-dunărene. Ele nu ne pot însă determina să trecem cu vederea reactivarea incinerării, în secolele VII-IX. Din două una: ori creștinarea nu i-a cuprins pe toți romanicii nord-dunăreni, ori acest proces a avut un caracter relativ și nedesăvârșit, din punct de vedere calitativ. Împotriva primei alternative se poate argumenta că mormintele de incinerare nu au fost descoperite în zone marginale, unde nu sunt cunoscute obiecte cu caracter creștin. Dimpotrivă. Deci, nu se poate vorbi de unele limite geografice ale procesului de difuzare a creștinismului. S-ar putea admite, cel mult, existența unor păgâni și a unor comunități păgâne, în mijlocul comunităților creștine. Dar, ar fi fost oare cu putință o asemenea situație? Să ne reamintim cele discutate pe marginea caracterului popular al creștinismului daco-roman și a relativității procesului de creștinare (vezi p. 58-60). Am văzut că proporția elementelor păgâne din creștinismul românesc a fost atât de mare, încât unii au fost tentați să afirme că românii sunt creștini doar cu numele. Nu este aici locul unei prezentări - oricât de sumare - a acestor elemente de origine păgână, și nici al unei comparații între creștinismul popular românesc și cel al altor popoare. Ceea ce trebuie să avem în vedere este că, nicăieri, creștinarea nu a fost deplină. La sfârșitul

⁴³ Madgearu 1997: 129.

⁴⁴ Dobrescu 1910: 123; Sacerdoțeanu 1936: 197; Reli 1937: 44-45; Gh. Coman 1980 b: 127; Barnea 1985: 92.

Evului Mediu, regiuni întregi ale Europei păreau că nu ar fi fost niciodată evanghelizate, deși, oficial, ele erau demult creștinate prin activitatea misionară sau prin inițiativa puterii seculare⁴⁵.

Deoarece creștinarea s-a făcut, în general, cu menținerea unor elemente păgâne, orice proces de creștinare are un caracter relativ. De aceea, se poate spune că, practic, încheierea creștinării nu înseamnă dispariția rămășițelor păgâne⁴⁶. Momentul în care se încheie procesul de creștinare poate fi fixat, în mod convențional, atunci când toți membrii unei comunități sau ai unui popor mărturisesc credința în dogmele fundamentale ale creștinismului, deși ei sau unii dintre ei pot păstra și credințe și obiceiuri necreștine.

În cazul romanității nord-dunărene, convertirea la noua religie s-a făcut **fără rezistență**, deoarece această convertire a însemnat o împletire liberă a credințelor vechi și noi, într-un fel de **sincretism creștino-păgân**. Nu a putut exista o rezistență la creștinism, deoarece ea nu ar fi avut cui să i se opună, căci nu exista o ierarhie bisericească, sprijinită de o putere laică. În aceste împrejurări, **odată pătruns într-o comunitate, creștinismul a putut să-i câștige de partea sa pe toți membrii ei**, într-un timp destul de scurt. De aceea, se poate afirma că **procesul de creștinare s-a încheiat atunci când noua religie a pătruns în toate comunitățile romanice de la nordul Dunării**. Dacă ne bazăm pe repartiția destul de uniformă a descoperirilor arheologice creștine, se poate aprecia că acest fapt s-a petrecut într-adevăr prin **secolele VI-VIII**. Accentuăm că este vorba de o **creștinare relativă**, care implica persistența a numeroase elemente păgâne (între care se putea număra și incinerarea), în cadrul unei religii care nu dispunea de o organizare superioară. **Doar în acest sens se poate afirma că în secolele VI-VIII s-a încheiat creștinarea romanilor nord-dunăreni**.

⁴⁵ Schmitt 1976: 348.

⁴⁶ Vezi acum și considerațiile lui Teodor 1995-1996: 221-225.

Concluzii

În cursul secolelor VI-VIII, creștinismul s-a răspândit, în linii mari, pe întregul teritoriu nord-dunărean locuit de populația romană. Acest proces s-a desfășurat concomitent cu extinderea ariei romanizate, căci tot pe atunci s-a încheiat romanizarea tuturor dacilor din afara fostei provincii. Această coincidență nu este întâmplătoare. Ea ne arată că răspândirea creștinismului în acele teritorii unde noua religie nu pătrunsese decât sporadic în secolele IV-V a fost corelată cu desăvârșirea romanizării acelor zone. Cu alte cuvinte, **romanizarea și creștinarea au fost două procese inseparabile și convergente**. Deoarece creștinismul devenise o componentă a spiritualității romane, romanizarea aducea după sine și creștinarea. Pe de altă parte, convertirea la noua religie a facilitat strânsa conviețuire - mergând până la căsătorii mixte - dintre cei recent romanizați și populația descendentă din coloniștii romani. Deci, **între cele două procese de acculturare s-a stabilit o relație de tip "feed-back"**. În această perspectivă, creștinarea a jucat rolul unui factor de consolidare a romanității.

Problema care se ridică este dacă acest proces a fost susținut doar de către forțele proprii ale romanității nord-dunărene, ori dacă el a fost determinat de un impuls venit din afară, adică de imigrarea unor mase de romani creștini, care ar fi transplatat romanitatea și creștinătatea în ținuturile care ar fi fost până atunci barbare și păgâne. După părerea noastră, adevărul este undeva la mijloc. Pe de o parte, expansiunea romanității creștine în teritoriile din afara fostei Dacii Romane s-a datorat și afluxului de locuitori de peste munți, din Transilvania - un proces demografic și economic care ține de "durata

lungă" a istoriei și care este de luat în considerare și pentru mileniul I. Aceste deplasări de populație au îngăduit pătrunderea tot mai intensă, în mediul care se afla deja sub o puternică influență romană, a agenților de romanizare și creștinare. Pe de altă parte, în teritoriul nord-dunărean au ajuns, de-a lungul perioadei de care ne-am ocupat, și romanici originari din Imperiu. Unii au fost luați prizonieri de războinicii barbari care își aveau bazele de atac în Muntenia și Moldova; alții s-au refugiat de bună voie în afara Imperiului, din cauza presiunii fiscale care devenea din ce în ce mai împovărătoare în Imperiul Romano-Bizantin, ori din alte motive. Prezența acestor romanici nord-dunăreni, care erau creștini și care veneau dintr-o societate în care Biserica era o forță, a contribuit atât la desăvârșirea romanizării localnicilor, cât și la evanghelizarea lor.

De fapt, ar fi o mare greșeală dacă am privi romanitatea nord-dunăreană ca o lume izolată de cea a Imperiului de la sudul Dunării. Teritoriul de formare a poporului român și a limbii române se întindea pe ambele maluri ale Dunării. Tot așa, creștinătatea nord-dunăreană stă în continuarea celei sudice. Relațiile dintre cele două arii au fost permanente și, tocmai din acest motiv, prezența la nordul fluviului a unei romanități creștine nu se datorează unui incident, unei mutări bruște a populației de pe un mal pe altul. Desigur, dizlocarea romanității sud-dunărene, petrecută în secolul al VII-lea, a împins la nordul Dunării unele comunități. Dar acest fapt nu a fost decât un caz particular al unui fenomen de durată lungă: circulația populației între cele două maluri ale fluviului. El nu a putut determina decât o consolidare a unei realități preexistente: romanitatea nord-dunăreană. În chip analog, creștinarea populației nord-dunărene nu s-a produs ca urmare a unui masiv transfer de populație creștină sud-dunăreană, deși creștinătatea de la nordul fluviului a fost în permanență alimentată de fluxul romanicilor creștini care veneau din Imperiu. În răspândirea creștinismului în Muntenia și Moldova, rolul principal l-a avut totuși teritoriul fostei provincii romane. Altfel nu ne-am putea explica de ce creștinismul românesc a conservat o serie de elemente arhaice și nu a primit unele inovații produse în restul creștinătății. Se poate vorbi, de aceea, de o anumită izolare a creștinismului dacoroman și, în general, a romanității nord-dunărene. În această lumină, nu poate fi admisă vechea teorie împărțită, între alții, de D. Onciul

și C. Auner¹, după care răspândirea creștinismului la nordul Dunării a fost cu precădere o consecință a dizlocării romanității sud-dunărene de către invaziile avaro-slave. Descoperirile arheologice arată că difuziunea creștinismului în aria fostei provincii romane căpătase proporții considerabile înaintea acestui eveniment. Există, deci, o **continuitate între creștinismul daco-roman al secolului al IV-lea și cel al secolelor VI-VII și, tot așa, o continuitate între acesta din urmă și cel românesc de mai târziu.**

Lexicul creștin fundamental al limbii române este de origine latină. Aceasta înseamnă că între creștinismul daco-roman și cel românesc există, cu necesitate, o continuitate. Cu alte cuvinte, este exclusă o eventuală revenire la păgânism prin secolul al VII-lea și o recreștinare ulterioară, căci, în acest caz, lexicul fundamental creștin ar fi fost slav. Dacă ar fi avut loc o recreștinare într-o epocă ulterioară secolului al VII-lea, ea nu ar mai fi putut genera o terminologie de origine latină, căci în acea perioadă populația, pe care acum o putem numi protoromână, se afla în contact nemijlocit cu o arie în care limba latină dispăruse din Biserică. Nu trebuie să uităm nici împrejurarea că unii termeni creștini din limba română (*biserică*, de exemplu) sunt martori ai epocii de început a răspândirii creștinismului (secolul al IV-lea), ei neputându-se forma prin calchierea târzie a termenilor echivalenți din greacă sau slavonă.

În strânsă legătură cu relativa izolare a creștinătății stă **caracterul popular** al religiei daco-romane și românești, în epoca migrațiilor. Acest specific se referă atât la lipsa unei instituționalizări, cât și la sinteza liberă a elementelor creștine și păgâne. Ambele caracteristici au avut drept urmare geneza unei religiozități străine de noțiunile de dogmă și erezie, în care, așa cum spunea P. P. Panaitescu, "din punct de vedere românesc, fiecare este liber să creadă așa cum înțelege el"². De aici, largă toleranță care s-a manifestat și mai târziu, după apariția Bisericii instituționalizate, în secolul al XIV-lea.

Altă consecință a caracterului popular al creștinismului nord-dunărean a fost **relativitatea procesului de creștinare**. Dacă acesta

¹ Onciul 1968: I, 253-255; II, 9-12, 163-164; Auner 1902: 51-53. Dobrescu 1910: 122-123 considera că prin această admigrație s-a încheiat creștinarea.

² Panaitescu 1969: 103.

ar fi judecat după exigențele unei Biserici temeinic organizate canonic, atunci el ar fi considerat unul superficial. De fapt, o anumită doză de superficialitate în creștinare există peste tot, inclusiv în culturile unde Biserica a fost foarte puternică. În cazul creștinismului românesc, sincretismul creștino-păgân a fost mai accentuat, dar el nu a împiedicat profunda asimilare a ideilor creștine. Lucian Blaga observa că: "Poporul românesc nu s-a juruit motivelor sacrale, ci își merge drumul său interior, înscris în structura ce-l diferențiază de alte popoare. Cultura biblică și bisericească sunt asimilate în spirit creator. Surprindem în funcția creatoare, pe care cultura biblică și bisericească o dobândesc cu prisosință în sufletul poporului nostru, o particularitate care aparține, precum bănuim, și celorlalte popoare balcanice, dar care ne deosebește de popoarele apusene, mai ales germanice, și nu mai puțin de poporul rusesc (...). Poporul nostru asimilează preceptele în chip mai organic și într-un fel mai puțin conștient"³. La rândul său, Nicolae Iorga aprecia că religia creștină "are rădăcini nesfârșit de adânci în sufletul țaranului român"⁴.

Modul în care s-a făcut creștinarea, în condițiile inexistenței presiunilor unor autorități religioase sau politice, a avut un rol paradoxal. Pe de o parte, a permis geneza unui **sincretism creștino-păgân**, dar, pe de altă parte, a fost condiția asimilării mai profunde a ideilor creștine. Datorită duratei și caracterului pașnic al convertirii, "creștinismul intra în însăși plămădirea poporului român, se făcea una cu el, devenindu-i progresiv normă de viață morală, îndreptar spiritual, tărie de susținere"⁵. Astfel, "creștinismul a pătruns în sufletele românilor, pătrunzând în toate fibrele lor, odată cu zămislirea lor ca popor. De aceea, cine a fost român în cursul vremurilor, a fost totodată și creștin"⁶. Deci, convertirea la noua religie a avut un anumit rol în întărirea romanității nord-dunărene, în însăși etnogeneza românilor. De aceea, diverși cercetători consideră că religia creștină poate fi considerată un factor al romanizării⁷. De fapt, în toată partea

³ L. Blaga, *Trilogia culturii. Spațiul mioritic*, București, 1969: 187.

⁴ Iorga 1985 a: 186.

⁵ I. Coman 1979 a: 316.

⁶ Reli 1937: 56.

⁷ De exemplu: Vulpe 1979: 18-22; I. Coman 1979 a: 344; G. Coman 1980 b: 122-123; Popescu 1994: 48.

occidentală a Imperiului Roman, evanghelizarea mediului rural a condus la o intensificare a romanizării⁸.

Din cele expuse în această lucrare se poate vedea că romanizarea a fost îndeaproape urmată de creștinare. Creștinarea a fost un factor secundar, dar numai în ordine cronologică, în sensul că a intervenit mai târziu decât ceilalți factori ai romanizării (armata, urbanizarea, așezarea coloniștilor latinofoni). În fond, creștinismul a devenit un factor de romanizare atunci când el era predicat în limba latină. Or, pentru a fi posibil acest fapt, convertiții trebuiau să știe deja limba latină. De aceea, ni se pare mai potrivit să considerăm creștinismul ca un factor nu al romanizării propriu-zise, ci al desăvârșirii romanizării. În orice caz, "creștinismul nu poate fi disociat de procesul de romanizare (...); creștinismul a constituit pentru daco-romani forma principală de manifestare spirituală, un element de organizare socială și mai ales principalul, sau una din principalele forme de legătură cu Imperiul Roman"⁹.

Ideea legăturii indisolubile dintre creștinare și romanizare a fost exprimată de numeroși istorici¹⁰. Creștinarea a fost condiționată de romanizare, deoarece asimilarea valorilor romanității constituia baza de plecare în convertirea la creștinism. Pe de altă parte, propovăduirea noii religii implica existența măcar a bilingvismului daco-latin. Convertirea la creștinism putea fi, în această privință, și un factor al renunțării definitive la limba autohtonă, în favoarea latinei, care căpăta un prestigiu sporit prin faptul că devenea limbă liturgică¹¹.

Condiționarea creștinării de către romanizare - **în zonele și în epoca în care a existat romanizare** - a fost expresia faptului că noua religie aparținea universului cultural greco-roman și că ea nu putea fi asimilată decât de către o populație care se dovedise receptivă la valorile acestei culturi (cu care creștinismul se identificase, începând din secolul al IV-lea), și care se simțea solidară cu lumea romană. Rezistența la romanizare, în schimb, s-a exprimat, în cazul majorității

⁸ Vezi Masai 1977: 43.

⁹ Gudea 1987: 90.

¹⁰ Vezi, de exemplu: Vulpe 1979: 16-22; G. Coman 1980 b: 121-130; Barnea 1985: 92, Popescu 1994: 30-56; Gudea, Ghiurco 1988: *passim*; Teodor 1995-1996: 216.

¹¹ Vulpe 1979: 18.

barbarilor germanici, prin adoptarea ereziei ariene, care menținea opoziția față de romanicii ortodocși. Convertirea la ortodoxie a adus după sine și asimilarea barbarilor respectivi.

Relația dintre creștinare și romanizare nu se limitează la aceste aspecte generale. După cum aminteam mai sus, convertirea la creștinism a autohtonilor a putut ușura încheierea de căsătorii mixte cu romanicii creștinați anterior. Astfel, stabilirea identității de religie a avut un anumit rol în omogenizarea etnică - verigă esențială a procesului de etnogeneză. La fel de însemnate sunt și consecințele pe care le-a avut creștinarea pentru conștiința de sine colectivă. În cursul epocii migrațiilor, populația daco-romană a păstrat conștiința originii romane și a apartenenței la Imperiu. Altfel nu s-ar fi conservat numele etnic *român*. Or, conștiința originii romane implică și o conștiință a profunde diferențieri față de ceilalți: migratorii, adică barbarii. Se apreciază că, în menținerea unei asemenea conștiințe de sine, un rol însemnat a fost jucat de creștinism, căci între romanici și barbari nu se interpunea doar diferența etnică, dar și cea religioasă, creștini / păgâni¹². Că a existat, într-adevăr, un rol formativ al creștinismului în geneza conștiinței de sine a romanității nord-dunărene, ne-o arată, în primul rând, sinonimia termenilor *român* și *creștin*, în limba populară. Lingvistul C. C. Diclescu explica astfel această situație: "O identificare așa de adâncă a naționalității cu religiunea nu există la alte popoare. De aci rezultă că a trebuit să fie un timp când această identificare era o realitate, când pentru români nu existau alți creștini decât ei înșiși și când oricine, prin faptul că era creștin, devenea în același timp și român"¹³.

Biserica și-a asumat și o funcție de asigurare a coeziunii sociale, în anumite teritorii unde autoritatea puterii seculare dispărea treptat, din cauza invaziilor barbare. Este cunoscut exemplul episcopului Severinus din Noricum, care își transformase prestigiul ecleziastic în temelie al unei puteri în egală măsură politice, într-o vreme în care acea comunitate romanică nu mai putea fi apărată de Imperiu. Izvoarele - atâtea câte sunt - lasă să se întrevadă faptul că "pe măsură

¹² I. Zamfirescu, *Spiritualități românești*, București, 1941: 31; Gh. Coman 1979: 210; Diaconescu, Opreanu 1989: 591, 594; Popescu 1994: 138.

¹³ Diclescu 1910: 29.

ce autoritatea Imperiului slăbea, doar Biserica mai asigura coeziunea romanității orientale"¹⁴. Desigur, la nordul Dunării nu exista o ierarhie bisericească. Existau însă preoți de sat, sau "stareți de biete schituri de lemn"¹⁵, care au menținut vie Biserica. Astfel, "este probabil că sentimentul creștin, prin puterea lui de a stăpâni sufletele și de a le impune o disciplină de suferință răbdătoare, a constituit principala pârghie de rezistență împotriva valurilor năvălitoare. În mod necesar, această rezistență s-a tradus și într-un act politic, caracterizat prin păstrarea unei conștiințe de neam și prin evitarea amestecului cu vreuna din gințile năvălitoare"¹⁶.

Creștinarea populației romanice nord-dunărene nu a fost, așadar, doar un proces cu semnificații religioase. Consecințele sale au marcat profund geneza și supraviețuirea poporului român. O supraviețuire în cadre modeste, care au părut a fi o "retragere din istorie". Prin creștinism, însă, comunitățile romanice devenite apoi românești se simțeau poate participante nu doar la misterul cosmic, ci și la lumea imperială din care odinioară făcuseră parte.

¹⁴ Condurachi, Ștefan 1970: 18.

¹⁵ Iorga 1940: 13-14.

¹⁶ I. Zamfirescu, *op. cit.*: 31.

Repertoriul vestigiilor creștine din secolele IV-VIII

I. Secolul al IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea

A. Descoperiri cu caracter creștin sigur

a. Din teritoriul fostei provincii Dacia

(nu include piese descoperite la Drobeta-Turnu Severin, Hinova, Orșova, Mehadia, Celei-Sucidava, Slăveni, Romula, adică în fortificațiile aparținând Imperiului)

1) Alba Iulia (Apulum), jud. Alba. Opaț de producție locală, decorat pe fund cu o cruce de tip latin. Diametrul: 5,2 cm. Secolul al IV-lea. Din fostele terme (?). Planșa IV/1. **C. Băluță**, "Apulum", 9, 1971: 701-704; **Horedt 1982**: 218, nr. B. 1; **Dănilă 1982**: 734, nr. 3; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 22; **Dănilă 1986 a**: 73, nr. 2; **Gudea, Ghiurco 1988**: 153, A. f. c. 2; **Zugravu 1997**: 291.

2) Alba Iulia (Apulum), jud. Alba. Opaț decorat pe fund cu o cruce asimetrică încadrată într-un cerc. Secolul al IV-lea. **Macrea 1947**: 293, nota 3; **C. Daicoviciu 1948**: 121, nr. 8; **Russu 1958**: 315, nr. 1 b; **Protase 1966**: 152, nr. 11; **Horedt 1982**: 219, nr. C. 1; **Gudea, Ghiurco 1988**: 155, A. f. c. 6; **Zugravu 1997**: 291.

3) Băile Herculane, jud. Caraș-Severin. Inel de aur cu o gemă ornamentată cu un păun care ține în gheare un delfin (simboluri tipic creștine). Secolul al IV-lea. Nu se cunosc condițiile descoperirii. Planșa III/4. **C. Daicoviciu 1948**: 121, nr. 10 (amplasat la Mehadia); **Protase 1966**: 152, nr. 12; **Moga 1974**: 260-261; **Mărghitan 1980**:

166; **Dănilă 1984** c: 157; **Rusu 1984**: 58, nr. 7; **Gudea, Ghiurco 1988**: 172, B. b. 6 (care datează în secolul al III-lea).

4-6) **Biertan**, jud. Sibiu. Candelabru de bronz (*donarium*) compus dintr-un disc cu reprezentarea monogramei lui Hristos (*chrismon*) și o tăbliță cu inscripția ajurată EGO ZENOVIVS VOTVM POSVI; cană și lighean de bronz destinate liturghiei. Secolul al IV-lea. Descoperite în condiții necunoscute. Planșa III/3. **Horedt 1944**: 10-16; **C. Daicoviciu 1948**: 121, nr. 6; **Russu 1958**: 317-318, nr. 4; **Protase 1966**: 144-145, nr. 2; **C. Daicoviciu 1969**: 522-525; **Giurescu 1970**: 473-478; **Păcurariu 1980**: 87-88; **Horedt 1982**: 218, nr. B. 2; **Rusu 1984**: 58, nr. 11; **Barnea 1985**: 101, nr. II. 17; **Gudea, Ghiurco 1988**: 136-138, A. a. 1-3; **Zugravu 1997**: 290.

7) **Cristești**, jud. Mureș. Fragmente ceramice decorate cu cruci încadrate de palmete. Produse în atelierele ceramice locale, în secolul al IV-lea, eventual și în secolul al III-lea. **A. Zrinyi, Așezarea romană de la Cristești și legăturile ei cu Gallia**, "Marisia", 7, 1977: 96-97, pl. LII/2; **Horedt 1982**: 219, nr. C. 3; **Dănilă 1982**: 740, nr. 23; **Barnea 1983**: 262-263; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 25; **Gudea, Ghiurco 1988**: 197, D. d. 1; **Rusu 1991**: 77, Pl. IV/5-6.

8) **Micăsasa**, jud. Sibiu. Fund de vas cu *chrismon* și inscripție creștină incizate după ardere. Inedit. Secolul al IV-lea. **Rusu 1984**: 60, nr. 70; **Gudea, Ghiurco 1988**: 188, C. c. 6.

9) **Moigrad (Porolissum)**, jud. Sălaj. Fund de strachină decorat cu un *chrismon*, cu alte simboluri creștine (Copacul Vieții, Porumbelul) și cu inscripțiile: IVIVATIS IN DEO, I(N) (CHRISTVM) VNVM (VICTORIA) și EGO ...VLVS VOT(um) P(osui). Întregirea ultimei inscripții în EGO ZENOVIVS VOT(um) P(osui) a fost abandonată de N. Gudea în studiul său din 1993. Probabil potir euharistic. Descoperire întâmplătoare. Producție locală. A doua jumătate a secolului al IV-lea. Planșa III/5. **Gudea 1979**: 515-523; **Horedt 1982**: 218, nr. B. 4; **Dănilă 1982**: 738, nr. 19; **Petolescu 1983**: 146-147; **Rusu 1984**: 60, nr. 72; **Barnea 1985**: 101, nr. II. 16; **Gudea, Ghiurco 1988**: 138-140, A. c. 1; **Gudea 1993**: 151-160; **N. Gudea, Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. III. Reinterpretarea simbolului numit "Copacul vieții"**, AMP, 20, 1996: 115-123; **Zugravu 1997**: 289.

10) Moigrad (Porolissum), jud. Sălaj. Strachină cu un *chrismon* incizat pe fund, după ardere. Secolul al IV-lea. **A. V. Matei, D. Tamba**, *O nouă descoperire paleocreștină la Porolissum*, AMP, 11, 1987: 191-196; **Gudea, Ghiurco 1988**: 140-141, A. c. 2; **Zugravu 1997**: 289.

11) Răcari, jud. Dolj. Candelabru de bronz (suport pentru opaițe), fragmentar, ornamentat cu peștișori. Probabil dintr-o biserică. Secolele IV-V. **Toropu 1976**: 169; **Rusu 1984**: 61, nr. 89; **Gudea, Ghiurco 1988**: 147, A. e. 8.

12) Sarmizegetusa, jud. Hunedoara. Opaiț de producție locală, ornamentat pe disc cu o cruce formată din două cercuri concentrice și patru triunghiuri. Diametrul: 5 cm. Secolul al IV-lea. Planșa III/2. **C. Băluță**, *O lucernă paleocreștină din Dacia*, "Apulum", 6, 1967: 619-623, **Horedt 1982**: 219, nr. C. 9; **Dănilă 1982**: 735, nr. 8; **Rusu 1984**: 61, nr. 93; **Barnea 1985**: 101, nr. II. 19; **Dănilă 1986 a**: 77, nr. 14; **Gudea, Ghiurco 1988**: 150, A. f. b. 3; **Zugravu 1997**: 290.

13) Sarmizegetusa, jud. Hunedoara. Opaiț de producție locală (imitație după un tip italic). Decorat cu o cruce imprimată pe fund. Datat aproximativ la mijlocul secolului al V-lea. **Diaconescu 1995**: 262-263, nr. 2, pl. II/3; **Zugravu 1997**: 291.

14) Sarmizegetusa, jud. Hunedoara. Strachină fragmentară cu un *chrismon* incizat după ardere. Secolul al IV-lea. Planșa IV/4. **H. Daicoviciu 1981**: 619-623; **Dănilă 1982**: 734, nr. 7; **Rusu 1984**: 61, nr. 93; **Barnea 1985**: 101, nr. II. 18; **Gudea, Ghiurco 1988**: 141, A. c. 3.

15) Turda (Potaissa), jud. Cluj. Opaiț de tip nord-african decorat cu *chrismon* pe disc. Sfârșitul secolului IV, primul sfert al secolului V. Planșa III/1. **Protase 1966**: 149, nr. 6; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 27; **Dănilă 1986 a**: 77, nr. 15; **Gudea, Ghiurco 1988**: 148, A. f. a. 1; **Rusu 1991**: 90, nota 38; **Bărbulescu 1994**: 181; **Diaconescu 1995**: 259-262, Pl. II/ 1 (care stabilește datarea corectă); **Zugravu 1997**: 291.

16) Zlatna (Ampelum), jud. Alba. Monument funerar păgân creștinat prin incizarea ulterioară a unei cruci (în cursul secolului al IV-lea). **C. Daicoviciu 1936**: 206-207; **C. Daicoviciu 1948**: 120, nr. 1; **Rusu 1958**: 326-327; **Protase 1966**: 151, nr. 10; **Horedt 1982**:

219, nr. C. 11; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 24; **Gudea, Ghiurco 1988**: 185-186, C. a. 5.

b. Din afara fostei provincii Dacia

17) **Budureasca**, com. Fântânele (sat Vadu Săpat), jud. Prahova. Vas lucrat cu mâna, decorat cu patru cruci în formă de X. Dintr-o așezare din secolele IV-V. Planșa IV/5. **Teodorescu 1984**: 97, fig. 28/1; **Dănilă 1984 a**: 552; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 71; **Popescu 1994**: 174, nr. 5, Pl. I/5.

18) **Cireșanu**, com. Baba Ana, jud. Prahova. Fragment ceramic lucrat la roata înceată, decorat prin incizie cu o cruce monogramatică dublă. Dintr-o așezare din secolul al V-lea. **Teodorescu 1984**: 97, fig. 28/2; **Dănilă 1984 a**: 549; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 71 (localizat la Budureasca); **Popescu 1994**: 174, nr. 1, Pl. I/1.

B. Descoperiri cu caracter creștin nesigur

a. Din teritoriul fostei provincii Dacia

19) **Cărbunari**, jud. Caraș-Severin. Fragment de cărămidă (14 x 10 cm) cu o cruce în relief. Crucea are brațul superior îngroșat în formă de P, iar brațele stâng și drept sunt lățite în formă de trapez. Descoperire întâmplătoare dintr-un edificiu roman din secolele III-IV, care a fost refolosit ca biserică sau mănăstire în secolele XIII-XIV. Datarea în secolul al IV-lea nu este sigură. **A. Ardeț, Cercetări arheologice la biserica medievală de la Cărbunari-Țigănești (sec. XIII-XIV)**, AMN, 33, 1996, I: 415-416, fig. 2.

20) **Deva**, jud. Hunedoara. Fragment de vas de tip borcan lucrat din pastă poroasă, ornamentat cu un motiv cruciform. Dintr-o așezare din secolul al IV-lea. **L. Mărghitan, Vestigii arheologice ulterioare veacului al IV-lea descoperite pe cursul mijlociu al Mureșului, "Crisia"**, 4, 1974: 35; **Dănilă 1987 a**: 46; **Zugravu 1997**: 291.

21) **Ilișua**, jud. Bistrița-Năsăud. Opaiț cu o cruce incizată (?) pe fund, alături de inscripția (turnată) VISE. Diametrul: 7,2 cm. Secolele

IV-V. Pierdut. **Gudea, Ghiurco 1988**: 153, A. f. c. 1; **Rusu 1991**: 88, Pl. VI/1; **Zugravu 1997**: 291.

22) Jabăr, com. Boldur, jud. Timiș. Sigiliu de lut (prescurnicer) pentru ștampilarea prescurii, cu diametrul de 31 mm., de formă piramidală. Matricea sigilară (cu diametrul de 24 mm.) conține în centru un cerc cu diametrul de 9 mm., în care este înscrisă o cruce cu brațele egale, lungi de 3 mm. Crucea este înconjurată de nouă trapeze - care au fost interpretate de I. Stratan ca simboluri ale celor "nouă cete ale sfinților" care se detașează din prescură. (Interpretarea este falsă, fiindcă **Dănilă 1984 c**: 159 arată că acest element de ritual a fost introdus în secolul al XIV-lea). Descoperit într-o așezare dacoromană din secolul al IV-lea. Planșa IV/3. **I. Stratan**, *Pristornic paleocreștin descoperit la Jabăr*, MB, 30, 1980, 10-12: 730-741; **M. Moroz-Pop**, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților din județul Timiș, din paleolitic până în evul mediu*, "Banatica", 7, 1983: 474-475; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 31; **Gudea, Ghiurco 1988**: 142, A. d. 2; **Rusu 1991**: 88; **Opreanu 1995**: 237 (ar putea fi un sigiliu pentru ceramică); **Zugravu 1997**: 290.

23-25) Jupa (Tibiscum), jud. Timiș. Trei capace de vas cu cruci incizate după ardere, pe buton. Secolul al IV-lea. Planșa IV/2. **Moga 1974**: 263-264; **Rusu 1984**: 60, nr. 61; **Dănilă 1984 c**: 158; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 30; **D. Benea**, *Mărturii arheologice de la Tibiscum din secolele III-IV*, "Tibiscum", Caransebeș, 6, 1986: 254-255; **Gudea, Ghiurco 1988**: 194, C. e. 2. 10, 11, 13.

26) Mercheașa, jud. Brașov. Opaț oval, cu diametrul de 4,8 cm., decorat pe fund cu o cruce înscrisă într-un cerc (ar putea fi și o marcă de producător). Secolul al IV-lea (nu este exclusă nici datarea în secolul al III-lea). **K. Horedt**, *Funde der Völkerwanderungszeit aus Siebenbürgen*, AISC, 4, 1944: 167, nr. 4, Pl. 4/2; **Macrea 1947**: 293-295; **C. Daicoviciu 1948**: 121, nr. 7; **Russu 1958**: 330-331, nr. 1; **Protase 1966**: 153, nr. 15; **Horedt 1982**: 219, nr. C. 5; **Dănilă 1986 a**: 79; **Gudea, Ghiurco 1988**: 154, A. f. c. 3; **Diaconescu 1995**: 274-275; **Zugravu 1997**: 291.

27) Sânnicolaul Mare, jud. Timiș. Fusaiolă din pastă cenușie, ornamentată cu cruci incizate. Descoperire întâmplătoare. Secolul al IV-lea. Inedită. **Benea 1996**: 167, 277, nr. 131; **Zugravu 1997**: 291.

28) Turda (Potaissa), jud. Cluj. Monument funerar fragmentar (acroteră de sarcofag) din perioada provinciei, care prezintă, între alte elemente de decor, și o rozetă cu opt spițe, interpretată drept un *chrismon*. **C. Daicoviciu 1948**: 121, nr. 5; **Russu 1958**: 331; **Bărbulescu 1980**: 178, nota 99; **Horedt 1982**: 219, C. 11; **Gudea, Ghiurco 1988**: 185, C. a. 4.

29-30) Vețel (Micia), jud. Hunedoara. Două capace de vas decorate cu cruce pe buton (înainte de ardere). Din castru. Datarea este posibilă și la începutul secolului al IV-lea, în orice caz după retragerea aureliană, căci la Micia locuirea în castru a continuat până în prima jumătate a secolului al V-lea. **Nemoianu 1979**: 132-133; **Dănilă 1982**: 735, nr. 9-10; **Barnea 1983**: 263; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 28-29; **Dănilă 1987 a**: 46; **Gudea, Ghiurco 1988**: 193, C. e. 2. 4-5; **Rusu 1991**: 87, Pl. I/4.

b. Din afara fostei provincii Dacia

31) Alcedar, raion Rezina, Republica Moldova. Obiect discoidal de lut, cu diametrul de 10 cm., cu o cruce înscrisă într-un cerc, incizată pe suprafața superioară. Dată probabilă în secolele IV-V. Dintr-o așezare. **G. B. Fedorov, Naselenje Pruto-Dnestrovskogo meždurečija**, "Materialy i issledovanija po arheologii SSSR", 89, 1960: 262, 280-283, p. 65/3; **Teodor 1991**: 80, 155, fig. 3/1; **Zugravu 1997**: 337.

32) Cireșanu, com. Baba Ana, jud. Prahova. Fragment ceramic lucrat la roată, decorat cu o cruce incizată. Dintr-o așezare din secolele IV-V. **Popescu 1994**: 175, Pl. I/8.

33) Cireșanu, com. Baba Ana, jud. Prahova. Fragment ceramic lucrat la roată, decorat cu o incizie în formă de X. Dintr-o așezare din secolele IV-V. **Popescu 1994**: 175, Pl. I/9.

34) Dumbrăveni, jud. Suceava. Vas din pastă cenușie fină, decorat cu o cruce înainte de ardere. Dintr-un cimitir de tip Sântana de Mureș-Cerneahov. Inedit. **Teodor 1974**: 563; **Dănilă 1987 b**: 74, nr. 25; **Barnea 1989**: 167; **Teodor 1991**: 158, nr. 19.

35) Iași-Nicolina, jud. Iași. Vas fragmentar, lucrat cu mâna, decorat cu patru incizii în formă de X (*crux decussata* ?). Din

șezarea din secolele IV-V, locuința A₁ (faza din secolul al V-lea). Planșa IV/6. **Ioniță 1985**: 37, fig. 5/5 (care nu îl consideră obiect creștin); **Dănilă 1987 b**: 74, nr. 28; **Teodor 1991**: 158, nr. 23.

36) **Sobari**, județ Soroca, Republica Moldova. Opaț de lut cu decor cruciform incizat pe fund. Dintr-o construcție cu ziduri de piatră cu dimensiunile de 18 x 9,80 m, descoperită în șezarea de secol IV. **Popa 1997**: 130, Abb. 8/2.

37) **Tăcuta**, jud. Vaslui. Fragment dintr-un castron lucrat din pastă cenușie fină, cu o cruce incizată înainte de ardere. Dintr-un cimitir de tip Sântana de Mureș-Cerneahov. Inedit. **Teodor 1974**: 563; **Dănilă 1987 b**: 77, nr. 43; **Barnea 1989**: 167; **Teodor 1991**: 160, nr. 30.

II. De la mijlocul secolului al V-lea până la începutul secolului al VII-lea

A. Descoperiri cu caracter creștin sigur

a. Din teritoriul fostei provincii Dacia

38) **Alba Iulia (Apulum)**, jud. Alba. Opaț decorat pe disc cu un *chrismon* ornamentat cu romburi. Mijlocul secolului al VI-lea. Planșa VI/2. **Macrea 1947**: 283, fig. 2; **C. Daicoviciu 1948**: 120, nr. 2; **Protase 1966**: 144, nr. 1; **Horedt 1982**: 219, nr. C. 1; **Rusu 1984**: 57, nr. 3; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 21; **Dănilă 1986 a**: 73, nr. 1; **Gudea, Ghiurco 1988**: 149, A. f. b. 1; **Diaconescu 1995**: 265-267, nr. 4, Pl. III/2 (care stabilește datarea și observă că decorul discului a fost redat greșit în lucrările anterioare); **Zugravu 1997**: 415.

39) **Bumbești**, jud. Gorj. Opaț de tip "dunărean", decorat cu o cruce la intrarea în canal. Secolul al VI-lea. Planșa VI/3. **Toropu 1976**: 73; **Tudor 1978**: 465; **Rusu 1984**: 58, nr. 19; **Dănilă 1986 a**: 73-74, nr. 3; **Gudea, Ghiurco 1988**: 151, A. f. b. 5; **Diaconescu 1995**: 270-272, nr. 7, Pl. V/1; **Zugravu 1997**: 414.

40) **Craiova**, jud. Dolj. Baghetă de bronz în formă de stilus, decorată cu un cap de porumbel. Dintr-o șezare din secolele V-VI. Specifică pentru secta bonosiacă apărută la Serdica la sfârșitul

secolului IV. Gh. Popilian, M. Nica, *Așezarea prefeudală de la Craiova (Fântâna Obedeanu)*, "Symposia Thracologica", 8, Satu Mare-Carei, 1990: 231-232; **Zugravu 1997**: 424.

41) Dej, jud. Cluj. Opaț de bronz cu mâner în formă de porumbel, ornamentat cu un *chrismon*. Secolul al VI-lea. C. Daicoviciu 1948: 121, nr. 9; Protase 1966: 146-148, nr. 4; Vlassa 1979: 173-174; Horedt 1982: 220, nr. E. 1; Rusu 1984: 59, nr. 38; Barnea 1985: 101-102, nr. II. 20; Dănilă 1986 a: 73, nr. 8; Gudea, Ghiurco 1988: 143, A. e. 1; **Zugravu 1997**: 415.

42) Feldioara-Războieni, jud. Alba. Opaț de tip "dunărean", decorat cu o cruce pe disc. Formă asimetrică. Diametrul: 6 cm. Secolele V-VI. Planșa VI/5. Gudea, Ghiurco 1988: 150-151, A. f. b. 4; N. Gudea, *Despre un opaț de lut bizantin creștin din Muzeul de Istorie din Cluj-Napoca*, AMN, 26-30, 1989-1993 (1994), I/1: 311-313; Diaconescu 1995: 272-274, nr. 8; **Zugravu 1997**: 414.

43) Lipova, jud. Arad. Opaț de bronz în formă de pește. Secolul al VI-lea. Dispărut în prezent. C. Daicoviciu 1948: 121, nr. 11; Protase 1966: 152, nr. 14; Moga 1974: 260-261; Mărghitan 1980: 166; Dănilă 1984 c: 158; Dănilă 1986 a: 78-79; Dănilă 1987 a: 46; Gudea, Ghiurco 1988: 146-147, A. e.7; Rusu 1991: 89; **Zugravu 1997**: 414.

44) Moigrad (Porolissum), jud. Sălaj. Cruce-pendantiv de plumb (cruce de tip latin). Secolele V-VI. Planșa VII/7. N. Gudea, *În legătură cu o nouă descoperire cu caracter creștin la Porolissum*, AMP, 6, 1982: 155-157; Rusu 1984: 60, nr. 72; Gudea, Ghiurco 1988: 175, B. e. 1; **Zugravu 1997**: 414.

45) Moigrad (Porolissum), jud. Sălaj. Ampulă (ploscă) de ceramică, de origine egipteană, cu reprezentarea Sfântului Mina. Secolul al VI-lea. Benea 1986: 44, fig. 2; Gudea, Ghiurco 1988: 199, D. h. 1; I. Barnea, *Menasampullen auf dem Gebiet Rumäniens, in Akten des XII Internationalen Kongress für christliche Archäologie*, I, Münster, 1995: 509-514; **Zugravu 1997**: 414.

46) Moigrad (Porolissum), jud. Sălaj. Opaț de bronz în formă de păun. Origine egipteană. Secolele V-VI. Chirilă, Gudea 1982: 140; Gudea 1987: 93; Gudea, Ghiurco 1988: 145-146, A. e. 4; **Zugravu 1997**: 414.

47) Moigrad (Porolissum), jud. Sălaj. Opaț de bronz în formă de porumbel. Origine egipteană. Secolele V-VI. **Vlassa 1979**: 171-176; **Horedt 1982**: 220, nr. E. 3; **Dănilă 1982**: 738-739, nr. 20; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 61; **Dănilă 1986 a**: 76, nr. 11; **Gudea, Ghiurco 1988**: 144-145, A. e. 3; **Zugravu 1997**: 414.

48) Pălatca, jud. Cluj. Sigiliu de lut (prescurnicer) folosit la stampilarea prescurii. Diametru: 3,2 cm. Matricea sigilară înfățișează o cruce cu laturile egale. Descoperit în pământul de umplură al mormântului nr. 3 dintr-un cimitir de tip Sântana de Mureș-Cerneahov. Datarea inițială în secolul al IV-lea a fost contestată, din cauza analogiilor care se întâlnesc numai în secolul al VI-lea (în Egipt), precum și din cauza contextului arheologic – care nu dovedește apartenența sigiliului la inventarul mormântului. Planșa VIII/2. **Hica-Câmpeanu 1976**: 27, 34-35; **Horedt 1982**: 165, 218, nr. B. 5; **Dănilă 1982**: 736, nr. 15; **Barnea 1983**: 262; **Rusu 1984**: 61, nr. 80; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 60; **Gudea, Ghiurco 1988**: 142, A. d. 2; **Comșa 1988**: 298, nota 8 (datează în secolul al IV-lea, în legătură cu nivelul de locuire postroman); **Rusu 1991**: 88-89 (datează în secolul al III-lea; ar proveni din *villa rustica*); **Protase 1989**: 229-233 (aparține nivelului daco-roman din secolul al IV-lea, eventual chiar secolului al III-lea); **Opreanu 1995**: 233-236; **Zugravu 1997**: 290.

49) Periam, jud. Timiș. Vas liturgic de cupru, cu diametrul gurii de 23 cm., înalt de 18 cm., decorat pe fund cu o cruce în relief. Folosit probabil pentru transportul aghiasmei. Origine orientală. Secolul al VI-lea. **Rusu 1984**: 61, nr. 83; **Țeicu 1990**: 153-156; **Zugravu 1997**: 414.

50) Poian, jud. Covasna. Fragment ceramic lucrat cu mâna, decorat cu o cruce monogramatică incizată, care formează cuvântul NIKA. Dintr-o așezare din secolul al VI-lea, bordeiul 19. **Popescu 1976**: 386-387, nr. 433 A; **Horedt 1982**: 220, E. 5; **Rusu 1984**: 61, nr. 85; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 67; **Gudea, Ghiurco 1988**: 187-188, C. c. 3; **Zugravu 1997**: 415.

51) Răcari, jud. Dolj. Opaț de tip syro-palestinian, decorat cu o cruce pe fund. Datat la sfârșitul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea. Din așezarea fortificată. **Macrea 1947**: 291; **D. Tudor, Săpăturile lui Gr. G. Tocilescu în castrul roman de la**

Răcari, "Apulum", 5, 1965: 251, nr. 4, fig. 6/1; **Toropu 1976**: 109; **Gudea, Ghiurco 1988**: 154-155, A. f. c. 4; **Diaconescu 1995**: 281-283, nr. 13, Pl. VIII/1; **Zugravu 1997**: 414.

52) Reșca (Romula), jud. Olt. Opați decorat pe disc cu un păun. Origine nord-africană. Secolele V-VI. **Dănilă 1986 a**: 79-80; **Gudea 1987**: 91-92; **Gudea, Ghiurco 1988**: 159, A. f. f. 1; **Zugravu 1997**: 414.

53) Reșca (Romula), jud. Olt. Opați de bronz în formă de păun. Origine egipteană (coptă). Secolele V-VI. **Gudea 1987**: 93; **Gudea, Ghiurco 1988**: 146, A. e. 5; **Zugravu 1997**: 414.

54) Turda (Potaissa), jud. Cluj. Opați de tip nord-african, decorat pe disc cu o cruce capetele lățite. Prima jumătate a secolului al VI-lea. Planșa VI/1. **Rusu 1958**: 328-329, nr. 14; **Protase 1966**: 149, nr. 7; **Barnea 1985**: 102, nr. II. 26; **Dănilă 1986 a**: 77, nr. 16; **Gudea, Ghiurco 1988**: 149-150, A. f. b. 2; **Bărbulescu 1994**: 181; **Diaconescu 1995**: 264, nr. 3, Pl. III/1; **Zugravu 1997**: 414.

b. Din afara fostei provincii Dacia

55) Băleni-Români, jud. Dâmbovița. Cruce de plumb cu capetele rotunjite (17 x 29 mm). Din așezare de secol VI-VII. Inedită. **Rusu 1984**: 58, nr. 8. **Dănilă 1986 c**: 102; **Zugravu 1997**: 416.

56) Botoșana, jud. Suceava. Tipar de marnă, folosit pentru turnarea de cruciulițe de tip Malta. Fragmentar. Dintr-o așezare din secolele VI-VII, locuința 27 (nivelul II, din a doua jumătate a secolului al VI-lea și începutul celui următor). Planșa VII/1. **Dănilă 1983**: 559, nr. 1; **Teodor 1984**: 41, 57, fig. 20/1; **Rusu 1984**: 58, nr. 13; **Barnea 1985**: 103, nr. III. 54; **Barnea 1989**: 168-169; **Teodor 1991**: 87; **Teodor 1995-1996**: 218; **Zugravu 1997**: 416.

57) Botoșana, jud. Suceava. Vas lucrat cu mâna de tradiție dacică, decorat prin incizie înainte de ardere cu mai multe cruci drepte și cu o cruce terminată cu o linie ondulată, precum și cu o inscripție care ar putea reda cuvântul grecesc "pios". Din așezarea din secolele V-VII, locuința 9. Prima jumătate a secolului al VI-lea. **Teodor 1974**: 563-564, fig. 1/1; **Teodor 1984**: 29, 53-54, fig. 46, 47; **Rusu 1984**: 58, nr. 13; **Barnea 1985**: 105, nr. III. 80; **Dănilă 1987 b**: 68, nr. 11; **Teodor 1991**: 161, nr. 5, fig. 13.

58) Botoșana, jud. Suceava. Vas lucrat cu mâna de tradiție dacică, decorat cu patru cruci incizate înainte de ardere. Din așezarea din secolele V-VII, locuința 23. Prima jumătate a secolului al VI-lea. Plansa VIII/6. **Teodor 1974**: 563-564; **Teodor 1984**: 39, 53-54, fig. 42/3; **Rusu 1984**: 58, nr. 13; **Barnea 1985**: 105, nr. III. 80; **Dănilă 1987 b**: 68, nr. 12; **Teodor 1991**: 161, nr. 6.

59) București - punct Străulești-Lunca. Tipar pentru turnarea de cruciulițe de tip Malta. În centrul crucii se află un punct adâncit (locaș pentru o piatră). Dimensiuni: 48 x 27 x 15 mm. Dintr-o așezare de secol VI a culturii Ciurel. Plansa VII/2. **Constantiniu 1966**: 674, fig. 5/3; **Teodorescu 1972**: 77, fig. 3/6; **Bârză 1980**: 68, fig. 16/5; **Dănilă 1983**: 560, nr. 7; **Rusu 1984**: 58, nr. 17; **Barnea 1985**: 103, nr. III. 53; **Zugravu 1997**: 416.

60) București - punct Străulești-Măicânești. Vas borcan lucrat cu mâna, decorat înainte de ardere cu o cruce încadrată de două semne în formă de X. Dintr-o așezare din secolul al VI-lea, bordeiul 8. **M. Constantiniu**, *Săpăturile de la Străulești-Măicânești*, în vol. *Cercetări arheologice în București*, 2, București, 1965: 184.

61) Budureasca, com. Fântânele (sat Vadu Săpat), jud. Prahova. Tipar pentru turnarea de cruciulițe și cercei. Din așezarea nr. 4 de secol VI(?). **Teodorescu 1972**: 88; **Bârză 1980 a**: 63, fig. 14/1, 83; **Dănilă 1984 a**: 551; **Popescu 1994**: 174, nr. 3, Pl. I/3.

62) Budureasca, com. Fântânele (sat Vadu Săpat), jud. Prahova. Pandantiv circular de plumb cu decor cruciform ajurat, compus din pseudogranulații. Dimensiuni: 23 x 15 mm. Secolul al VI-lea (?). **Comșa 1975**: 188, fig. 12/8; **Florescu, Miclea 1980**: 212, fig. 816; **Rusu 1984**: 58, nr. 18, fig. 20/2; **Dănilă 1984 a**: 550; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 72; **Popescu 1994**: 174, nr. 2, Pl. I/2; **Zugravu 1997**: 416.

63) Budureasca, com. Fântânele (sat Vadu Săpat), jud. Prahova. Inel de argint decorat pe chaton cu un X (*crux decussata*?). Dimensiuni: 11 x 12 mm. Dintr-un atelier din așezarea datată în secolele V-VI. **Florescu, Miclea 1980**: 212, fig. 816; **Rusu 1984**: 58, nr. 18, fig. 20/3; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 73; **Popescu 1994**: 174, nr. 4, Pl. I/4.

64) Cândești, jud. Buzău. Tipar pentru turnarea de cruciulițe. Inedit. Secolul al VI-lea (?). **Constantiniu 1966**: 673; **Preda 1967**:

515; **Barnea 1977**: 254; **Gh. Coman 1980 b**: 126; **Rusu 1984**: 58, nr. 24; **Zugravu 1997**: 416.

65) **Corlăteni**, jud. Botoșani. Fragment dintr-un vas lucrat cu mâna decorat cu alveole pe buză, precum și cu un pește suprapus de o cruce și de câteva litere grecești. Pierdut. Menționat în lucrări și cu localizarea imprecisă "Valea Jijiei". Secolele VI-VII. **Gh. Coman 1971**: 78; **Teodor 1974**: 565; **Dănilă 1987 b**: 77, nr. 45; **Teodor 1991**: 83, 161, nr. 9, fig.12/5.

66) **Davideni**, com. Țibucani, jud. Neamț. Cruciuliță de bronz de tip Malta (cu brațele lățite la capete), cu locaș pentru o piatră prețioasă în mijloc. Lungimea brațelor: 30 mm. Din așezarea din secolele VI-VII, locuința 16. Secolul al VI-lea. Planșa VII/5. **I. Mitrea 1979 a**: 401; **I. Mitrea 1979 b**: 152, fig. 3/1; **Rusu 1984**: 59, nr. 35; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 58; **Dănilă 1987 b**: 72, nr. 20; **Teodor 1991**: 86, 162, nr. 13, fig. 7/4; **Spinei 1995**: 95, 99, fig. 1; **Mitrea 1995-1996**: 230, fig.1/1; **Teodor 1995-1996**: 217; **Zugravu 1997**: 416.

67) **Davideni**, com. Țibucani, jud. Neamț. Tipar pentru turnarea de podoabe (fragmentar). Se păstrează și o parte dintr-o cruce. Din stratul așezării din secolele VI-VII. Secolul al VI-lea. **I. Mitrea 1979 a**: 401; **I. Mitrea 1979 b**: 152, fig. 4/1; **Dănilă 1983**: 559, nr. 3; **Dănilă 1987 b**: 72, nr. 21; **Barnea 1989**: 168; **Teodor 1991**: 87, 162, nr. 14, fig. 8/3; **Mitrea 1995-1996**: 230, fig.1/4; **Teodor 1995-1996**: 218; **Zugravu 1997**: 416.

68) **Davideni**, com. Țibucani, jud. Neamț. Pieptene de os cu mânerul semicircular terminat cu o proeminență în formă de cruce. Secolele V-VI. Din așezarea din secolele V-VII. Planșa VIII/1. **I. Mitrea**, în *Cronica 1996*: 17, Pl. XVI/1.

69-70) **Hansca**, raion Ialoveni, Republica Moldova. Două tipare pentru turnarea de cruciulițe. Din așezarea din secolele VI-VII. Inedite (săpături I. G. Hâncu). **Postică 1996**: 212.

71) **Hansca**, raion Ialoveni, Republica Moldova. Străpungător de os, decorat cu cruci în ligatură, pești, păuni. Din așezarea din secolele VI-VII. **Teodor 1991**: 163, nr. 20, fig. 10/1.

72) **Horga**, com. Epureni, jud. Vaslui. Vas lucrat cu mâna, de tradiție dacică, decorat cu patru cruci de tip drept, incizate dispuse în cardinal (în formă de cruce). Dintr-o așezare din secolul al VI-lea.

Plansa VIII/4. **Gh. Coman 1971**: 76, fig. 2/2; **Teodor 1974**: 564, fig. 1/2; **I. Mitrea 1979 a**: 401; **Gh. Coman 1980 a**: 131, fig. 147/1; **Rusu 1984**: 60, nr. 52; **Barnea 1985**: 105, nr. III. 77; **Dănilă 1987 b**: 74, nr. 27; **Teodor 1991**: 164, nr. 22.

73) Iași. Vas de plumb (ploscă) realizat prin turnare, înalt de 81 mm, cu diametrul de 56 mm, gros de 9 mm. Este ornamentat pe ambele fețe cu motive cruciforme. Descoperire întâmplătoare. Datat inițial în secolele IX-XI, a fost ulterior atribuit secolelor V-VI. **V. Macarie**, *Un vas bizantin de cult descoperit la Iași*, SCIVA, 32, 1981, 2: 299-302; **P. Diaconu**, *Documente vechi creștine în Dobrogea*, "Pontica", 17, 1984: 159; **Teodor 1995-1996**: 217.

74) Izvoru Dulce, jud. Buzău. Tipar pentru turnarea de cruci de tip latin (52 x 45 x 18 mm.). Dintr-o așezare datată în secolele V-VI. **Teodorescu 1972**: 88; **Florescu, Miclea 1980**: 209, nr. 760; **Gh. Diaconu 1983**: 40; **Dănilă 1983**: 559, nr. 4; **Dănilă 1984 a**: 557; **Rusu 1984**: 60, nr. 58, fig. 20/5; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 55; **Popescu 1994**: 174, Pl. I/6.

75) Luciu, com. Mihail Kogălniceanu, jud. Ialomița. Opaț de bronz de tip oriental cu toarta în formă de cruce. Secolele V-VI. Plansa VI/4. **V. Pârvan**, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, București, 1913: 68, pl. IX/2; **C. Daicoviciu 1948**: 123; **R. Vulpe, I. Barnea**, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968: 496, fig. 58; **Dănilă 1984 a**: 557; **Rusu 1984**: 60, nr. 65, **Dănilă 1984 a**: 557, **Barnea 1985**: 103, nr. III. 51; **Dănilă 1986 a**: 78, nr. 17; **Zugravu 1997**: 415.

76) Mizil, jud. Prahova. Inel de cupru cu chaton (diametru: 15 mm.) decorat cu cercuri concentrice dispuse în X (în cruce de tip *decussata*). Între cercuri este reprezentată în mod stilizat scena Răstignirii lui Hristos. Secolele VI-VII (?). Descoperit în condiții necunoscute. **Florescu, Miclea 1980**: 212, fig. 816; **Rusu 1984**: 62, nr. 116; **Barnea 1985**: 105, nr. III. 74; **Popescu 1994**: 176-177.

77) Olteni, jud. Teleorman. Tipar pentru turnarea de cruciulițe de tip Malta. Secolul al VI-lea. Plansa VII/3. **Preda 1967**: 513-520; **Bârză 1980**: 68, fig. 16/4; **Florescu, Miclea 1980**: 213, fig. 827; **Dănilă 1983**: 559, nr. 5; **Dănilă 1984 a**: 560; **Rusu 1984**: 61, nr. 75; **Barnea 1985**: 103, nr. III. 52; **Zugravu 1997**: 416.

78) Ploiești-cartierul Bereasca, jud. Prahova. Opaț de origine siriană, decorat cu o cruce de tip grec. Provine dintr-un cimitir de

înhumatie distrus. Secolul al VI-lea. Planșa VI/6. **Florescu, Miclea 1980**: 209, fig. 761; **Catrinoiu 1983**: 599; **Dănilă 1984 a**: 561; **Rusu 1984**: 61, nr. 86, fig. 20/4; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 70; **Dănilă 1986 a**: 78, nr. 18; **Diaconescu 1995**: 280-281, nr. 12, Pl. VII/6; **Zugravu 1997**: 415.

79) Rașcov, raion Hotin, Ucraina. Cruciuliță fragmentară de argint de tip Malta, decorată cu cerculețe punctate. Din așezarea nr. III din secolele VI-VII. Planșa VII/6. **Postică 1996**: 212; **Teodor 1995-1996**: 217; **Teodor 1997**: 95, fig. 11/6; **Zugravu 1997**: 485.

80) Ruginoasa, jud. Iași. Cruciuliță de plumb de tip Malta (45 x 45 mm.). Secolele VI-VII. Descoperită în condiții necunoscute. Planșa VII/8. **Teodor 1991**: 86, 165, nr. 30, fig. 7/3; **Spinei 1995**: 95, 99, fig. 2; **Teodor 1995-1996**: 217; **Teodor 1997**: 95, fig. 11/2; **Zugravu 1997**: 416.

81) Târgșor, jud. Prahova. Piatră de prund elipsoidală, cu o cruce de tip latin incizată pe o față și cu o incizie în forma literei Z (de la Ζωη?) pe cealaltă față. Dintr-o așezare a culturii Ciurel. Secolele V-VI. **Florescu, Miclea 1980**: 212, fig. 816; **Catrinoiu 1983**: 598; **Dănilă 1984 a**: 562; **Barnea 1985**: 105, nr. III. 75.

82) Valea Voievozilor, jud. Dâmbovița. Cruciuliță de plumb de tip Malta, cu brațele ușor rotunjite. Secolele V-VI. Descoperire întâmplătoare. **Dănilă 1986 c**: 104; **Rusu 1984**: 62, nr. 108; **Zugravu 1997**: 416.

83) Valea Voievozilor, jud. Dâmbovița. Aplică presată decorată cu o cruce de Malta înscrisă într-un cerc perlat. Diametru: 18 mm. Secolele V-VI (?). Descoperire întâmplătoare. **Dănilă 1986 c**: 104; **Zugravu 1997**: 416.

B. Descoperiri cu caracter creștin nesigur

a. Din teritoriul fostei provincii Dacia

84) Alba Iulia (Apulum), jud. Alba. Opaț de tip nord-african decorat pe disc cu o rozetă. **Macrea 1947**: 293; **Rusu 1958**: 315, nr. 1 a; **Gudea, Ghiurco 1988**: 157, A. f. d. 5; **Diaconescu 1995**: 267, nr. 5.

85) Alba Iulia (Apulum), jud. Alba. Opaiț cu mâner antropomorf (reprezentare grotescă). **Gudea, Ghiurco 1988**: 158, A. f. e. 1; **Diaconescu 1995**: 274, nr. 9.

86) Brașov, jud. Brașov. Fragment ceramic decorat cu o cruce incizată, înainte de ardere. Secolele VI-VII. Inedit. **Barnea 1985**: 104, nr. III. 68; **Zugravu 1997**: 415.

87) Bratei, jud. Sibiu. Vas lucrat cu mâna, decorat cu o cruce, înainte de ardere. Din cimitirul nr. 3 (gepidic). Secolele VI-VII. Inedit. **Nestor, Zaharia 1973**: 199.

88) Bratei, jud. Sibiu. Vas decorat cu o cruce incizată. Din cimitirul de incinerare nr. 4. Secolele VI-VII (?). **Nestor, Zaharia 1973**: 196; **Dănilă 1982**: 741; **Barnea 1985**: 105, nr. III. 82; **Gudea, Ghiurco 1988**: 187, C. c. 2.

89) Moigrad (Porolissum), jud. Sălaj. Statuetă de teracotă, reprezentând un cocoș, de producție egipteană. Secolele V-VI. S-a presupus că ar fi o piesă paleocreștină (cocoșul fiind un simbol asociat cu Sf. Petru). Totuși, statueta nu poate fi un obiect de cult. Poate fi o simplă jucărie. Caracterul creștin este îndoielnic. **Vlassa 1979**: 176-178, fig. 2; **Dănilă 1982**: 739, nr. 21; **Horedt 1982**: 220, nr. E. 4; **Barnea 1983**: 261, nr. 4; **Gudea, Ghiurco 1988**: 195-196, D. a. 1.

90) Poian, jud. Covasna. Vas lucrat cu mâna, decorat cu trei cruci alcătuite din câte patru cerculețe incizate. Dintr-o așezare din secolul al VI-lea, bordeiul 19. **Székely 1971**: 353, 357, fig. 5; **Gudea, Ghiurco 1988**: 188, C. C. 5; **Székely 1992**: 263, 266, fig. 15/3.

91) Poian, jud. Covasna. Vas lucrat cu mâna cu decor ștampilat (cruce înscrise în cerculețe). Dintr-o așezare din secolul al VI-lea, bordeiul 19. **Székely 1992**: 266, fig. 16/1.

92) Poian, jud. Covasna. Vas lucrat cu mâna decorat cu șiruri de cerculețe dispuse în rozete, precum și cu două sau trei cruci. Dintr-o așezare din secolul al VI-lea, bordeiul 5. **Székely 1971**: 353, fig. 3; **Popescu 1976**: 386-387, nr. 433 A; **Rusu 1984**: 61, nr. 85; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 67; **Gudea, Ghiurco 1988**: 188, C. C. 4; **Székely 1992**: 251, fig. 7/B. 5. 1.

93) Rotbav, jud. Brașov. Fragment ceramic decorat cu o cruce incizată, înainte de ardere. Secolele VI-VII. Inedit. **I. Mitrea 1980**:

107; **Rusu 1984**: 61, nr. 92; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 69; **Zugravu 1997**: 415.

94) **Sânmiclăuș**, jud. Alba. Tipar de lut ars folosit la turnarea de cruciulițe cu brațele drepte și egale. Fragmentar (5,5 x 5,3 cm.). Inedit. Din informațiile publicate, reiese că s-a descoperit într-o locuință din secolul al XII-lea, în asociere cu o monedă maghiară de la Ștefan III (1162-1172). Deși se afirmă că pe fața cealaltă a tiparului se află negativele unor fibule, nu avem deocamdată nici o certitudine asupra datării obiectului în secolul al VI-lea (pe același loc se află și o așezare din secolele V-VI). Datarea în secolul al VI-lea este nesigură. **Plansa VII/4. Dănilă 1982**: 735-736, nr. 12; **Dănilă 1983**: 560, nr. 6; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 56; **Gudea, Ghiurco 1988**: 200, F. 1; **Zugravu 1997**: 415.

95) **Sighișoara**, jud. Mureș. Cruciuliță de bronz. Condiții de descoperire incerte. Nu se cunosc alte informații despre ea. Secolele V-VI (?). **Dănilă 1982**: 740, nr. 24; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 59; **Gudea, Ghiurco 1988**: 176, B. e. 6; **Barnea 1988**: 125.

96) **Turda (Potaissa)**, jud. Cluj. Opaț decorat pe disc cu un motiv radial. Tip syro-palestinian. Secolele VI-VII. **Protase 1966**: 150-151, nr. 9, fig. 56; **Rusu 1984**: 62, nr. 106; **Dănilă 1986 a**: 77, nr. 15; **Gudea, Ghiurco 1988**: 157-158, A. f. d. 6; **Diaconescu 1995**: 283-284, nr. 14, Pl. IX/1.

b. Din afara fostei provincii Dacia

97-98) **Bacău-Curtea Domnească**, jud. Bacău. Două fragmente ceramice lucrate cu mâna decorate cu cruci (una dreaptă, iar alta, cu un braț terminat cu o linie vălurită). Din așezarea din secolele VI-VII, locuința 9. Secolul al VI-lea. **I. Mitrea, A. Artimon, Descoperiri prefeudale la Curtea Domnească-Bacău, "Carpica", 4, 1971**: 239, 244, fig. 17/1-2; **Teodor 1974**: 563; **I. Mitrea 1979 a**: 400; **I. Mitrea 1979 b**: 154, fig. 1/2, 3, 2/1, 2; **I. Mitrea 1980**: 107, pl. XXVI/2, 4; **Rusu 1984**: 58, nr. 5; **Barnea 1985**: 105, nr. III. 78; **Dănilă 1987 b**: 64-65, nr. 1-2; **Teodor 1991**: 160, nr. 1, fig. 14/2-3.

99) **Băleni-Români**, jud. Dâmbovița. Vas decorat cu o cruce incizată înainte de ardere. Inedit. Secolele VI-VII. **I. Mitrea 1980**: 107; **Dănilă 1986 c**: 102.

100) Bărboasa, com. Oncești, jud. Bacău. Fragment ceramic lucrat cu mâna, decorat cu o cruce prin incizie, înainte de ardere. Dintr-o așezare din secolele VI-VII. Inedit. **I. Mitrea 1979 a**: 401; **I. Mitrea 1980**: 107; **Rusu 1984**: 58, nr. 9; **Dănilă 1987 b**: 68, nr. 10; **Teodor 1991**: 160, nr. 2.

101) Bârlălești, com. Epureni, jud. Vaslui. Inel fragmentar, decorat cu un porumbel pe chaton. Descoperit împreună cu o fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Secolul al VI-lea. **Teodor 1970**: 112, fig. 6/2; **Gh. Coman 1971**: 78, fig. 6/2; **Gh. Coman 1979**: 209; **Gh. Coman 1980 a**: 127-130; **Teodor 1991**: 85, 160, nr. 3, fig. 10/3; **Zugravu 1997**: 417.

102) Borșeni, jud. Neamț. Fragment de borcan lucrat cu mâna, decorat sub buză cu o cruce înainte de ardere. Dintr-o așezare din prima jumătate a secolului al VI-lea (locuința 12). **I. Mitrea**, în *Cronica 1997*: 8 (nr. 7).

103) Botoșana, jud. Suceava. Fusaiolă decorată cu un pește incizat. Din așezarea din secolele V-VII, locuința 22. Secolul al VI-lea. **Teodor 1974**: 565, fig. 4/1; **Teodor 1984**: 38, 58, fig. 23/1; **Rusu 1984**: 58, nr. 13; **Dănilă 1987 b**: 69, nr. 14.

104) București-punct Cățelu Nou. Vas lucrat cu mâna, decorat cu o cruce de tip zvastică. Dintr-o așezare din secolul al VI-lea. **V. Leahu**, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou*, în *Cercetări arheologice în București*, vol. I, București, 1963: 41 (fără ilustrație); **Dănilă 1984 a**: 553.

105) București-punct Cățelu Nou. Fragment ceramic lucrat cu mâna, decorat cu o cruce dreaptă incizată. **Constantiniu 1966**: 674-675, fig. 6; **Dănilă 1984 a**: 553.

106) București-punct str. Soldat Ghivan. Vas lucrat cu mâna, decorat cu o cruce gamată (zvastică). Dintr-o așezare din secolul al VI-lea, bordeiul 8. **Dolinescu-Ferche**, **Constantiniu 1981**: 306, fig. 9/6; **Dolinescu-Ferche 1984**: 130, 132, fig. 7/21; **Dănilă 1986 c**: 103.

107) București-punct str. Soldat Ghivan. Fragment ceramic (vas lucrat cu mâna), decorat cu o cruce incizată. Dintr-o așezare din secolul al VI-lea, bordeiul 12. **Dolinescu-Ferche**, **Constantiniu 1981**: 314, fig. 12/3.

108) București-punct Dămăroaia. Vas lucrat cu mâna, decorat cu o cruce terminată cu o linie ondulată. Dintr-o așezare din secolele V-VI, bordeiul 13 (cultura Ciurel). **D. V. Rosetti**, *Siedlungen der Kaiserzeit und die Völkerwanderungszeit bei Bukarest*, "Germania", 18, 1934, 3: 220, fig. 5/4; **Rusu 1984**: 59, nr. 36; **Dănilă 1986 c**: 103.

109) Budureasca, com. Fântânele (sat Vadu Săpat), jud. Prahova. Vas lucrat cu mâna, decorat cu o incizie în formă de X. **Florescu, Miclea 1980**: 213, nr. 823; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 71; **Popescu 1994**: 176.

110) Cucorăni, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani. Fragment ceramic din vas lucrat cu mâna de tip Praga-Korceak (slav), decorat cu incizii verticale și oblice, similare cu un grup de cruci în ligatură. Dintr-o așezare din secolele VI-VII, locuința 2. **Gh. Coman 1971**: 76; **S. Teodor**, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, AMold, 8, 1975: 151, fig. 61/4; **Teodor 1978**: 44, fig. 22/10; **Rusu 1984**: 59, nr. 34; **Dănilă 1987 b**: 72, nr. 19; **Teodor 1991**: 162, nr. 12, fig. 14/4 (p. 132).

111) Davideni, com. Țibucani, jud. Neamț. Fragment ceramic decorat cu o cruce dreaptă incizată. Din așezarea din secolele VI-VII, locuința 3. **I. Mitrea 1979 b**: 154, fig. 1/1, 2/3; **I. Mitrea 1980**: 107, pl. 26/1, 32/1; **Barnea 1985**: 105, nr. III. 79; **Dănilă 1987 b**: 72, nr. 22; **Mitrea 1995-1996**: 230-231, fig. 1/3.

112-114) Dănceni, raion Strășeni, Republica Moldova. Trei fusaiole decorate cu cruci de tip gamat (zvastici), compuse din puncte incizate. Din așezarea din secolele VI-VII. **Teodor 1991**: 162, nr. 15, fig. 7/8; **Postică 1996**: 212.

115) Dulceanca, com. Vedea, jud. Teleorman. Vas lucrat cu mâna, de tradiție dacică, decorat cu o cruce terminată cu o linie ondulată. Dintr-o așezare a culturii Ciurel, locuința 1. Secolul al VI-lea. Planșa VIII/3. **Dolinescu-Ferche 1974**: 65, fig. 52/2; **Rusu 1984**: 59, nr. 40; **Dănilă 1984 a**: 556

116) Dulceanca, com. Vedea, jud. Teleorman. Vas lucrat cu mâna, de tradiție dacică, decorat cu o cruce de tip gamat (zvastică). Dintr-o așezare a culturii Ciurel, locuința 9. Secolul al VI-lea. **Dolinescu-Ferche 1974**: 75, fig. 70/1, 71/1; **I. Mitrea 1979 b**: 154; **Dănilă 1984 a**: 556; **Barnea 1985**: 105, nr. III. 76.

117) Dulceanca, com. Vedea, jud. Teleorman. Rondelă de ceramică decorată cu o cruce incizată. Din așezarea nr. IV, locuința nr. 14. Secolul al VI-lea. **Dolinescu-Ferche 1992: 131.**

118) Dulceanca, com. Vedea, jud. Teleorman. Vas lucrat cu mâna, de mici dimensiuni, decorat cu o bandă de incizii în formă de X și cu două benzi de linii ondulate. Din mormântul de incinerare nr. 1 descoperit în aria așezării Dulceanca IV (a doua jumătate a secolului al VI-lea). Semnele sunt interpretate de autoarea cercetărilor ca având semnificație creștină; vasul aparținând unui tip anume produs pentru a fi depus ca ofrandă, este îndreptățită observația că decorul nu poate fi întâmplător. Cu toate acestea, semnificația creștină nu pare sigură. **Dolinescu-Ferche 1992: 133, 135, 138, 140, 173, fig. 19/2; Zugravu 1997: 426.**

119-120) Hansca, raion Ialoveni, Republica Moldova. Două fusaiole decorate cu cruci de tip gamat (zvastici). Din așezarea din secolele VI-VII. **Teodor 1991: 163, nr. 21, fig. 19/1, 8; Postică 1996: 212.**

121) Hucea, raion Râșcani, Republica Moldova. Fusaiolă decorată cu o cruce de tip gamat (zvastică). Dintr-o așezare din secolele VI-VII. **Teodor 1991: 164, nr. 23.**

122) Murgeni, jud. Vaslui. Vas lucrat cu mâna, de tradiție dacică, decorat cu un semn în formă de X. Dintr-o așezare din secolul al VI-lea. **Gh. Coman 1971: 76, fig. 2/1; Teodor 1974: 563-564; Gh. Coman 1979: 209; I. Mitrea 1979 a: 401; I. Mitrea 1979 b: 154; Rusu 1984: 62, nr. 111; Dănilă 1987 b: 75, nr. 30; Teodor 1991: 164, nr. 27.**

123) Orheiul Vechi, raion Orhei, Republica Moldova. Fragment ceramic lucrat cu mâna cu o cruce incizată. Dintr-o așezare din secolele V-VII. **Gh. Postică, în Cronica 1997: 53 (nr. 59).**

124) Seliște, raion Orhei, Republica Moldova. Fusaiolă decorată cu o cruce gamată (zvastică). Dintr-o așezare din secolele VI-VII. **Teodor 1991: 165, nr. 33; Postică 1996: 212.**

125-126) Suceava-punct Șipot, jud. Suceava. Două fragmente ceramice lucrate cu mâna, de tip Praga-Korceak (slave), decorate cu cruci incizate înainte de ardere (o cruce dreaptă și una în formă de X). Dintr-o așezare din secolele VI-VII. Planșa VIII/5. **Teodor 1974: 563, fig. 1/6; Teodor 1978: fig. 20/3-4; I. Mitrea 1979 a: 401; I.**

Mitrea 1979 b: 154; **Rusu 1984:** 62, nr. 99; **Barnea 1985:** 105, nr. III. 81; **Dănilă 1987 b:** 77, nr. 41-42; **Teodor 1991:** 166, nr. 35, fig. 15/1, 4.

127-131) **Ștefan cel Mare**, jud. Bacău. Vas întregibil și patru fragmente ceramice (toate lucrute cu mâna), decorate înainte de ardere cu cruci incizate (în formă de X). Dintr-o așezare din secolele VI-VII, locuințele 2, 7, 9, 10. **I. Mitrea, C. Eminovici, V. Momanu, Așezarea din secolele V-VII de la Ștefan cel Mare, jud. Bacău. Săpăturile din anii 1984-1986, "Carpica", 18-19, 1986-1987:** 222, 228, fig. 11/4, 13/5, 15/1; **Teodor 1991:** 166, nr. 36, fig. 12/1, 14/5-6; **I. Mitrea, C. Eminovici, Cronica 1996:** 105-106, P. XLIV/1, 3-5, 8.

III. Secolele VII-VIII

A. Descoperiri cu caracter creștin sigur

132) (Banat). Cruce de plumb de tip grec, cu brațele ușor lățite la extremități, având incizată silueta lui Hristos. Secolul al VII-lea. **A. Bejan, P. Rogozea, Descoperiri arheologice mai vechi și mai recente prefeudale și feudale timpurii din Banat, "Studii și comunicări de etnografie-istorie", Caransebeș, 4, 1982:** 214, 223, pl. III/12.

133) (Banat). Cruce de bronz de tip Malta. Secolele VI-VII. **Ibidem:** 213, 223, pl. I/1.

134) **Bernašivka**, regiunea Cernăuți, Ucraina. Două tipare pentru turnarea de pandantive cruciforme. Din locuința 36 (atelier) din așezarea de secol VII. **I. Corman, Spațiul pruto-nistean în secolele V-VII. Teză de doctorat, Iași, 1996:** 104, fig. 94-95; **Zugravu 1997:** 485.

135) **Călărași**, jud. Botoșani. Inel de bronz decorat pe chaton cu o cruce de tip floral, suprapusă peste altă cruce dispusă în formă de X. Dintr-un mormânt de înhumăție orientat V-E. Secolul al VIII-lea. **Planșa X/6. Teodor 1991:** 84-85, 161, nr. 7, fig. 10/4; **Zugravu 1997:** 486.

136) **Cernat**, jud. Covasna. Inel de argint cu chaton decorat cu cercuri dispuse în formă de cruce. Dintr-o așezare din secolele VII-VIII, bordeiul 5. **Székely 1992:** 284, fig. 26/1.

137) Costești, oraș Târgu Frumos, jud. Iași. Tipar de os pentru aplice lucrate prin presare (dimensiuni: 82 x 55 x 43 mm.). Pe o față se află imaginea a trei personaje îmbrăcate în straie preoțești (preoți sau sfinți), alături de care există și reprezentarea stilizată a unei căprioare (simbol creștin al păcii). Descoperit împreună cu alte tipare (dintr-un atelier, probabil). Secolul al VIII-lea. Planșa X/2. **Teodor 1970**: 102-106, fig. 4; **Gh. Coman 1971**: 80-81; **Teodor 1974**: 566; **Rusu 1984**: 59, nr. 31; **Barnea 1985**: 105, nr. IV. 87; **Barnea 1989**: 170; **Teodor 1991**: 88, 162, nr. 11; **Zugravu 1997**: 485.

138) Cristuru Secuiesc - punct Valea Caldă, jud. Harghita. Tipar pentru turnarea de cruciulițe (dimensiuni: 70 x 44 x 15 mm.), descoperit într-o așezare din secolul al VII-lea (bordeiu nr. 4). Planșa X/1. **Székely 1971**: 357, fig. 1/3; **Barnea 1985**: 105, nr. IV. 85; **Z. Székely, Așezări din secolele VII-VIII în bazinul superior al Târnavei Mari**, SCIVA, 39, 1988, 2: 182, fig. 19/6; **Zugravu 1997**: 415.

139) Izvoare-Bahna, jud. Neamț. Inel din foaie de bronz decorat cu cinci protuberanțe formate din pseudogranule dispuse în formă de cruce, între care se află altă cruce. Dintr-o așezare din secolele VIII-IX. Se poate data în secolul al VIII-lea. Planșa X/4. **I. Mitrea, Așezarea prefeudală de la Izvoare-Bahna (II)**, "Carpica", 10, 1978: 215, fig. 10/2; **I. Mitrea 1979 b**: 158, fig. 3/7; **Teodor 1991**: 172, nr. 32, fig. 18/3.

140-147) Izvoru, jud. Giurgiu. Opt inele cu decor cruciform, descoperite în cimitirul din secolele VIII-IX, în mormintele 52, 90 (două exemplare), 194, 229, 248, 257, 260. Dintre aceste inele, este posibil ca majoritatea să se dateze în secolul al VIII-lea, prin contextul în care au apărut. Planșa XI/5. **B. Mitrea 1989**: 155, 163, 186, 192, 196, 200, Abb. 11/52/2, 16/90/2, 34/194/3, 37/229/2, 41/248/2, 42/257/1, 43/260/3.

148) Lozna-Străteni, com. Dersca, jud. Botoșani. Cruciuliță de os (dimensiuni: 31 x 40 mm), cu brațele egale, ușor rotunjite. Din așezarea de secol VII-VIII. Datată în prima jumătate a secolului al VIII-lea. Inedită. Planșa XI/4. **Teodor 1991**: 86, 164, nr. 24, fig. 7/1; **Teodor 1997**: 95, fig. 11/4; **Zugravu 1997**: 486.

149-151) Obârșia Nouă, jud. Olt. Trei inele de bronz cu chaton cu decor cruciform. Din necropola birituală din secolele VIII-X, mormintele 66 și 90. Planșa X/3. **Toropu, Stoica 1972**: 186, fig. 7/10-12.

152) Stoicani, com. Foltești, jud. Galați. Inel de bronz cu decor floral-cruciform, descoperit în mormântul 3 dintr-o mică necropolă de înhumăție (orientare generală, V-E), din secolul al VIII-lea. Planșa X/5. **Petrescu-Dâmbovița, Dinu 1974**: 92, fig. 9/7; **Teodor 1978**: 79, fig. 43/7; **Teodor 1991**: 84, 90, 165, nr. 34, fig. 10/2; **Zugravu 1997**: 486.

153) Sultana, jud. Călărași. Inel cu decor cruciform pe chaton. Din mormântul de înhumăție nr. 83. **B. Mitrea 1988**: 116, Pl. 10/83/2.

B. Descoperiri cu caracter creștin nesigur

154) Borniș, com. Dragomirești, jud. Neamț. Fragment ceramic lucrat cu mâna, cu o cruce incizată înainte de ardere (o cruce cu brațele terminate cu câte un punct). Inedit. Secolele VII-VIII. **Teodor 1991**: 161, nr. 4, fig. 15/3; **Zugravu 1997**: 486.

155) Bratei, jud. Sibiu. Vas lucrat la roata înceată, cu semn în relief pe fund (cruce cu brațe egale, înscrisă într-un cerc). Din cimitirul biritual nr. 2, mormântul de incinerăție nr. 109. **Zaharia 1977**: 32, 69, 98, fig. 26/7.

156) Bratei, jud. Sibiu. Vas lucrat cu mâna, decorat cu o cruce de tip gamat (zvastică), incizată. Din așezarea nr. 2, bordeiul nr. 8. Planșa XI/6. **Zaharia 1995**: 306, 323, fig. 13/7.

157) Dodești, com. Viișoara, jud. Vaslui. Fragment ceramic lucrat cu mâna, decorat prin incizare înainte de ardere cu două cruci (una de tip latin, una de tip *decussata*). Descoperit în nivelul de secol VI-VII al așezării, în locuința 1. Secolul al VII-lea (datarea este asigurată de descoperirea, în aceeași locuință, a unei cataramă bizantine de tip Corinth). Planșa XI/3. **D. Gh. Teodor, Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI-IX e.n. de la Dodești-Vaslui**, Iași, 1984: 23, 41, fig. 19/7; **Dănilă 1987 b**: 73, nr. 24; **Teodor 1991**: 163, nr. 18, fig. 15/6.

158-160) Fălciu, jud. Vaslui. Trei vase lucrate la roata înceată, cu semne în relief pe fund, în formă de cruce. Secolul al VIII-lea. Planșa XI/2. **Gh. Coman 1971**: 77, fig. 3/1-2; **Gh. Coman 1980 a**: 136, fig. 149/1-3; **Teodor 1991**: 163, nr. 19.

161) Izvoare-Bahna, jud. Neamț. Fragment de vas lucrat cu mâna, decorat cu o cruce incizată în apropiere de bază. Din locuința 17 a așezării din secolele VIII-IX. **I. Mitrea**, *Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna: Realități arheologice și concluzii istorice*, Piatra-Neamț, 1998: 97, fig. 34/8.

162-166) Izvoru, jud. Giurgiu. Cinci vase cu semne în relief pe fund, de tip cruciform, din mormintele de înhumăție orientate V-E și NV-SE 24, 28, 55, 94, 338. **B. Mitrea 1989**: 151, 155, 163, 210, Abb. 17/94/1, 51/338/2; **Fiedler 1992**: 160, Taf. 36/8, 10, 37/5, 16, 38/19.

167) Lozna-Străteni, com. Dersca, jud. Botoșani. Tub de os fragmentar (dimensiuni: 55 x 35 mm.), decorat cu cruci incizate. Din așezarea din secolele VII-VIII. Inedit. **Teodor 1991**: 85, 164, nr. 25, fig. 10/6; **Teodor 1997**: 95, fig. 11/9; **Zugravu 1997**: 486.

168) Lozna-Străteni, com. Dersca, jud. Botoșani. Fusaiolă incizată cu o cruce și cu grupuri de câte trei puncte. Din așezarea de secol VII-VIII. Inedită. **D. Gh. Teodor**, *Cercetări în așezarea din secolele VII-VIII e.n. de la Lozna-Străteni, jud. Botoșani*, MCA, 14, 1980: 457; **Teodor 1997**: 95, fig. 11/7; **Zugravu 1997**: 486.

169) Obârșia Nouă, jud. Olt. Vas lucrat la roata înceată, cu cruce în relief pe fund. **Toropu, Stoica 1972**: 176, fig. 12/13.

170) Sălașuri, com. Vețca, jud. Mureș. Vas lucrat cu mâna evoluat din tipul slav Praga, decorat cu alveole pe buză și cu o cruce mare dreaptă, incizată pe pântec. Dintr-o așezare din secolul al VII-lea, locuința nr. 10. **Székely 1971**: 357, fig. 1/4; **Z. Székely**, *Așezarea prefeudală de la Sălașuri (com. Vețca, jud. Mureș)*, "Marisia", 5, 1975: 74, pl. XXXVI/1; **Rusu 1984**: 61, nr. 97; **Zugravu 1997**: 415.

171-174) Sultana, jud. Călărași. Patru vase lucrate la roata înceată, cu semne cruciforme în relief pe fund, din mormintele de înhumăție orientate VNV-ESE 45, 72, 114, 118. **B. Mitrea 1988**: 113, 115, 118, Pl. 5/45/2, 9/72/2, 14/114/1, 14/118/1; **Fiedler 1992**: 160, 161.

175) Șopteriu, jud. Bistrița-Năsăud. Vas lucrat cu mâna, decorat cu o cruce în formă de X, incizată înainte de ardere. Dintr-o așezare din secolele VII-VIII. **C. Gaiu**, *Așezarea prefeudală de la Șopteriu (com. Urmeniș)*, "Apulum", 17, 1979: 267, Pl. 1/2; **Dănilă 1982**: 741; **Barnea 1985**: 105, nr. IV. 86; **Zugravu 1997**: 415.

176) Traian, jud. Bacău. Tipar de formă trapezoidală, pentru turnare de aplici cu decor cruciform. Decor floral compus din lujeri de crini, combinat cu o cruce cu brațele lățite și rotunjite la capete, ornamentată cu cercuri concentrice. Secolul al VII-lea (?). Planșa XI/1. **Teodor 1970**: 101, fig. 6/12 (localizat în mod eronat la Parincea); **Gh. Coman 1971**: 79; **Teodor 1974**: 565, fig. 4/7; **Dănilă 1987 b**: 77, nr. 44; **Rusu 1984**: 62, nr. 103; **Barnea 1985**: 104, nr. III. 57; **Barnea 1989**: 169; **Teodor 1991**: 87-88, 166, nr. 37; **Teodor 1995-1996**: 218; **Zugravu 1997**: 416.

Abrevieri

- AIAC: “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, Cluj-Napoca
- AII(A)I: “Anuarul Institutului de Istorie (și Arheologie) “A. D. Xenopol”, Iași
- AISC: “Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Sibiu
- AMN: “Acta Musei Napocensis”
- AMold: “Arheologia Moldovei”, Iași
- AMP: “Acta Musei Porolissensis”, Zalău
- BOR: “Biserica Ortodoxă Română”, București
- Cronica 1993: Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1993*, Satu Mare 1994
- Cronica 1994: Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995
- Cronica 1995: Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995*, Brăila, 1996
- Cronica 1996: Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1996*, București, 1997
- Cronica 1997: Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1997*, Călărași, 1998
- Eph. Nap.: “Ephemeris Napocensis”, Cluj-Napoca
- FHDR: *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. II, București, 1970; III, București, 1975; IV, București, 1982
- GB: “Glasul Bisericii”, București
- MA: “Mitropolia Ardealului”, Sibiu
- MB: “Mitropolia Banatului”, Timișoara
- MCA: “Materiale și cercetări arheologice”, București

MemAnt: "Memoria Antiquitatis", Piatra Neamț

MMS: "Mitropolia Moldovei și Sucevei", Iași

MN: "Muzeul Național", București

MO: "Mitropolia Olteniei", Craiova

NEH: "Nouvelles Études d'Histoire", București

Relations: Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, București, 1975

RdI: "Revista de Istorie", București

RM: "Revista Muzeelor", București

RRH: "Revue Roumaine d'Histoire", București

SCIV(A): "Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)",

București

SCN: "Studii și cercetări numismatice", București

ST: "Studii Teologice", București

TD: "Thraco-Dacica", București

Bibliografie

Alexe, Șt. 1969: *Sf. Niceta de Remesiana și ecumenicitatea patristică din secolele al IV-lea și al V-lea*, ST, 31, 7-8: 453-587

Auner, C. 1902: *Câteva momente din începuturile Bisericii române*, Blaj

Baraschi, S. 1977: *Observații asupra necropolelor din epoca feudală timpurie din Dobrogea*, SCIVA, 28, 3: 403-417

Barnea, I. 1977: *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Vatican

Barnea, I. 1979: *Arta creștină în România*, vol. I. *Secolele III-VI*, București

Barnea, I. 1983: *Continuitatea elementului dacoroman după părăsirea aureliană, pe baza descoperirilor paleocreștine din Transilvania în lumina ultimelor cercetări*, "Sargetia", 16-17, 1982-1983: 259-266

Barnea, I. 1985: *Le christianisme sur le territoire de la Roumanie aux IIIe-XIe siècles*, "Études Balkaniques", Sofia, 21, 1: 92-106

Barnea, I. 1988: *Romanismul și creștinismul daco-romanilor*, TD, 9, 1988: 119-126

Barnea, I. 1989: *Începuturile și evoluția creștinismului la populația daco-romană de la est de Carpați*, TD, 10: 165-171

Barnea, I. 1991: *Sur les rapports avec Byzance du territoire situé au Nord du Bas-Danube durant la période Anastase Ier-Justinien Ier (491-565)*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, București: 47-57

Barnea, I., Ștefănescu Șt. 1971: *Din istoria Dobrogei*, vol. III, București

Bărbulescu, M. 1980: *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, "Potaissa. Studii și comunicări", 2: 161-187

Bărbulescu, M. 1982 a: *Vechi urme creștine*, în vol. *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj: 55-74

Bărbulescu, M. 1982 b: *Un mormânt din epoca migrațiilor în castrul de la Potaissa*, MN, 6, 137-141

Bărbulescu, M. 1994: *Potaissa. Studiu monografic*, Turda

Bârză, L. 1980 a: *La continuité de la création matérielle et spirituelle du peuple roumain sur le territoire de l'ancienne Dacie*, București

Bârză, L. 1980 b: *Descoperiri de materiale romane târzii la nordul Dunării în sec. IV-V e.n.*, în vol. *2050 de ani de la făurirea de către Burebista a primului stat independent și centralizat al geto-dacilor*, Universitatea București: 161-182

Bârză, L., Brezeanu S. 1991: *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București

Benea, D. 1986: *Noi piese paleocreștine din colecția Muzeului Banatului*, MB, 36, 1: 42-48

Benea, D. 1996: *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara

Beza, M. 1928: *Paganism in Romanian Folklore*, London

Bloșiu, C. 1975: *Necropola din sec. al IV-lea e.n. de la Lețcani (jud. Iași)*, AMold, 8: 203-280

Bobi, V. 1981: *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Vrancea (dovezi ale continuității de locuire din secolele II-VII e.n.)*, "Vrancea. Studii și comunicări", 4, 1981: 97-140

Branga, N. 1971: *Când și de unde pătrunde creștinismul în Dacia. Pe marginea unor vestigii din Muzeul Brukenthal (sec. IV)*, MA, 16, 11-12: 882-885

Burns, Th. S. 1984: *A History of the Ostrogoths*, Bloomington

Buzdugan, C., Rotaru, M. 1997: *Antichități creștine descoperite la Șuletea (jud. Vaslui)*, TD, 18: 219-229

Capidan, Th. 1943: *Basilica*, în Idem, *Limbă și cultură*, București

Catrinoiu, I. 1983: *Rolul Bizanțului în viața religioasă din Muntenia în secolele IV-VI în lumina izvoarelor literare și arheologice*, BOR, 101, 7-8: 589-599

Chirilă E., Gudea N. 1982: *Economie, populație și societate în Dacia post-aureliană (275-380)*, AMP, 6: 123-147

Chrysos, E. 1973: *Gothia Romana. Zur Rechtslage des Föderatenlandes der Westgoten im 4 Jh.*, "Dacoromania, Jahrbuch für östliche Latinität", 1: 52-64

Coman, Gh. 1971: *Mărturii arheologice privind creștinismul în Moldova secolelor VI-XII*, "Danubius", 5: 75-99

Coman, Gh. 1979: *Contribuții la cunoașterea fondului etnic al civilizației secolelor V-XIII în jumătatea sudică a Moldovei*, "Carpica", 11, 1979: 181-216

Coman, Gh. 1980 a: *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București

Coman, Gh. 1980 b: *Unele considerații privind evoluția vieții religioase din teritoriul est-carpatic în contextul etnogenezei românești*, "Acta Moldaviae Meridionalis", 2: 121-131

Coman, I. 1979 a: *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București

Coman, I. 1979 b: *Misionari creștini în Scythia Minor și Dacia în secolele III-VI*, MO, 31, 4-6: 255-276

Comșa, M. 1965 a: *Sur la romanisation des territoires nord-danubiens aux IIIe-VIe siècles de n.è.*, NEH, 3: 23-39

Comșa, M. 1965 b: *Zur Romanisierung der Gebiete nördlich der Donau (Muntenien, Südmoldau) in 4 Jh. u.Z.*, "Dacia, NS", 9: 283-298

Comșa, M. 1975: *Socio-Economic Organization of the Daco-Romanian and Slav populations on the Lower Danube during the 6th-8th Centuries*, în *Relations*: 171-200

Comșa, M. 1977: *Dacia în epoca lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi*, "Pontica", 10: 215-228

Comșa, M. 1988: *Raporturi ale daco-romanilor din nordul Dunării cu Imperiul Roman între anii 275-375*, AMP, 12: 297-302

Condurachi, E., Ștefan G. 1970: *La romanité orientale*, NEH, 4: 7-22

Constantiniu, M. 1966: *Elemente romano-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea centrală a Munteniei, în secolele VI-VII*, SCIV, 17, 4: 665- 678

Daicoviciu, C. 1936: *Există monumente creștine în Dacia Traiană din secolele II-III ?*, AISC, 2: 192-209

Daicoviciu, C. 1948: *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane*, în vol. *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire anciennes offerts à J. Marouzeau*, Paris: 119-124

Daicoviciu, C. 1969: *O senzațională descoperire arheologică în Transilvania*, în Idem, *Dacica*, Cluj: 522-525

Daicoviciu, H. 1981: *Un fragment céramique à chrisme de Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, RRH, 20, 4: 619-624

Daicoviciu, H. 1984: *Etnogeneza românilor*, în vol. *Nașterea română. Geneză, afirmare, orizont contemporan* (coord. Șt. Ștefănescu), București: 136-171

Dănilă, N. 1982: *Considerații asupra noilor materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, BOR, 100, 7-8: 730-742

Dănilă, N. 1983: *Tipare de turnat cruci din secolele IV-VI descoperite pe teritoriul României*, BOR, 101, 7-8: 557-561

Dănilă, N. 1984 a: *Materiale arheologice paleocreștine din Muntenia*, GB, 43, 7-9: 546-564

Dănilă, N. 1984 b: *Viața creștină în Oltenia în secolele IV-VI, în lumina documentelor romano-bizantine*, MO, 36, 5-6: 325-341

Dănilă, N. 1984 c: *Izvoare literare, arheologice și numismatice privind prezența bizantină în Banat în secolele IV-VI*, MB, 34, 3-4: 150-161

Dănilă, N. 1986 a: *Opaițe paleocreștine din Dacia*, BOR, 104, 1-4: 72-85

Dănilă, N. 1986 b: *Precizări privind lingurițele "euharistice" din secolele IV-VI descoperite în România*, GB, 45, 3: 80-92

Dănilă, N. 1986 c: *Noi contribuții la repertoriul materialelor arheologice paleocreștine din Muntenia*, GB, 45, 2: 102-104

Dănilă, N. 1987 a: *Materiale arheologice paleocreștine descoperite pe teritoriul eparhiei Aradului*, MB, 37, 3: 44-48

Dănilă, N. 1987 b: *Materiale arheologice paleocreștine din Moldova*, MMS, 63, 3, 63-81

Diaconescu, A. 1995: *Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie Dacia*, Eph. Nap, 5: 255-299

Diaconescu, A., Opreanu C. 1989: *Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca daco-romană târzie și în perioada migrațiilor*, AIIAC, 29: 571-595

Diaconu Gh. 1975: *On the Socio-Economic Relations between Natives and Goths in Dacia*, în *Relations*: 67-75

Diaconu, Gh. 1977: *Unitatea culturii materiale și spirituale a populației daco-romane în sec. III-VI*, RdI, 30, 2: 301-311

Diaconu, Gh. 1983: *Buzăul din cele mai vechi timpuri până în anul 1000*, în vol. *Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților*, 1, Buzău: 31-42

Diaconu, P. 1985: *Extension du premier État bulgare au Nord du Danube (VIIIe-Xe siècles). La culture matérielle*, "Études Balkaniques", Sofia, 21, 1: 107-113

Diculescu, C. 1910: *Vechimea creștinismului la români. Argumentul filologic*, București

Dobrescu, N. 1910: *Introducerea creștinismului la români*, în vol. *Cursurile de vară din Vălenii de Munte*, an II (1909), Vălenii de Munte

Dolinescu-Ferche, S. 1974: *Așezări din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București

Dolinescu-Ferche, S. 1984: *La culture Ipotești-Ciurel-Cîndești (V^e-VIIe siècles). La situation en Valachie*, "Dacia, N.S.", 28: 117-147

Dolinescu-Ferche, S., Constantiniu, M. 1981: *Un établissement du VIe siècle à Bucarest (Découverte de la rue Soldat Ghivan)*, "Dacia, NS", 25: 289-329

Dolinescu-Ferche, S. 1992: *Habitats des VIe et VIIe siècles de notre ère à Dulceanca IV*, "Dacia, NS", 36: 125-177

Dufourcq, A. 1903: *La christianisation des foules. Études sur la fin du paganisme populaire et sur les origines du culte des saints*, Paris

Dvorski, T. 1996: *Armată și creștinism în Dacia Romană (sec. II-III d. H.)*, în vol. *Armata și Biserica*, București: 46-51

Eliade, M. 1995: *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, București

Epifanie Norocel 1986: *Pagini din istoria veche a creștinismului la români*, Buzău

Fiedler, U. 1992: *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, 2 vol., Bonn

Florescu, R., Miclea I. 1980: *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*, vol. 2, București

Frend, W. H. C. 1980: *The Winning of the Countryside* (retipărit după "The Journal of Ecclesiastical History", 18, 1967: 1-14), în *Idem, Town and Country in the Early Christian Centuries*, Variorum Reprints, London

Gabor, A. 1986: *Mărturii arheologice privind vechimea creștinismului în sudul Moldovei*, MMS, 62, 1-2: 83-91

Ghinoiu, I. 1985: *Dinamica ritualului funerar la români*, în "Folclor literar", VI, Timișoara: 141-156

Giurescu, C. C. 1970: *Însemnătatea inscripției creștine în limba latină de la Biertan (jud. Sibiu)*, MO, 22, 5-6: 473-478

Giurescu, C. C. și D. C. 1975: *Istoria românilor*, vol. I, București

Gostar, N. 1980: *The Ancient Character of the Roman Element in the East of the Carpathians*, AIIAI, 17: 1-9

Gramatopol, M. 1982: *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei și teoria culturii*, București

Gudea, N. 1975: *Câteva aspecte și probleme în legătură cu procesul de romanizare în Dacia*, "Apulum", 13: 95-111

Gudea, N. 1979: *Vasul cu inscripție creștină de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului după retragerea aureliană*, AMP, 3: 515-523

Gudea, N. 1987: *Despre două piese creștine din secolul al VI-lea în Oltenia*, MO, 39, 1: 90-94

Gudea, N. 1989: *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, I, AMP, 13: 1-1100

Gudea, N. 1993: *Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. Interpretarea semnelor și textului de pe partea exterioară a vasului. Studiu paleografic*, AMP, 17: 151-183

Gudea N. 1994: *Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgâriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiniană*, AMP, 18: 95-110

Gudea, N., Ghiurco, I. 1986: *Un opaiț bizantin de la Porolissum*, AMP, 10: 209-214

Gudea, N., Ghiurco, I. 1988: *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea

Harhoiu, R. 1990: *Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien*, "Dacia, NS", 34: 169-208

Helgeland, J. 1979: *Christians in the Roman Army from Marcus Aurelius to Constantine*, în vol. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Seria II, vol. 23/1, Berlin-New York: 724-834

Hica-Câmpeanu, I. 1976: *Das Gräberfeld aus dem 4. Jahrhundert von Pălatca (Kr. Cluj)*, "Dacia, N.S.", 20: 23-36

Hica-Câmpeanu, I. 1977: *Cu privire la unele morminte romane târzii de la Napoca*, AMN, 14: 221-237

Hica-Câmpeanu, I. 1979: *Riturile funerare în Transilvania de la sfârșitul secolului al III-lea e.n. până în secolul al V-lea e.n.*, AMN, 16: 157-170

Horedt, K. 1944: *Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen*, AISC, 4: 10-16

Horedt, K. 1982: *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București

Horedt, K. 1986: *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn

Ionescu, I. 1972: *Datini legate de problema continuității în ritualul funerar din Oltenia*, MO, 34, 7-8: 490-500

Ionescu, I. 1973: *Problema gemelor gnostice descoperite pe teritoriul României*, MO, 25, 1-2: 88-96

Ionescu, I. 1981: *Aspecte cu caracter istoric privind Sinodul al II-lea ecumenic, legate de ținuturile daco-romane*, GB, 40, 6-8: 611-630

Ionescu, I. 1991: *Problema organizării cultului creștin ortodox și a ierarhiei bisericesti pe teritoriul României până în secolele IX-X*, ST, 43, 3: 114-124

Ionescu, I. 1998: *Începuturile creștinismului românesc daco-roman: sec. II-VI, VII*, București

Ioniță, I. 1971: *Das Gräberfeld von Independența (Kr. Ialomița)*, Bonn

Ioniță, I. 1975: *The Social-Economic Structure of Society during the Goths' Migration in the Carpatho-Danubian Area*, în *Relations*: 77-89

Ioniță, I. 1982: *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacia din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iași

Ioniță, I. 1985: *Importante descoperiri arheologice din perioada de formare a poporului român în așezarea de la Iași-Nicolina*, AMold, 10: 30-49

Ioniță, I. 1993: *Elemente creștine în practica riturilor de înmormântare din Moldova în sec. IV-V e.n.*, "Teologie și Viață" (= MMS), 3 (69), 4-7: 54-59

Iordănescu, A. 1940: *Observațiuni asupra originilor creștinismului daco-roman*, "Revista clasică Orpheus", 11-12: 193-204

Iorga, N. 1928: *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, București

Iorga, N. 1940: *Concepția românească a ortodoxiei*, București

Iorga, N. 1985 a: *Istoria poporului românesc*, București

Iorga, N. 1985 b: *Locul românilor în istoria universală*, București

Iorga, N. 1992: *Istoria românilor, vol. II. Oamenii pământului (până la anul 1000)*, București

Ivănescu, G. 1980: *Istoria limbii române*, Iași

Le Goff, J. 1986: *Pentru un alt Ev Mediu*, vol. II, București

Lozovan, E. 1962: *Aux origines du christianisme dacoscythique*, în F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, IV, Berlin, 1962: 146-165

Lupșa, Șt. 1949: *Creștinismul românesc a fost de la început ortodox*, ST, 1, 9-10: 814-838

Macrea, M. 1947: *À propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie*, "Dacia", 11-12, 1945-1947: 281-302

Macrea, M. 1969: *Viața în Dacia Romană*, București

Madgearu, A. 1994: *Romanizare și creștinare la nordul Dunării în secolele IV-VII*, AIII, 31: 479-502

Madgearu, A. 1997: *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, București, 1997

Masai, F. 1977: *Continuité romaine et réveil évangélique aux origines de la chrétienté médiévale*, "Revue de l'Université de Bruxelles", nr. 1: 16-43

Mărghitan, L. 1980: *Banatul în lumina arheologiei*, vol. II, Timișoara

Mehedinți, S. 1941: *Creștinismul românesc. Adaos la caracterizarea etnografică a poporului român*, București

Mihăescu, H. 1978: *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, București-Paris

Mitrea, B. 1988: *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, "Dacia, NS", 32: 91-139

Mitrea, B. 1989: *Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvoru, jud. Giurgiu (I)*, "Dacia, NS", 33: 145-219

Mitrea, B., Preda, C. 1966: *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București

Mitrea, I. 1979 a: *Dovezi ale prezenței creștinismului în secolul al VI-lea în Moldova*, MMS, 55, 3-6: 400-403

Mitrea, I. 1979 b: *Influențe bizantine în cultura materială și spirituală din regiunea subcarpatică a Moldovei în secolele VI-LX*, SCIVA, 30, 2: 145-162

Mitrea, I. 1980: *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele IV-LX e.n.*, "Carpica", 12: 55-142

Mitrea, I. 1992: *Realități arheologice și etnoculturale în spațiul carpato-nistriean în secolele VI-VII*, "Carpica", 23, 2: 209-221

Mitrea, I. 1995-1996: *Comunități creștine din secolele V-VII în regiunea subcarpatică a Moldovei*, "Pontica", 28-29: 227-232

Moga, M. 1974: *Vestigii paleocreștine în Banat*, în vol. *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj: 259-266

Moisescu, Gh. I., Lupșa, Șt., Filipașcu, Al. 1957: *Istoria bisericii române*, vol. I, București

Munteanu, A. 1962: *Arhiepiscopia Justiniana Prima și jurisdicția ei*, ST, 14, 7-8: 441-470

Năsturel, P. Ș. 1969: *Les actes du Saint Sabas le Goth. Histoire et archéologie*, RESEE, 7, 1: 175-185

Năsturel, P. Ș. 1984: *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares*, "Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg", Serie Nouă, 11(15): 217-266

Nemoianu, A. 1979: *Trei obiecte paleocreștine descoperite la Veșel (jud. Hunedoara)*, MB, 29, 1-3: 127-133

Nestor, I. 1964: *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, RRH, 3, 3: 383-424

Nestor, I. 1970: *Formarea poporului român*, în *Istoria poporului român*, ed. A. Oțetea, București: 130-155

Nestor, I., Zaharia, E. 1973: *Raport preliminar despre săpăturile de la Bratei, jud. Sibiu (1959-1972)*, MCA, 10: 191-201

Nicolăescu-Plopșor D., Wolski W. 1975: *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București

Niculescu, A. 1984: *Unitatea lingvistică a românilor*, în vol. *Națiunea română. Geneză, afirmare, orizont contemporan* (coord. Șt. Ștefănescu), București: 172-204

Nifon Ploieșteanul 1902: *Creștinismul la români*, București

Obédénare, G. 1878: *La religiosité des Roumains*, extras din "L'Alliance latine", Montpellier

Olteanu, Șt. 1986: *Cu privire la începuturile evului mediu în istoria României (I-III)*, RdI, 39, 9: 855-869; 10: 982-995; 12: 1183-1199

Olteanu, Șt. 1997: *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV-XI. Structuri demo-economice și social-politice*, București

Onciul, D. 1968: *Scrieri istorice*, ed. de A. Sacerdoțeanu, 2 vol. București

Opreanu, C. 1993: *Elemente ale culturii materiale dacice și daco-romane târzii (sec. III-IV p. Ch.)*, Eph. Nap., 3: 235-260

Opreanu, C. 1995: *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV-V în Transilvania*, Eph.Nap., 5: 227-254

Panaiteșcu, P. P. 1969: *Introducere la istoria culturii românești*, București

Păcurariu, M. 1980: *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București

Pârvan, V. 1992: *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman* (1991), în *Idem, Studii de istoria culturii antice*, ed. de N. Zugravu, București: 148-285

Petolescu, C. C. 1983: *Din nou despre inscripția creștină de la Porolissum (Varia Daco-Romana, V)*, TD, 4: 146-147

Petrescu-Dâmbovița, M., Dinu, M. 1974: *Noi cercetări arheologice la Stoicani (jud. Galați)*, SCIVA, 25, 1974, 1: 71-97

- Pippidi, D. M. 1967:** *Contribuții la istoria veche a României*, București
- Popa, A. 1997:** *Die Siedlung Sobari, Kr. Soroca (Republik Moldau)*, "Germania", 75, 1: 119-131
- Popescu, Em. 1976:** *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București
- Popescu, Em. 1994:** *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București
- Popescu-Spineni, M. 1934:** *Vechimea creștinismului la români*, București
- Popinceanu, I. 1964:** *Religion, Glaube und Aberglaube in der rumänischen Sprache*, Nürnberg
- Postică, G. 1996:** *Monumentele arheologice din sec. V-VII în spațiul ponto-nistean*, TD, 17: 207-215
- Preda, C. 1967:** *Tipar pentru bijuterii din secolul al VI-lea e.n. descoperit la Olteni (r. Videle, reg. București)*, SCIV, 18, 3: 513-520
- Prelipceanu, V. 1962:** *Incinerarea morților și teologia creștină*, ST, 14, 7-8: 414-428
- Protase, D. 1959:** *Un mormânt din secolul V la Cepari (Transilvania)*, SCIV, 10, 2: 475-483
- Protase, D. 1966:** *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București
- Protase, D. 1971:** *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București
- Protase, D. 1985:** *Observații privind inscripția "creștinată" de la Napoca*, SCIVA, 36, 4: 333-338
- Protase, D. 1989:** *O piesă paleocreștină daco-romană descoperită la Pălatca în Transilvania*, TD, 10: 229-233
- Rămureanu, I. 1974:** *Noi considerații privind pătrunderea creștinismului la traco-geto-daci*, "Ortodoxia", 26, 1: 164-178
- Reli, S. 1937:** *Originea și vechimea creștinismului la români*, extras din "Candela", 47, Cernăuți
- Rubin, Z. 1981:** *The Conversion of the Visigoths to Christianity*, "Museum Helveticum", 38, 1: 34-54
- Russu, I. I. 1958:** *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman*, ST, 10, 5-6: 311-340

Rusu, M. 1962: *The Prefeudal Cemetery of Noșlac (VIth-VIIth Centuries)*, "Dacia, NS", 6: 269-292

Rusu, M. 1984: *Paleocreștinismul nord-dunărean și etnogeneza românilor*, AIIAC, 26, 1983-1984: 35-84

Rusu, M. 1991: *Paleocreștinismul din Dacia Romană*, "Eph.Nap.", 1: 81-112

Sacerdoțeanu, A. 1936: *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu*, București

Salin, E. 1952: *La civilisation mérovingienne*, vol. II, Paris

Salin, E. 1959: *La civilisation mérovingienne*, vol. IV, Paris

Sanie, S. 1981: *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. - III e.n.*, Iași

Schmitt, J. C. 1976: "Religion populaire" et culture folklorique, "Annales ESC", 31, 5: 941-953

Simon, M. 1972: *La civilisation de l'Antiquité et le christianisme*, Paris

Spinei, V. 1995: *Observații privind ritul incinerării în regiunile carpato-dunărene în a doua jumătate a mileniului I d. Hr.*, în vol. *Pe drumul credinței. Arhimandrit Roman Braga. Texte omagiale oferite de prelați, prieteni și savanți români plus colecție de texte antologice*, River Junction: 82-100

Stăniloae, D. 1978: *Rolul ortodoxiei în formarea și păstrarea ființei poporului român și a unității naționale*, "Ortodoxia", 30, 4: 584-603

Székely, Z. 1971: *Éléments byzantins dans la civilisation matérielle des VIe-VIIe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie*, "Dacia, NS", 15: 353-358

Székely, Z. 1992: *Așezări din secolele VI-XI p.Ch. în bazinul Oltului Superior*, SCIVA, 43, 3: 245-306

Ștefan, G. 1974: *Justiniana Prima și stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea e.n.*, "Drobeta", 1: 65-70

Ștefănescu, Șt. 1974: *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara

Teodor, D. Gh. 1970: *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele VI-XI*, SCIV, 21, 1: 97-128

Teodor, D. Gh. 1974: *Cele mai vechi urme creștine din Moldova*, MMS, 50, 7-8: 561-573

Teodor, D. Gh. 1978: *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași

Teodor, D. Gh. 1980 a: *Unele considerații privind încheierea procesului de formare a poporului român*, AMold, 9: 75-83

Teodor, D. Gh. 1980 b: *Probleme actuale ale etnogenezei poporului român*, AIIAI, 17: 105-115

Teodor D. Gh. 1981: *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizațul în veacurile V-XI e.n.*, Iași

Teodor, D. Gh. 1984: *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele VI-VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, București

Teodor, D. Gh. 1985: *Autohtoni și migratori la est de Carpați în secolele VI-X e.n.*, AMold, 10: 50-73

Teodor, D. Gh. 1988: *Rituri și ritualuri funerare la est de Carpați în secolele V-XI (I)*, MMS, 64, 3: 70-82

Teodor, D. Gh. 1991: *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*; Iași

Teodor, D. Gh. 1995-1996: *Creștinism și păgânism la est de Carpați în a doua jumătate a mileniului I d. Hr.*, "Pontica", 28-29: 215-226

Teodor, D. Gh. 1997: *Regiunile carpato-nistriene în secolele V-X d. Hr.*, în vol. *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, coord. de V. Spinei, Iași: 79-116

Teodorescu, V. 1971: *La civilisation Ipotești-Cândești (V^e-VIIe siècles)*, Actes du VIIe Congrès international des sciences pré- et protohistoriques, 2, Praga: 1041-1044

Teodorescu, V. 1972: *Centre meșteșugărești din sec. V/VI-VII în București*, "București. Materiale de istorie și muzeografie", 9: 73-99

Teodorescu, V. 1984: *Cireșanu - un aspect cultural dacoroman din sec. IV-V e.n. la sud de Carpați*, "Anuarul Muzeului de istorie și arheologie Prahova", 1: 51-100

Thompson, E. A. 1966: *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford

Thompson, E. A. 1982: *Romans and Barbarians. The Decline of the Roman Empire*, Madison

Timotin, A. 1998: *Paleocreștinismul carpato-danubian*, "Archaeus. Studii de istorie a religiilor", 2, 2: 43-172

Toropu, O. 1976: *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică (sec. III-XI)*, Craiova

Toropu, O., Stoica O. 1972: *La nécropole préfeodale d'Obârșia-Olt (Note préliminaire)*, "Dacia, NS", 16: 163-188

Tudor, D. 1974: *Sucidava*, București

Tudor, D. 1978: *Oltenia romană*, București

Țicu, D. 1990: *Căldarea de cult paleocreștină de la Periam*, TD, 11: 153-156

Vlassa, N. 1970: *Descoperiri arheologice în orașul Cluj*, MCA, 9, 1970: 529-532

Vlassa, N. 1976: *Două noi piese paleocreștine din Transilvania*, AMN, 13: 215-230

Vlassa, N. 1979: *Piese paleocreștine inedite din Dacia intracarpatică*, AMN, 16: 171-188

Vulpe, R. 1979: *Romanitate și creștinism, coordonate ale etnogenezei noastre, în vol. De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați: 16-22

Wolski W. 1971: *Sur la datation des tombes romaines de Cluj, strada Plugarilor*, "Apulum", 9: 585-597

Zaharia, E. 1971: *Données sur l'archéologie du IVe -Xe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, "Dacia, NS", 15: 269-287

Zaharia, E. 1977: *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București

Zaharia, E. 1995: *La station no. 2 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe-VIIIe siècles)*, "Dacia, NS", 38-39, 1994-1995: 297-356

Zeiller, J. 1918: *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris

Zrinyi, A. 1976: *Repertoriul localităților din jud. Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV-XIII*, "Marisia", 6: 125-151

Zugravu, N. 1995-1996: *Cu privire la jurisdicția asupra creștinilor nord-dunăreni în secolele II-VIII*, "Pontica", 28-29: 163-181

Zugravu, N. 1997: *Geneza creștinismului popular al românilor*, București

Abstract

The Role played by the Christianity in the Genesis of the Romanian People

Introduction

The relation between the Christianization and the genesis of the Romanian people was emphasized by many Romanian historians. The ancient Roman origin of the Romanian Christendom is mainly proved by the Christian words of Latin origin in the Romanian language. This was for a long time the single evidence about the antiquity of the Romanian Christianity. This linguistic argument is not enough to also prove the continuity between the Roman Christianity of the 4th century and the Romanian medieval one, because the Latin words could be brought from south of Danube by an immigrated population. The continuity of the Romanian people and of his religion north of the Danube needs some proofs for the conversion of their ancestors before the period when such migrations were possible.

The spreading of the Christianity in the Roman Empire was possible because the cultural and economical unification of the Mediterranean world. Even the Church Fathers recognized the importance of the Roman Empire for the spreading of the Gospel. The Christianity became after 313 a part of the Roman culture and mind and also a factor of Romanization.

As like as romanization, the conversion to Christianity was an acculturation process. In its turn, the romanization could be seen as a conversion to another culture. Both processes implied the preservation of some elements from the abandoned culture or religion. On the basis of this typological similitude we can made a correlation between romanization and Christianization.

The purpose of this book is to emphasize the progression of the conversion to Christianity till the 7th-8th centuries - when a major cultural discontinuity occurred. The final point of our inquiry is the emergence of the Dridu culture in the 8th century (the period when the Romanian people was born).

Chapter I: The Coming of the Christianity into Roman Dacia

The passage from Tertullianus about the spreading of the Christianity among the Dacians is not truthful. The single proofs for the coming of Christianity in the Roman Dacia are the archaeological discoveries.

Some researchers took as evidence the Gnostic gems, but these ones do not prove the spreading of the Christianity. The real Christian objects found in Dacia are: three funeral monuments with crypto-Christian symbols found at Gilău and Turda (Potaissa), a funeral inscription from Cluj-Napoca with an carved cross, a ceramic fragment from Potaissa adorned with stamped crosses. Other objects are not surely Christian: a lamp from Gornea, two bricks from Racovița, several ceramic pots decorated with crosses and fishes. A lamp from Romula and three Christian gems (from Potaissa, Romula and from an unknown place from Transylvania) could be also dated after the withdrawal of the Roman army (275).

The Christian objects are few, but this is normal because the Christianity was a *religio illicita*. We could be sure that some small Christian communities still existed in Roman Dacia. It seems that almost all of these Christians were of Oriental origin (town people and soldiers).

It was supposed that the Christianity was also spread among the free Dacian population in Moldavia, but there are no valuable

proofs for this. Only some 3rd century Christian objects were found in the Roman settlement of Barboși (southern Moldavia).

The conclusion is that Christianity appeared in Dacia since the 2nd-3rd centuries. The first Christian groups in the Roman Dacia were the kernel of the future 4th century Christendom.

Chapter II: The North-Danubian Christendom till the mid 5th century

The Roman population of Dacia kept economic and cultural relations with the Empire after the withdrawal of the Roman army and administration in 275. In fact, some small areas from Banat and Oltenia remained under Roman control during the first three quarters of the 4th century. The local communities developed autonomous forms of military and political organization in the rest of the territory of the former province.

The peaceful period before the Hunic invasion was a good chance for the progress of the Romanization not only in former Roman Dacia but also outside, in Wallachia and Moldavia - where the Sântana de Mureș-Cerneahov culture contains many Roman elements. The territory of the former province remained however the most Romanized part of the Dacian space. The inhabitants of the ruralized towns left finally them for countryside during the 4th-5th centuries. In this way was strengthened the romanization of the rural population. Another consequence of this demographic movement was the spreading of the urban Christianity in the countryside.

The Christianization's progress in Dacia in the 4th-5th centuries was mainly a result of the same phenomenon occurred in the Empire since the period of Constantine the Great. There was no official Christian mission among the North-Danubian inhabitants. The new religion was spread by anonymous priests or laymen without any political support. This action was a part of the economical and cultural relations with the Empire, which were very intensive during the 4th century.

The archaeological findings are showing the existence of some Christian groups and even of some churches. A pagan temple at Porolissum was transformed into a Christian *basilica* in the 4th century. The liturgical objects found at Biertan belong to a church, as

like as some other findings from Porolissum and Răcari. The lamps could also testify the existence of some churches. The inscription on the *donarium* from Biertan mentions a certain Zenovius that could be a bishop or a rich man. We are not sure that the stamp of Jabār is a Christian object.

The graves with the orientation W-E and without inventory represent 45,28 % from all the 4th century graves discovered in the urban milieu (at Apulum, Sarmizegetusa, Potaissa, Napoca). It is very possible that these are Christian. There are no such graves in the countryside. This means that Christianity was spread almost only in the former towns. Another group of cemeteries in Transylvania belongs to the Sântana de Mureș-Cerneahov culture (brought here by the Goths after 376). Some tombs are W-E oriented and without inventory (9,02 %). It is possible that also these were Christian, but we could not be certain.

Not a single Christian piece found in the territory of the former Roman Dacia could be ascribed to the Goths or to another Barbarian people. Some of them have Latin inscriptions. The archaeological context shows that all these objects belong to the Roman population.

The countryside remained almost pagan in the 4th century, as like as in other European Roman provinces. Christianity was mainly an urban religion.

Some of the Christian objects were imported from the Empire. During the 4th century the Daco-Roman Christendom was oriented especially toward the Western Roman world. The direction changed later to East. The relations with the Church of the Empire were established by various priests and laymen, but without any official mission.

The Christian terminology in Romanian gives basic data about the origin and the evolution of the Daco-Roman Christendom. The main words have Latin origin and some of them differ from the common Western Latin Christian words. These terms were created by the Illyrian and Danubian Church Fathers in 4th-5th centuries. The Romanian language kept some Christian words that disappeared in the rest of the Latin Christendom (e. g. *basilica*), because its relative isolation occurred after the 4th century.

The main features of the Daco-Roman Christendom were established in the 4th century. The great number of the pagan survivals could be a consequence of the lack of any superior Church organization due to the disappearance of the urban life and to the absence of Christian secular powers north of the Danube. A kind of organization still existed, but it regarded only the village communities. In these circumstances, the Christianization progressed without any resistance because the conversion was not decided by any political rulers. The specific form of the popular Christian belief evolved in the Daco-Roman and next Romanian society was a syncretic one. Mircea Eliade named this a "cosmic Christianity".

The evidence about the spreading of the Christianity in Wallachia and Moldavia during the 4th-5th centuries is very scarce. The literary sources are speaking about the Christian prisoners taken by Goths, but there are no certain Christian objects found in the settlements and in the cemeteries of the Sântana de Mureș-Cerneahov culture. It seems that these Christians were very few. In the cemeteries there are some graves W-E oriented. From 2977 graves (59 cemeteries), only 81 (2,72%) are presumably Christian. The graves were discovered especially near the Danube and are usually dated after the middle of the 4th century. It seems that the conversion to Christianity was determined by the degree reached by the Romanization among the inhabitants of *Gothia*.

The conversion to Christianity continued in Wallachia after 376. The first certain Christian objects were found in the 5th century settlements of Budureasca and Cireșanu. Other discoveries are not sure (Iași-Nicolina, Alcedar).

Some of the 5th century graves are W-E oriented, but it seems that this ritual was used also by the heathen Ostrogoths and Alans. The single cemetery with some graves that could be ascribed to a Christian Roman population is Botoșani-Dealul Cărămidăriei.

It is clear that Christianity was less spread in Wallachia and Moldavia. The conversion was determined by the romanization's degree and by the cohabitation between the former town people and the countrymen. This means that the Christianization became more intensive after the disappearance of the Dacian towns in the 5th century.

Chapter III: The Generalization of the Christianity (from the second half of the 5th century to the beginning of the 7th century)

The relations of the North-Danubian Roman people with the Empire were very strong during the 6th century. This also meant a considerable spreading of the Christianity among them. The uniformity of the material culture all over the Dacian area suggests not only the achievement of the romanization, but also some population movements from the former province to outside. Other Roman people came from the Empire in Wallachia and Moldavia. The romanization was in this way achieved during the 6th-7th centuries, in the same time with the settlement of the Slavs.

The achievement of the romanization was followed step by step by the progressive evolution of the Christianization. The Christian objects were uniformly spread all over the North-Danubian area during the 6th century. The number of pieces found in Moldavia and Wallachia is even greater than in the former province. This is a result of the orientation towards East during the 6th century. This orientation explains the presence of some Syrian and Egyptian liturgical objects even in northern Transylvania, at Porolissum.

The archiepiscopate of Justiniana Prima extended its area over a small region north of the Danube, in the southern part of the Banat. The role played by this church institution in the Christianization of Dacia should not be exaggerated.

The increasing number of the Christians is shown by the discovery of many moulds for casting crosses (nine, maybe ten). There are also known six metallic crosses. Other interesting objects are the 13 Christian lamps. Two liturgical vessels were found at Periam and Porolissum (a St. Menas ampoule). Another liturgical object is the stamp from Pălatca.

The significance of the carved crosses on the pottery is not sure. However, it seems that some of them could be interpreted as Christian symbols.

We could not ascribe a Christian significance to the various buckles and ear-rings decorated with crosses. These objects were used as implements without Christian meaning, even by the heathens.

The study of the archaeological objects shows that there are 46 certain Christian findings and 48 possible. These pieces dated between the middle of the 5th century and the beginning of the 7th are uniformly distributed in the North-Danubian Romanic area, except Crișana and Maramureș. Most of them were found in Romanic settlements. It is very probable that the Christian objects belonged mainly to the Romanic population. On the other hand, it is known that also some Gepidae were Christian. Their cemeteries contain possible Christian tombs. The Slavs were all heathen. Their cemeteries are entirely composed by cremation graves.

The Romanic funeral rituals are less known. In the settlement Dulceanca IV two children cremation graves were dug near the huts. Several inhumation graves were found at Ceptura, Coroteni, Secuieni, Moldoveni, Săbăoani, Dănești and Dănceni. Only some of them could be considered Christian.

Although the problem of the funeral ritual of the Romanic population remains obscure, one could say that the 6th century was an important moment in the process of conversion to Christianity.

Chapter IV: The North-Danubian Christianity during the 7th-8th centuries

The major cultural discontinuity occurred in this period led to the disappearance of the church organization even in the South-Danubian provinces where the towns were destroyed. The North-Danubian Roman inhabitants lost all the relations with the Byzantine Church and survived as an isolated Christian community during the period when this population became a new people, the Romanians. A similar situation is attested in post-Roman Pannonia.

The number of the Christian testimonies is smaller in this period than in the 6th century, but they are enough to prove the survival of the Christianity in the Romanic North-Danubian area. The most important discoveries are the 7th century moulds for casting crosses found at Cristuru Secuiesc and Bernašivka. Other Christian discoveries are: a bone cross from Lozna-Străteni, the mould from Costești, the engolpion crosses discovered in the southern part of the Banat, the finger-rings from Călărași, Stoicani, Izvoru, Sultana, Obârșia Nouă. Finger-rings with cruciform ornamentation were

discovered in several inhumation graves from Călărași, Stoicani, Izvoru, Sultana, Obârșia Nouă. The pots with carved crosses are few in this period (only five pieces). Several 8th century slow-wheel made pots are stamped with various signs on the bottom. Some of these signs are cruciform. Their meaning is not clarified, but it seems that a Christian signification could be taken into consideration.

In this period the cremation ritual was very frequent, especially in the Mediaș group of cemeteries (Transylvania, 7th-9th centuries). Other cremation graves were discovered in Wallachia and Oltenia. Many of them belong to a group spread also in Dobroudja and in the northern Bulgaria (Izvoru, Sultana etc.). There are also inhumation graves in this group; some of them are W-E oriented.

The major problem raised by these 7th-9th centuries cemeteries is the significance of the cremation. A return to paganism is too difficult to sustain. More probable seems to be the hypothesis that a part of the natives remained heathen. The cremation rite is usually considered contrary to the Christian belief, but we should observe that some theologians consider that this rite does not contradict any basic Christian dogma. It could not be excluded a survival of the cremation as a pre-Christian custom in those areas where the Church organization was very poor. It is known that cremation survived in some regions in Poland till the 12th century. The preservation of the cremation by the Christian Romanic population could be taken into account, but only as a supposition. There are no certain proofs for this. Only some reminiscences from the Romanian folk traditions could sustain it. The other side of the problem is the ethnical character of the cremated people. It is very probable that most of them were Slavs. Our conclusion is that the problem of the cremation tombs of the 7th-9th centuries remains open.

The Christianization of the Romanic North-Danubian population was probably achieved during the 7th-8th centuries, but this process was not a complete one. We consider that the pagan relics were so many that they led to a kind of free syncretism between Christian and heathen beliefs. Cremation could be one of these relics. The moment when Christianization was achieved could be conventionally established when the new religion covered all the Romanic area. Only in this way we could consider the 7th-8th centuries as the final period of the conversion to Christianity.

Conclusion

The spreading of the Christianity was simultaneous with the achievement of the romanization. Both processes were convergent and inseparable. The romanization brought as a consequence the Christianization. The conversion to the new religion allowed the mixed marriages. Therefore, a feed-back relation was established between the two processes. In this way, the Christianity became a factor of romanization. The completion of both acculturation processes was stimulated by the Roman people immigrated from the Empire. They strengthened the North-Danubian Roman population. The people of the former Roman Dacia had the main role in the spreading of the Christianity. Only in this way could be explained the preservation of several archaic elements in the Romanian language and popular religion. Some innovations appeared in the Roman Christendom after the 4th century were not received in the quite isolated area that was Dacia. (Despite the economic and cultural relations with the Roman-Byzantine Empire during the 4th-6th centuries, a certain isolation characterized the Dacian Romanism). On the other hand, this isolation caused the lack of any superior church hierarchy. This explains the great number of the pagan survivals in the Romanian popular religion. The result was a **superficial Christianization** characterized by a syncretical kind of popular religion.

The absence of the church authorities and of any political power interested in Christianization had as another effect **the lack of any resistance against conversion**. By this way there were eased the Christianization progress and the assimilation of the Christian mind and way of life in the *milieu* of the rural Romanic people.

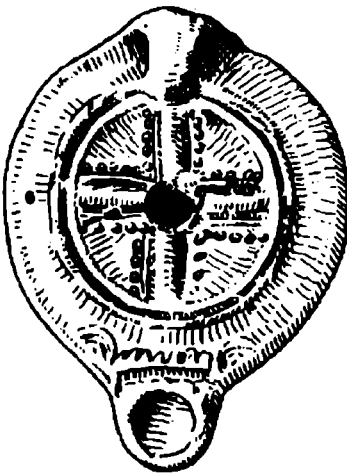
The long process of conversion was simultaneous with the another acculturation - the romanization and its achievement. The Christianization was also a factor of romanization because this religion became a part of the Roman civilization. The conversion made possible the mixed marriages between the Romanic people and the various barbarians here established. The Christianity brought also a strong motivation for the evolution of a common Roman conscience *vis-à-vis* to the heathen Barbarians. The church was the single institution able to preserve a kind of social cohesion during the Migrations Age, even without a superior organization. In this way **the conversion to Christianity played a major role in the genesis of the Romanian people**.

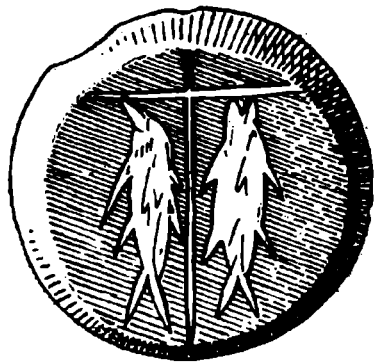
1

2

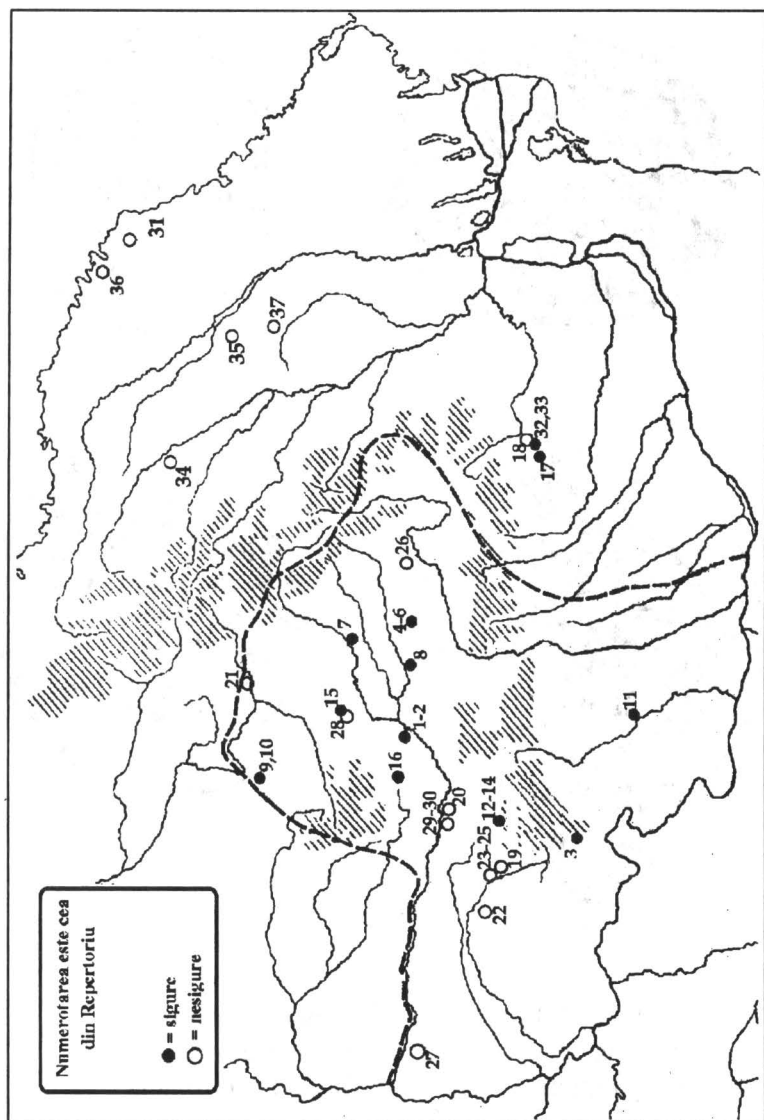
3

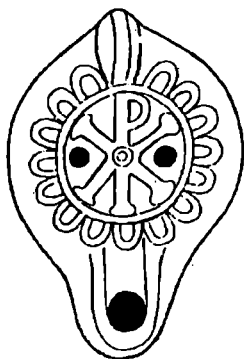
4

Planșa I. Descoperiri din Dacia Romană

1: Gema de la Turda; 2: Gema din Transilvania;
3: Opaitul de la Romula; 4: Gema de la Romula

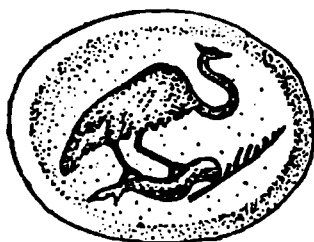
Planşa II. Descoperiri din secolul al IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea

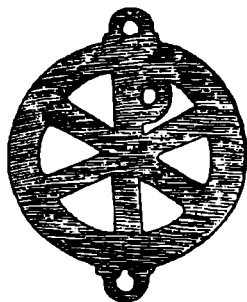
1

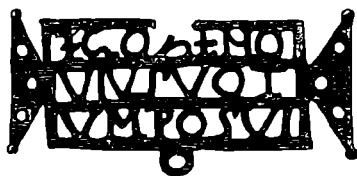
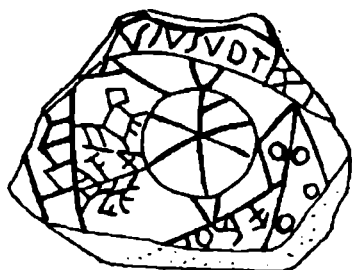
2

4

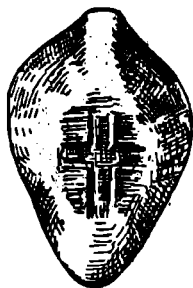
5

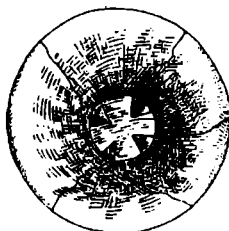
3

Planșa III. Descoperiri din secolul al IV-lea

- 1: Opaț de la Turda (nr. 21); 2: Opaț de la Sarmizegetusa (nr. 18);
 3: Donarium-ul de la Biertan (nr. 4); 4: Inel de la Băile Herculane
 (nr. 3); 5: Strachină cu inscripție de la Porolissum (nr. 15)

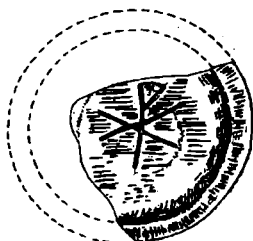
1

2

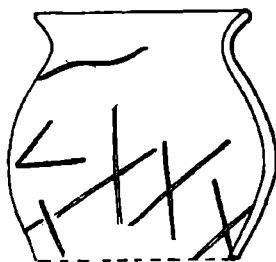
3

4

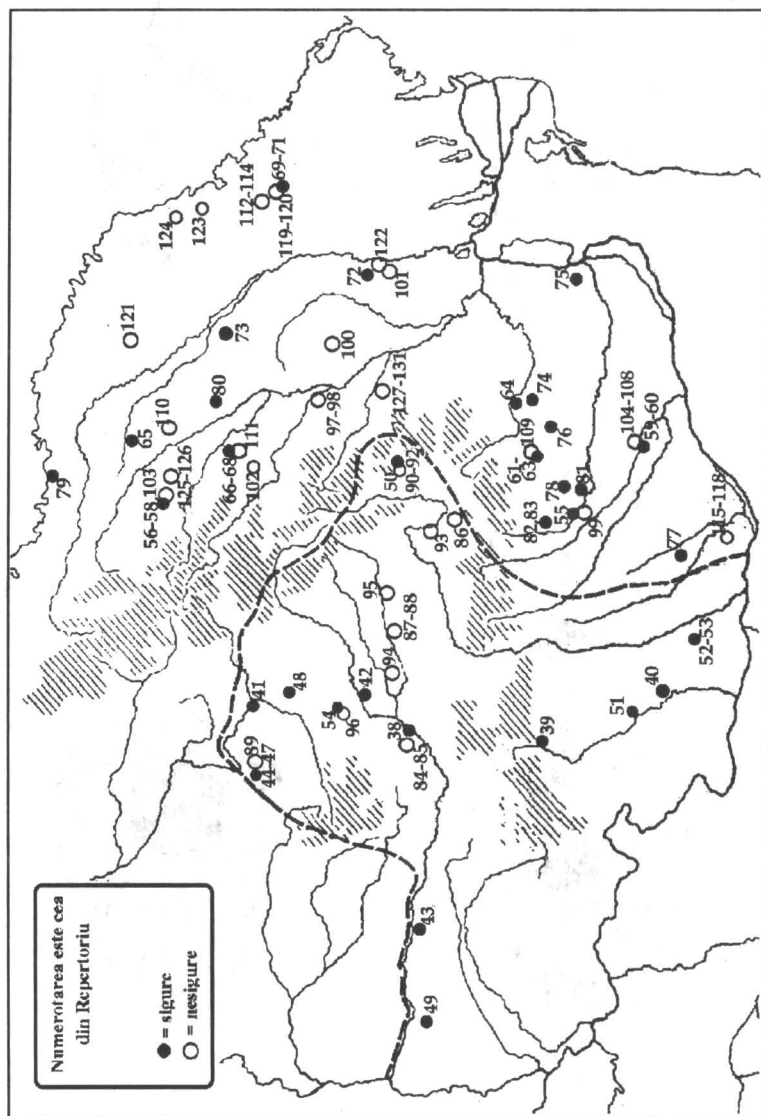
5

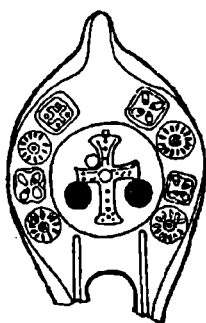
6

Plansa IV. Descoperiri din secolul al IV-lea

- 1: Opaț de la Apulum (nr. 1); 2: Capac de vas de la Tibiscum (nr. 10); 3: Sigiliu de la Jabăr (nr. 27); 4: Strachină fragmentară de la Sarmizegetusa (nr. 20); 5: Vas de la Budureasca (nr. 25); 6: Vas fragmentar de la Iași-Nicolina (nr. 34)

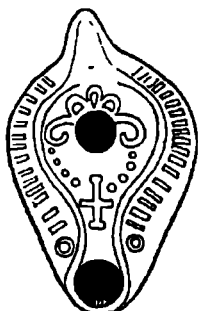
Planșa V. Descoperiri din secolul al VI-lea și de la începutul secolului al VII-lea

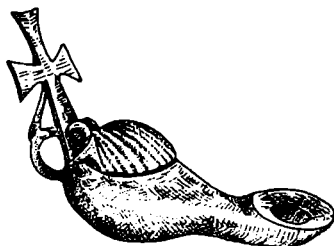
1

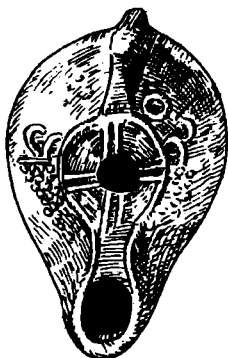
2

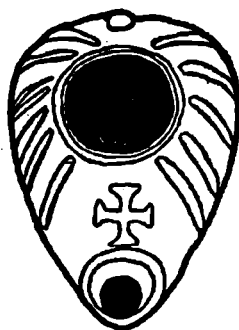
3

4

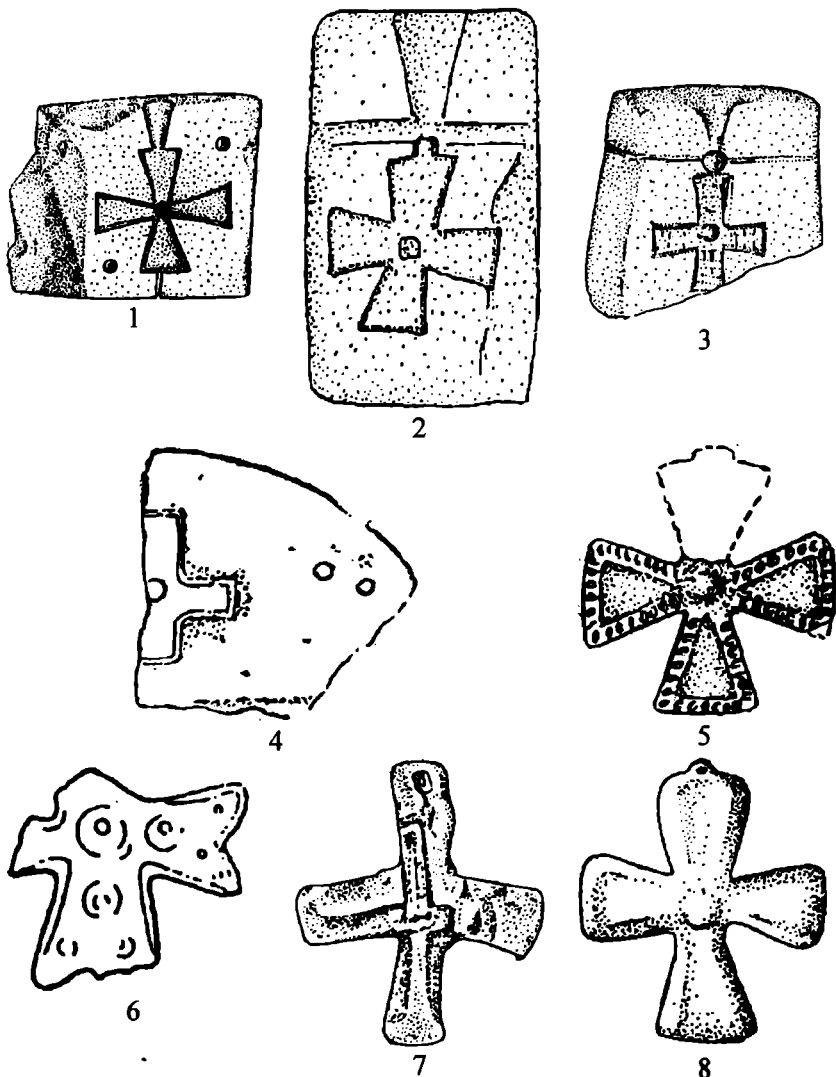
5

6

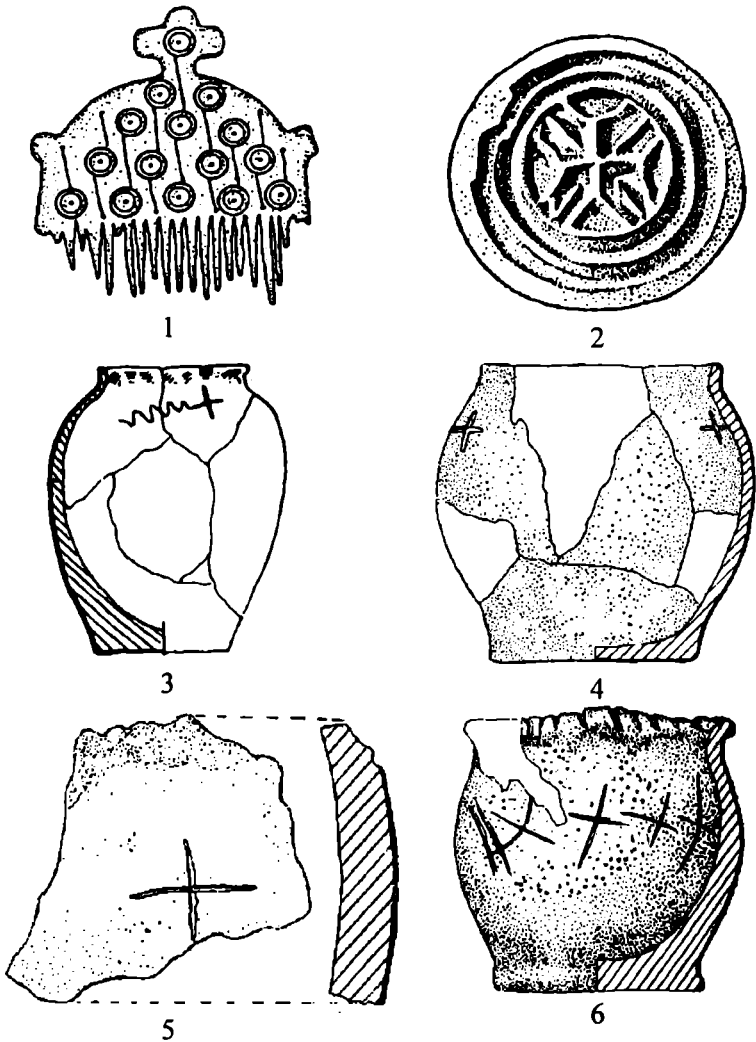
Plasa VI. Opaite din secolul al VI-lea

1: Turda (nr. 1); 2: Alba Iulia (nr. 36); 3: Bumbesti (nr. 39);
4: Luciu (nr. 75); 5. Feldioara-Razboieni (nr. 42); 6: Ploiesti (nr. 78)

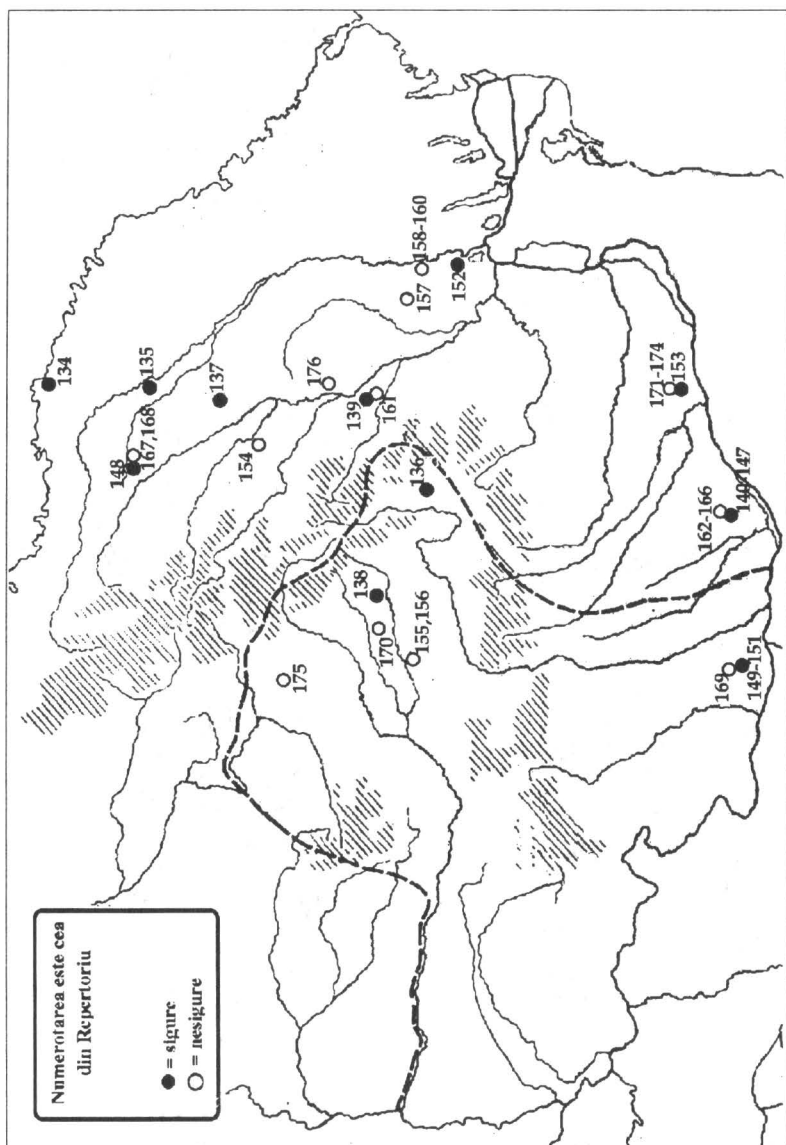
Planșa VII. Cruci și tipare din secolul al VI-lea

1: Botoșana (nr. 56); 2: București-Străulești (nr. 59); 3: Olteni (nr. 77); 4: Sânmicăluș (nr. 91); 5: Davideni (nr. 66); 6: Rașcov (nr. 79); 7: Moigrad (nr. 41); 8: Ruginoasa (nr. 80)

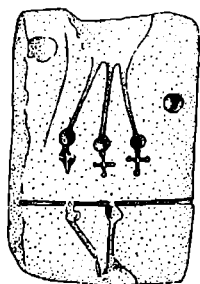

Planșa VIII. Descoperiri din secolul al VI-lea

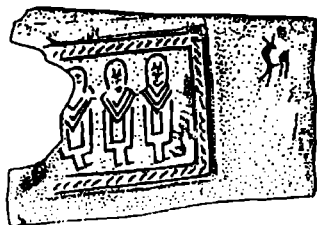
- 1: Pieptene de la Davideni (nr. 68); 2: Sigiliu de la Pălatca (nr. 45);
 3: Vas de la Dulceanca (nr. 111); 4: Vas de la Horga (nr. 73);
 5: Fragment ceramic de la Suceava (nr. 119); 6: Vas de la Botoșana
 (nr. 58)

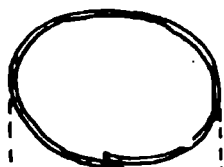
Planșa IX. Descoperiri din secolele VII-VIII

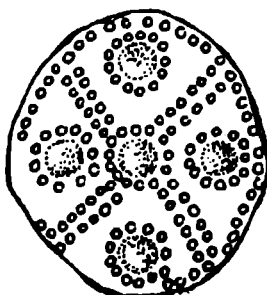
1

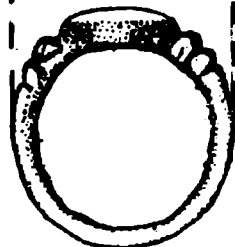
2

3

4

5

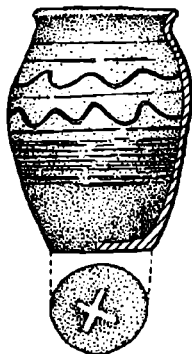
6

Plaușa X. Descoperiri din secolele VII-VIII

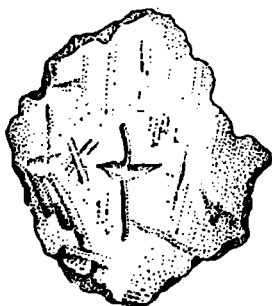
- 1: Tiparul de la Cristuru Secuiesc (nr. 133); 2: Tiparul de la Costești (nr. 132); 3: Inelul de la Obârșia Nouă (nr. 153); 4: Inelul de la Izvoare-Bahna (nr. 138); 5: Inelul de la Stoicani (nr. 158); 6: Inelul de la Călărași (nr. 130)

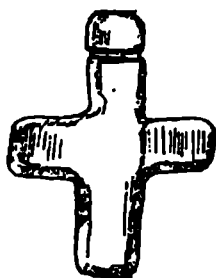
1

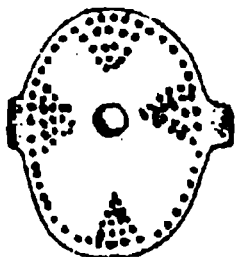
2

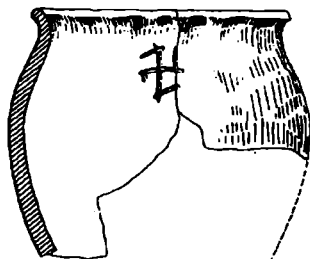
3

3

5

6

Planșa XI. Descoperiri din secolele VII-VIII

- 1: Tiparul de la Traian (nr. 168); 2: Vas de la Fălciu (nr. 136);
 3: Fragment ceramic de la Dodești (nr. 134); 4: Cruce de os de la
 Lozna-Străteni (nr. 152); 5: Inel de la Izvoru (nr. 139); 6: Vas de la
 Bratei (nr. 165)

Index

I. Geografic

- Aiud 99
Alba Iulia (Apulum) 22, 35, 36, 42,
45, 46, 82, 114, 120, 127, 128,
157, 166, 168
Albești 47
Alcedar 70, 119, 158
Alexandru Odobescu 65
Anglia 93
Apahida 49, 86
Aquileea 41
Archiud 86
Asia Mică 18, 31, 60

Bacău 83, 129
Balta Verde 99
Banat 33, 39, 44, 74, 75, 95, 133
Banatska Palanka (Lederata) 44,
79, 80
Bandu de Câmpie 88
Barboși 30-31, 75, 156
Barcea 65
Basarabia 87, 90
Băile Herculane 44, 114, 165
Băleni-Români 81, 123, 129
Bălteni 65
Bărboasa 30, 130
Bârlad 63, 65, 66
Bârlălești 130

Berghin 98
Bernašivka 94, 133, 160
Berzovia (Berzobis) 36
Biertan 41, 50, 51, 115, 156, 157,
165
Bistreț 34
Boanca 63
Bogdănești-Fălciu 65
Boldești-Grădiștea 65
Bologa 24, 27
Borniș 135
Borșeni 83, 130, 135
Botoșana 81, 83, 123, 124, 130,
169, 170
Botoșani 43
Botoșani-Dealul Căramidăriei 71-
72, 158
Brașov 128
Bratei 47, 49, 86, 96, 97, 102, 103,
128, 135, 173
Brazda lui Novac 33
Brâncovenești 35
Britannia 18
Bucșani 65
București 81, 83, 124, 130, 131,
169
Budești 63
Budureasca 70, 81, 83, 117, 124,
131, 166
Bulgaria 57

- Bumbești 82, 120, 168
- Caransebeș 24
- Caraș 44
- Călărași 63, 65, 95, 133, 160, 172
- Călugăreni 65
- Cărbunari 117
- Cășei 22
- Cândești 30, 81, 88, 124
- Celei (Sucidava) 34, 46, 75, 80, 85
- Cepari 49
- Ceptura 90, 160
- Cernat 47, 133
- Chirnogi 100
- Cicău 99
- Cioara-Deleni 43
- Cioroiul Nou 35, 71
- Cipău 47
- Cipru 18
- Cireșanu 66, 70, 117, 119
- Ciumbrud 47
- Cluj-Baciu 47
- Cluj-Napoca 19, 22, 27, 36, 45-48, 157
- Comolău 35
- Constantinopol 52, 57, 93
- Copuzu 65
- Corlăteni 125
- Cornești 99
- Coroteni 89, 160
- Costești 94, 95, 134, 160, 172
- Coșoveni 95
- Craiova 44, 79, 120
- Cristești 43, 65, 115
- Cristuru Secuiesc 94, 134, 160, 172
- Crișana 60, 74, 85, 87
- Cuci 47
- Cucorâni 84, 131
- Curcani 65
- Dacia 10, 13, 18-36, 40, 41, 45, 49-55, 58, 60, 73, 77, 107
- Dacia Mediterranea 53
- Dacia Ripensis 33
- Dalmația 18, 29
- Davideni 81, 83, 125, 131, 169, 170
- Dănceni 63, 83, 90, 131, 160
- Dănești 90, 160
- Dărmănești 44
- Dej 82, 121
- Deva 44, 117
- Dobrogea 10, 39
- Dodești 135, 173
- Doina-Girov 65
- Dolheștii Mari 65
- Dorolțu 99
- Drajna de Sus 24-25
- Drăgănești 65
- Drăgești 30
- Drânic 34
- Drobeta-Turnu Severin 74, 85
- Dulceanca 83, 89, 131, 132, 170
- Dumbrăveni 66, 119
- Edessa 18
- Enisala 44
- Erbiceni 65
- Fălciu 97, 135, 173
- Fântânele 47, 49
- Fedești 83
- Feisa 35
- Feldioara-Războieni 82, 121, 168
- Focșani 65
- Franța 93
- Frătești 100
- Galații Bistriței 86
- Galicuica 24
- Gallia 51, 56, 102, 103
- Gâmbaș 99

- Gherăseni 63
 Gherla 24, 34
 Ghirbom 98
 Gilău 21, 27, 35, 155
 Gogoșari 65
 Gornea 23, 28, 33, 155
 Gușterița 98
- Hansca 65, 81, 83, 89, 91, 125, 132
 Hănești 64
 Homiceni 30
 Horga 83, 125, 170
 Horlești 65
 Hucea 132
 Hudum 44
 Hunedoara 27
- Iași 70, 82, 119, 126, 158, 166
 Iclod 88
 Iernut 47
 Igești 65
 Ilișua 42, 117
 Illyricum 29, 52, 54, 80
 Independența 64, 65
 Italia 52, 56
 Iugani 64
 Ivești 65
 Izvoare 65
 Izvoare-Bahna 95, 134, 136, 172
 Izvoarele 75
 Izvoru 65, 96, 97, 100, 134, 136,
 160, 161, 173
 Izvoru Dulce 70, 81, 126
- Jabăr 42-43, 118, 157, 166
 Jupa (Tibiscum) 24, 33, 36, 44,
 118, 166
- Korbovo 99
 Kostolac (Viminacium) 80
- Laslea 34
 Lazuri 95
 Lătăi 65
 Lețcani 63, 64
 Lipova 82, 121
 Locusteni 24
 Lozna-Străteni 89, 94, 96, 134, 136,
 160, 173
 Luciu 78, 82, 126, 168
 Lunca 65
- Mangalia (Callatis) 45
 Maramureș 60, 85
 Mărtinești 65
 Mediaș 47-48, 86, 97-98
 Mehadia (Pretorium) 33
 Mercheașa 42, 118
 Micăsasa 24, 43, 115
 Mihălășeni 64, 66
 Miorcani 65
 Mitreni 65
 Mizil 126
 Moara 65
 Moesia 29, 61
 Mogoșani 65
 Moigrad (Porolisum) 20, 24, 27,
 36, 41-43, 78, 81, 82, 95, 115,
 116, 121, 122, 128, 157, 159,
 165, 169
 Moldova 29-30, 34, 38, 39, 49, 52,
 57, 60, 62, 68, 70-72, 75-78, 81,
 87, 88, 90, 91, 93, 94, 101, 108
 Moldoveni 90, 160
 Moravia 102
 Morești 86
 Muntenia 33, 38, 39, 49, 52, 60, 62,
 68, 70-72, 74, 75-78, 81, 87, 88,
 91, 93, 108
 Murgeni 83, 132
- Nănești 89

- Negrești 65
 Nichiteni 65, 71
 Nicolae Bălcescu 65
 Noricum 112
 Noșlac 88
- Obârșeni-Voinești 65
 Obârșia Nouă 96, 97, 100, 134, 136, 160, 161, 172
 Ocnîța 48
 Oinacu 64, 66
 Olteni 35, 65, 66, 81, 126, 169
 Oltenia 33, 34, 39, 46, 74, 104
 Orlea 20
 Orheiul Vechi 83, 132
 Orșova (Dierna) 20-21, 33, 34, 74, 85
 Ostrovu Mare 99
- Paderborn 102
 Pannonia 29, 52, 54, 74, 92, 93, 99
 Pălatca 42, 48, 82, 122, 159, 170
 Periam 82, 122, 159
 Piatra Frecăței (Beroe) 45
 Pietriș 65
 Pietroasele 65, 71
 Platonești 100
 Ploiești 65, 78, 82, 126, 168
 Poian 83, 85, 122, 128
 Poiana Dulcești 30
 Poienești 30, 65
 Polonia 102
 Prahovo (Aquae) 81
 Preslav 103
 Proștea Mică 47
- Racovița-Copăceni (Praetorium II) 23, 28, 155
 Ram 79, 80
 Rașcov 81, 89, 91, 94, 127, 169
 Răcari 35, 42, 82, 116, 122, 157
- Râșnov 24, 35
 Recidiva 79, 80
 Redea 34
 Reșca (Romula) 20, 26-28, 34, 82, 123, 155, 163
 Roma 13, 18, 93
 Roman 71
 Rotbav 128
 Rugănești 48
 Ruginoasa 81, 127, 169
 Rupea-Hoghiz 34
- Sacoșu Turcesc 44
 Sarmizegetusa 22, 24, 35, 36, 42, 43, 45, 116, 157, 165, 166
 Săbăoani 64, 90, 160
 Săcuieni 100
 Sălașuri 136
 Sărățeni 35, 47
 Sărata Monteoru 88, 89, 103
 Săveni 65
 Sânmiclăuș 81, 86, 129, 169
 Sânnicolaul Mare 44, 118
 Sântana de Mureș 48
 Scythia 61
 Secuieni 90, 160
 Seliște 83, 89, 90, 132
 Serdica 56, 120
 Sfântu Gheorghe 47
 Sic 35
 Sighișoara 47, 81, 129
 Slăveni 24, 47
 Sobari 67, 120
 Someșeni 86
 Soporu de Câmpie 47, 49
 Spania 56
 Spantov 64, 66
 Stari Dubovac 80
 Stoicani 95, 100, 135, 161, 172
 Suatu 47
 Suceava 83, 84, 132, 170

Sultana 64, 66, 96, 97, 100, 135, 136, 160, 161

Șopteriu 136

Ștefan cel Mare 83, 133

Șuletea 70, 82, 83

Tăcuta 66, 120

Târgșor 65, 127

Târgu Mureș 48

Târgu Secuiesc 84

Târnăvioara 35, 47

Teiuș 95, 99

Traian 94, 137, 173

Transilvania 26, 27, 34, 35, 38, 39, 41, 43, 45, 47, 48, 50, 68, 74, 75-78, 81, 85, 87, 88, 93, 97-99, 101, 107, 108, 163

Trușești 67

Turda (Potaissa) 21-23, 26, 27, 35, 36, 42, 45, 46, 48, 82, 116, 119, 123, 129, 155, 157, 163, 165, 168

Turdaș 98

Ucraina 90

Unirea-Vereșmort 88

Vadu Sorești 65

Valea Largă 88

Valea Lupului 65, 71

Valea Voievozilor 81, 127

Vădastra 71

Vădeni 30

Vărădia (Arcidava) 36, 79, 80

Vermeș 48

Vețel (Micia) 20, 22, 24, 27, 28, 34, 35, 44, 119

Vlad Țepeș 65

Vlădiceni 30

Vornicenii Mari 44

Zlatna (Ampelum) 41, 116

II. Autori

Alaiba, R. 83

Aldea, I. A. 98

Alexe, Șt. 54

Alexianu, M. 67

Anghel, Gh. 86, 98

Anghelescu, N. 63

Ardeț, A. 117

Artimon, A. 129

Athanasie I 58

Auxentius de Durostorum 61

Auner, C. 109

Baraschi, S. 101

Barnea, I. 20, 23, 24, 26-28, 30, 31, 35, 40, 41, 52, 57, 67, 69, 74, 75, 79, 80, 101, 105, 111, 114-129, 131, 133, 134, 136, 137

Băluță, C. L. 114, 116

Bărbulescu, M. 21, 23, 26-28, 36, 46, 48, 116, 119, 123

Bârză, L. 34, 35, 47, 49, 50, 66, 74, 76, 86, 89, 91, 103, 124, 126

Beaujeu, J. 12

Bejan, A. 80, 133

Benea, D. 20, 33, 78, 80, 118, 121

Berciu, D. 64

Beza, M. 15

Bierbrauer, V. 49

Blăjan, M. 35, 48, 86, 98

Blaga, L. 59, 110

Bloșiu, C. 62, 64

Bobi, V. 64, 89

Bodogae, T. 61

Bodor, A. 21

Boroffka, N. 47

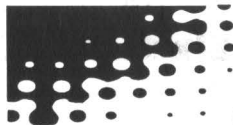
Boroneanț, V. 99

- Bozu, O. 23, 79, 80
 Branga, N. 52
 Brezeanu, S. 34, 35, 76, 103
 Burns, Th. 61, 69
 Butnariu, V. M. 34, 75
 Buzdugan, C. 70, 82
- Cabrol, F. 101
 Capidan, Th. 55
 Catrinoiu, I. 66, 127
 Chera-Mărgineanu, C. 24
 Chidioșan, N. 100
 Chirilă, E. 36, 50, 51, 121
 Christescu, V. 71
 Chrysos, E. 61
 Ciugudean, H. 98
 Coman, Gh. 30, 65, 66, 83, 90, 105, 110, 111, 125, 126, 130-132, 134, 135, 137
 Coman, I. 62, 110, 112
 Commodian 60
 Comșa, M. 34, 38, 86, 99, 122, 124
 Condurachi, E. 113
 Constantinescu, E. M. 63
 Constantiniu, M. 124, 130
 Corman, I. 133
 Cornea, A. 15-16
 Cotos, N. 101
 Crișan, I. H. 46, 49
 Culianu, I. P. 21
 Dabrowska, E. 102
 Daicoviciu, C. 19, 22, 26-29, 50, 114-116, 118-121, 126
 Daicoviciu, H. 14, 22, 27, 50, 55, 76, 77, 116
 David, P. I. 28
 Dănilă, N. 20, 23, 24, 27, 28, 30, 31, 35, 41, 43, 44, 67, 84, 114-137
 Diaconescu, A. 34-36, 41, 42, 50, 79, 93, 112, 116, 118, 120, 123, 127-129
 Diaconu, Gh. 34, 62, 63, 65, 69, 71, 126
 Diaconu, P. 26, 39, 97, 101, 126
 Diculescu, C. C. 112
 Dimitrijević, D. 79
 Dinu, M. 65, 100, 135
 Djordjević, M. 80
 Dobrescu, N. 28, 73, 105, 109
 Dolinescu-Ferche, S. 76, 89, 100, 103, 130-132
 Dufourcq, A. 15, 51
 Dumitrescu, V. 71
 Dură, N. V. 80
 Dvorski, T. 23, 24
- Eliade, M. 15, 59
 Emandi, E. I. 44
 Eminovici, C. 133
 Epifanie Norocel 28
 Epiphanius 62, 69
- Fedorov, G. B. 71, 119
 Feneșan, V. 21
 Ferenczi, Șt. 99
 Fiedler, U. 41, 88, 97, 99, 105, 136
 Filipașcu, A. 28, 53, 54
 Filipescu, B. 35
 Fischer, I. 37
 Floca, I. N. 18
 Floca, O. 46
 Florescu, Gr. 80
 Florescu, R. 124, 126, 127, 131
 Fontaine, J. 12
 Frend, W. H. C. 15, 50, 51, 56
- Gabor, A. 30
 Gaiu, C. 48, 86, 136
 Ghinoiu, I. 89, 104

- Ghiurco, I. 18, 20, 21, 23-27, 35, 41, 43, 44, 52, 84, 85, 111, 114-123, 127-129
- Gibbon, E. 12
- Giurescu, C. C. 19, 28, 41, 50, 115
- Gostar, N. 20, 76
- Gramatopol, M. 23, 28, 43
- Griffe, E. 51
- Gründmann, H. 93
- Gudea, N. 13-14, 18, 20, 21, 23-27, 33, 35, 36, 41, 43, 44, 50-52, 84, 85, 111, 114-123, 127-129
- Harhoiu, R. 47, 86
- Helgeland, J. 15, 29
- Hica-Câmpeanu, I. 36, 42, 45, 46, 48, 88, 98, 122
- Hieronymus 62
- Hopârtean, A. 46
- Horedt, K. 20, 27, 28, 35, 41, 42, 46-48, 85, 86, 88, 97-99, 114-116, 118-122, 128
- Iaroslavschi, E. 36, 80
- Ignat, D. 86
- Ionescu, B. 64
- Ionescu, I. 20-22, 26, 27, 54, 55, 57, 58, 69, 104
- Ionescu, M. 100
- Ioniță, I. 31, 38, 62, 65-67, 69, 70, 72, 120
- Iordănescu, A. 19
- Iorga, N. 15, 28, 37, 57-59, 110, 113
- Isăcescu, C. 64, 100
- Isac, D. 36
- Ivănescu, G. 17, 37
- Jovanović, A. 79
- Kiss, A. 93
- Kovács, I. 48, 88
- Lakó, E. 20
- Latouche, R. 36
- Lazarovici, Gh. 36
- Leahu, V. 130
- Leclercq, H. 101
- Le Goff, J. 15
- Lichiardopol, D. 67
- Lot, F. 18
- Lozovan, E. 37
- Luca, C. 46
- Lukacs, A. 47
- Lungu, V. 24
- Lupșa, Șt. 28, 53, 54
- Macarie, V. 126
- Macrea, M. 33, 43, 44, 50, 52, 55, 66, 114, 118, 120, 122, 127
- Madgearu, A. 36, 75-78, 88, 89, 92, 93, 99, 100, 104
- Mansi, I. D. 93
- Marinescu, G. 48, 86
- Masai, F. 111
- Matei, A. V. 116
- Matei, M. D. 44
- Maurikios 77
- Mănuclu-Adameșteanu, Gh. 44
- Mărghitan, L. 20, 43, 44, 114, 117, 121
- Medinceanu, R. 47
- Mehedinți, S. 18
- Miclea, I. 124, 126, 127, 131
- Mihăescu, H. 54, 55, 59
- Mihăilă, Gh. 77
- Milaș, N. 56
- Milea, Z. 21, 22
- Mitrea, B. 62, 64, 96, 134-136
- Mitrea, I. 125, 126, 128-134, 136
- Moga, M. 44, 114, 118, 121
- Moga, V. 98

- Moisescu, Gh. I. 28, 53, 54
Momanu, V. 133
Moroz-Pop, M. 118
Moșu, I. 33
Munteanu, M. 63
Mușețeanu, C. 63
- Nägler, Th. 98
Nannasy, Z. 100
Năsturel, P. Ș. 57, 58, 62, 76, 80
Nemoianu, A. 24, 119
Nestor, I. 47, 68, 76, 86, 88, 128
Nica, M. 121
Nicolăescu-Plopșor, D. 102
Niculescu, A. 76, 77
Nifon Ploieșteanul 28
Nock, A. D. 15
- Obédénare, G. 59
Obolensky, D. 9
Oișteanu, A. 104
Olteanu, Șt. 69, 96, 103
Onciul, D. 10, 108, 109
Oprescu, C. 31, 34-36, 39, 41, 43, 49, 50, 86, 93, 112, 118, 122
Origene 11, 19
Orosius 62, 69
- Palade, V. 62, 63
Panaitescu, P. P. 32, 58, 59, 109
Párducz, M. 48
Paschoud, F. 12-13
Paul, I. 48
Paulinus de Nola 53
Păcurariu, M. 28, 54, 57, 80, 115
Pătruț, I. 77
Pârvan, V. 15, 19, 29, 37, 52-54, 57, 79, 126
Peneș, M. 67
Petică, M. 48
Petolescu, C. C. 41, 115
- Petre, A. 45
Petrescu-Dâmbovița, M. 71, 100, 135
Petrikovits, H. von 36
Philostorgios 61
Pippidi, D. M. 18-19, 53, 54
Popa, A. 68, 120
Popescu, D. 86
Popescu, E. 30, 41, 61, 67, 84, 86, 110, 111, 117, 119, 122, 124, 126, 128, 131
Popescu-Spineni, M. 18
Popilian, Gh. 20, 121
Popinceanu, I. 15, 53, 58
Postică, Gh. 89, 90, 125, 127, 131, 132
Preda, C. 45, 62, 64, 124, 126
Prelipeanu, V. 24, 101
Procopius din Caesarea 59, 76
Protase, D. 21, 22, 24, 26, 28, 32, 35, 43, 45, 46, 49, 50, 52, 66, 86, 114-116, 118, 120, 121, 123, 129
Prudențiu 12
- Rafalović, I. A. 63, 90
Rădulescu, F. 63
Răileanu, C. 24
Rămureanu, I. 18, 61
Reli, S. 57, 105, 110
Rikman, E. A. 63
Rogozea, P. 133
Roller, M. 51
Rosetti, D. V. 131
Roska, M. 88
Rotaru, M. 70, 82
Rubin, Z. 62, 69
Russu, I. I. 21, 39, 50, 114-116, 118-119, 123, 127

- Rusu, M. 21, 23-25, 27, 28, 31, 35, 44, 67, 68, 85, 86, 88, 115, 116, 118, 120-134, 136, 137
- Sacerdoțeanu, A. 28, 105
- Salin, E. 45, 72, 102
- Salvianus 12-13
- Sanders, G. 103
- Sandu, V. 67
- Sanie, S. 20, 31
- Schmitt, J. C. 15, 56, 106
- Sf. Ambrozie 12
- Sf. Augustin 13, 62
- Sf. Hippolit Romanul 11
- Sibiescu-Cocora, V. 60
- Simon, M. 12
- Siniscalco, P. 12
- Sozomenos 60
- Spinei, V. 57, 102, 104, 125, 127
- Stângă, I. 99
- Stăniloae, D. 54
- Stoica, O. 134, 136
- Stoicovici, E. 98
- Stratan, I. 118
- Székely, Z. 128, 133, 134, 136
- Șadurschi, P. 95
- Șchiopu, A. 20
- Șesan, M. 61
- Șovan, O. L. 64, 67, 95
- Ștefan, Gh. 74, 79, 113
- Ștefănescu, Șt. 76, 77, 101
- Taloș, I. 104
- Tamba, D. 116
- Teodor, D. Gh. 17, 19, 24, 28, 30, 31, 43, 57, 62, 67, 70-72, 74, 75, 77, 78, 84, 89, 90, 94, 95, 100, 103, 106, 111, 119, 120, 123-127, 129-137
- Teodor, S. 131
- Teodorescu, V. 67, 72, 90, 101, 117, 124, 126
- Tertullian 11-12, 18-19, 62
- Thompson, E. A. 40, 57, 61, 62, 69
- Timotin, A. 10, 22, 32, 34, 61, 62
- Toropu, O. 26, 45, 46, 57, 71, 116, 120, 123, 134, 136
- Tóth, E. 93
- Trebici, V. 89
- Tudor, D. 26, 34, 35, 45-47, 74, 80, 120, 122
- Tutungiu, P. 104
- Țeicu, D. 78, 79, 122
- Țeposu-David, L. 20
- Ursachi, V. 64, 90
- Vasić, M. 80
- Victorin de Poetovio 54
- Vlassa, N. 20, 27, 46, 48, 79, 121, 122, 128
- Vulpe, R. 110, 111, 126
- Weidemann, K. 36
- Wheeler, E. 61
- Wolski, W. 46, 102
- Zaharia, E. 72, 76, 86, 88, 103, 104, 128, 135
- Zaharia, Em. 64, 71
- Zaharia, N. 64, 71
- Zahariade, M. 24
- Zamfirescu, I. 112, 113
- Zeiller, J. 10, 40, 61
- Zrinyi, A. 48, 115
- Zugravu, N. 15, 18, 19, 21, 25-28, 31, 34, 41, 43, 45, 52, 57, 58, 60-62, 67, 75, 76, 78-80, 82, 84, 86, 91, 101, 104, 114-137

EDITURILE ALL

BD. TIMIȘOARA NR. 58, SECTOR 6 - BUCUREȘTI SAU C.P. 12-107
TEL.: (01) - 402 26 00; 402 26 20; FAX: (01) - 402 26 10;
E-mail: comenzi@all.ro; http://www.all.ro

NU SE TIMBREAZĂ !

CORRESPONDENȚĂ
RĂSPUNS

C.R.

SE TAXEAZĂ
LA DESTINAȚIE

TALON DE COMANDĂ

Depuneți talonul de comandă, completat, în cea mai apropiată cutie poștală!

NU AVEȚI NEVOIE DE TIMBRU!

TALONUL POATE FI FOTOCOPIAT!

EXPEDITOR:

(VĂ RUGĂM SĂ COMPLETAȚI CÂT MAI CITEȚI POSIBIL)

Nume și adresă (persoană fizică): _____

Telefon: _____

Nume și adresă (școală, firmă, instituție): _____

Telefon: _____

Nume persoană de contact: _____

Plata va fi efectuată de:

(persoană fizică)

(școală, firmă, instituție)

DESTINATAR

EDITURILE ALL

BUCUREȘTI, O.P. 12, C.P. 107

PLATA SE VA FACE RAMBURS (LA PRIMIREA COLETULUI POȘTAL).
TAXELE POȘTALE DE EXPEDIȚIE SUNT SUPTORATE DE EDITURĂ.

Cod	Titlu / Autor	Preț	Nr. ex. com.
Colecția ESENȚIALĂ			
FILOSOFIE / ESTETICĂ / PSIHOLOGIE			
1397	CUNOAȘTERE ȘI ANALIZĂ. VOLUM OMAGIAL MIRCEA FLONTA Adrian-Paul Iliescu	44 000 lei	
2666	FILOSOFIA DE LA A LA Z. DICȚIONAR ENCICLOPEDIC DE FILOSOFIE Élisabeth Clément, Chantal Demonque, Laurence Hansen-Løve, Pierre Kahn	169 000 lei	
2502	IDEI DESPRE SPAȚIU. EUCLIDIAN, NEEUCLIDIAN ȘI RELATIVIST Jeremy Gray	69 000 lei	
1237	INTRODUCERE ÎN FILOSOFIE - William James Earle	79 000 lei	
1398	ION IANOȘI. O VIAȚĂ DE CĂRTURAR - Vasile Morar	44 000 lei	
1233	SPIRIT ȘI ISTORIE. VOLUM OMAGIAL GHEORGHE VLĂDUȚESCU Vasile Morar	59 000 lei	

ISTORIE

1097	DICȚIONAR DE ISTORIE A SECOLULUI XX Anne Carol, Jean Garigues, Martin Ivernel	169 000 lei	
1094	GHIDUL CRONOLOGIC AL ȘTIINȚELOR George Ochoa, Melinda Corey	149 000 lei	
1268	O CRONOLOGIE A SECOLULUI XX. PRINCIPALELE TENDINȚE ȘI DATELE CELE MAI IMPORTANTE Béatrice Compagnon, Anne Thévenin	64 000 lei	
2505	MIC DICȚIONAR DE TERMENI ISTORICI Mihai Manea	75 000 lei	

POLITICĂ / SOCIOLOGIE

2494	DICȚIONAR AL VIETII POLITICE ȘI SOCIALE Colectiv de autori coordonat de Dominique Chagnollaud	59 000 lei	
Colecția 100 DE PERSONALITĂȚI ALE SECOLULUI			
1111	100 DE PERSONALITĂȚI ALE SECOLULUI: SCRITORII Attila Czock, Jasper Kaldewey, Ursula Klee-Bender	69 000 lei	

**Cărțile noastre pot fi comandate și prin e-mail:
comenzi@all.ro**

**Vizitați magazinul virtuALL de pe site-ul nostru web, la:
<http://www.all.ro>**

Editurile ALL își rezervă dreptul de a face modificări asupra prețurilor menționate !

ROLUL CREȘTINISMULUI ÎN FORMAREA POPORULUI

ROMÂN

ALEXANDRU MADGEARU

ESENȚIAL este o colecție de dicționare, mici enciclopedii și lucrări de sinteză, structurate pe domenii: istorie, filosofie, logică, estetică, sociologie, psihologie, pedagogie, antropologie. Cărțile acestei colecții își propun să construiască, în câmpul de interes al tinerei generații, esențialul – un corpus terminologic modern și riguros, un instrument metodologic absolut necesar disciplinelor socio-umane din perimetrul școlar și universitar.

Născut în anul 1954, Alexandru Madgearu este absolvent al Facultății de Istorie a Universității București. Doctor în istorie (1997). În prezent, este cercetător științific principal la Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară. Susține cursuri speciale la Facultatea de Istorie a Universității București, fiind specialist în istoria și arheologia antichității târzii și a evului mediu timpuriu.

Cartea de față analizează relația dintre romanizare și creștinare, pe baza celor mai recente descoperiri arheologice. Așa cum relevă acestea, creștinismul a marcat profund geneza și supraviețuirea poporului român în epoca migrațiilor și a evului mediu timpuriu.

ISBN 973-571-317-9

9 789735 713171

CARTEA A APĂRUT CU SPRIJINUL MINISTERULUI CULTURII ȘI CULTELOR

<https://biblioteca-digitala.ro>